

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITISCHE
PARTIJEN

ONTWIKKELINGS- SAMENWERKING

Onafhankelijk Politiek kaderblad
Uitgave van de JOVD

Liberté Egalité Fraternité

COLOFON

administratie
Herengracht 38A
2511 EJ Den Haag
070-3622433
fax: 3617304

hoofdredacteur
Cedric P. Stalpers
Lennondreef 60
5012 AT Tilburg

redactie
Francis Biesheuvel
Jeroen van den Berg
Tamara van Boxtel
Jolanda Houthuysen
Dirk Lamers
Christiaan Hoos

lay-out
Geert van Buul

drukwerk
Drukkerij Collectief
Waalwijk

Artikelen en suggesties kunnen naar het adres van de hoofdredacteur gestuurd worden.

Liberté Egalité Fraternité is het onafhankelijk politiek kaderblad van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

LEF verschijnt vier keer per jaar. Een abonnement kost fl. 25,00 op jaarbasis. Indien lopende het jaar een abonnement genomen wordt, worden reeds verschenen nummers uit dat jaar nagezonden. Losse exemplaren kosten 7,50.

Alle artikelen worden op persoonlijke titel geschreven. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de auteurs en redactie.

INHOUDSOPGAVE

Redactioneel	3
Cedric P. Stalpers	
Ontwikkelingssamenwerking heeft zeker toekomst!	4
Piet Bukman en Ingeborg Stadhouders	
Ontwikkelingssamenwerking: niet minder maar beter!	6
Arjan Toor	
Ontwikkelingen in Ontwikkelingssamenwerking	8
René Verhage	
Noodhulp of structurele hulp: een tegenstelling?	12
Saskia van Meijenfeldt	
De wereld is van iedereen	15
Christy Duijvelaar	
Ontwikkelingssamenwerking en Mensenrechten: bestaat er nog een koppeling?	20
Dr. Nico G. Schulte	
Ontwikkelingshulp een last, een lust, of beide?	22
Tr. R.M. Brockhus	
Wie moet wie eigenlijk ontwikkelen?	25
Willem Hoogendijk	
Ontwikkelingshulp	28
Hein Robbert Korpershoek	

REDACTIONEEL

Cedric P. Stalpers

"Leven is meervoud van LEF"

Deze uitspraak is van Christy Duijvelaar en geeft het centrale thema van deze LEF-uitgave weer: Heeft de politiek genoeg lef om te investeren in ontwikkelingssamenwerking? De uitspraken van VVD-leider Bolkestein hebben de discussie over de ontwikkelingshulp geopend. Deze LEF biedt een verdieping van en geeft achtergronden bij deze discussie.

Maar waar de heer Bolkestein's uitspraken verkiezingsretoriek was, gericht op het herijtingsdebat gaat deze LEF op een bredere en diepere manier op de problematiek in. Vragen die de redactie wil beantwoorden met dit nummer zijn: Zijn er grenzen aan de bevolkingsgroei? Wat is de relatie tussen milieu en ontwikkelingssamenwerking? Wat zijn de oorzaken van de slechte economische positie van de ontwikkelingslanden?

Piet Bukman en Ingeborg Stadhouders gaan de discussie aan in hun artikel met VVD-leider Bolkestein en geven een christendemocratische visie op ontwikkelingssamenwerking.

Arjan Toor, landelijk voorzitter van de JOVD, gaat in zijn artikel in op herijtingsvraagstuk. Hij vindt dat niet minder geld aan ontwikkelingssamenwerking besteed moet worden, maar dat de gelden op een meer effectieve manier besteed moeten worden.

Ook René Verhage, medewerker SNV, plaatst kanttekeningen bij het herijtingsdebat en gaat in op de effectiviteit van ontwikkelingssamenwerking. Een tweede punt dat hij aansnijdt is de 'ontschotting'; verscheidene ministeries zijn betrokken bij ontwikkelingssamenwerking en willen daarom ook een deel van de begroting van dit ministerie ontvangen.

Saskia von Meijenfeldt, medewerker NOVIB, betoogt dat noodhulp niet los gezien kan worden van structurele hulp aan de hand van de situatie in Ethiopië.

Christy Duijvelaar, lid van de Groenen, heeft vrijheid, gelijkheid en broederschap in haar visie voorop staan. Het westers beleid tast haar inziens de natuur, het milieu en de positie van de gewone burger in ontwikkelingslanden aan.

Dr. Nico Schulte, universitair hoofddocent aan de Universiteit Twente, gaat in zijn artikel in op de relatie tussen buitenlands beleid, ontwikkelingssamenwerking en mensenrechten.

De heer Brockhus stelt dat het westen bij de derde wereld-landen in de schuld staat en neemt het mondiale economische systeem op de korrel.

Willem Hoogendijk's motto is "wij gezond afslanken, zij gezond aankomen". Hij gaat in op over- en onderontwikkeling en stelt dat armoede-bestrijding prioriteit nummer 1 moet zijn.

Ik wens U veel leesplezier toe.

*Cedric P. Stalpers,
hoofdredacteur Liberté Egalité Fraternité*

Ontwikkelingssamenwerking heeft zeker toekomst!

Piet Bukman & Ingeborg Stadhouders

De toekomst van ontwikkelingssamenwerking is een belangrijk onderdeel van de herijkingsoperatie "buitenlands beleid".

In afwachting van de plannen van het kabinet is er in de media reeds een discussie op gang gekomen. Gelukkig maar, want het gaat om belangrijke zaken, die bredere belangstelling verdienen dan alleen van de politiek. Mogelijke ineffectiviteit, onvoldoende efficiëntie en het voorkomen van verspilling - en dit alles in het licht van de grondig veranderde wereldsituatie - zijn redenen te over om het beleid inzake de ontwikkelingssamenwerking eens grondig te evalueren.

Het debat spitst zich toe op het nut of misschien wel het ontbreken daarvan van ontwikkelingssamenwerking.

Gangmaker is VVD-fractievoorzitter Frits Bolkestein. Met zijn uitspraken over misplaatst schuldgevoel, middeleeuwse aflat, paternalisme en missers in India en Tanzania bespeelt hij de publieke opinie. Is ontwikkelingssamenwerking echt uit de tijd; heeft alleen "laissez faire, laissez aller" toekomst?

Frits Bolkestein wekt de indruk dat het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid iets te maken heeft met misplaatst schuldgevoel. Wij zouden vinden dat de armen arm zijn, omdat de rijken rijk zijn. Ons inziens speelt dat nauwelijks een rol. Het gaat tenslotte primair om de doelstellingen! Het doel van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking is natuurlijk niet het wegwerken van schuldgevoel. Het doel is bij te dragen aan positieve economische en sociale ontwikkelingen in landen die terzake een grote achterstand hebben.

Aan de bovengenoemde doelstelling ligt een breed scala van motieven ten grondslag.

Denk aan het humanitaire motief, aan bevordering van de internationale solidariteit, politiek-strategische motieven, gezamenlijke belang en eigen belang, als land. Schuldgevoel speelt daarbij ons inziens niet of nauwelijks een rol.

Zolang de wereld verscheurd wordt door armoede; er een groeiende kloof is tussen arm en rijk, wat de wereld instabiel maakt, vormt ontwikkelingssamenwerking een belangrijk instrument om vrede en gerechtigheid in de wereld te bevorderen; te bevorderen, meer niet.

Frits Bolkestein haalt het Word Development Report 1991 "The Challenge of Development" van de Wereldbank aan om te bewijzen dat ontwikkelingssamenwerking geen bepalende factor is voor de ontwikkeling van een land. Conclusie van dit rapport is namelijk dat vier factoren bepalend zijn voor economische ontwikkeling: een stabiel economisch beleid en vrije concurrentie binnenlands; investeringen in de ontwikkeling van de "human resources" en internationale vrijhandel.

In deze rij komt ontwikkelingssamenwerking inderdaad niet voor.

Het is maar goed ook dat ontwikkelingssamenwerking niet dé bepalende factor is voor vooruitgang in ontwikkelingslanden. Het zijn immers het eigen beleid en de eigen inspanning van het land die uiteindelijk de ontwikkeling tot stand moeten brengen. Ontwikkelingssamenwerking is bedoeld om een *bijdrage* te leveren aan de sociaal-economische en maatschappelijke ontwikkeling van een land en *niet* om een doorslaggevende rol te spelen. Wanneer geconstateerd zou moeten worden dat hulp doorslaggevend is in de *economische* ontwikkeling, dan zouden we een afhankelijkheid kweken, die heel slecht is.

De bijdrage, de ondersteuning, de hulp zo u wilt, moet tijdelijk zijn; maar wel daadwerkelijk, dat wil zeggen effectief.

Bovengenoemd rapport van de Wereldbank zouden wij ook willen aanhalen voor iets geheel anders. We leven in een tijd van liberalisering van de wereldhandel. Participatie in de wereldeconomie wordt steeds essentiëler voor het ontwikkelingsproces van landen. Het CDA stelt dat communicatie met de wereldmarkt alleen leidt tot duurzame economische ontwikkeling in arme landen, wanneer dit in combinatie gaat met verbetering van de human resources, de menselijke mogelijkheden en van de infrastructuur.

Het World Development Report nu sterkt het CDA in de opvatting dat internationale vrijhandel *sec* de arme landen geen welvaart en welzijn zal brengen. Internationale vrijhandel is slechts één van de vier

factoren die bepalend zijn voor economische ontwikkeling. Als de andere drie factoren onvoldoende zijn, zal er geen economische ontwikkeling plaatsvinden. In vele ontwikkelingslanden is dit laatste helaas het geval. Vele voldoen nog steeds niet aan de noodzakelijke voorwaarden om op de wereldmarkt succesvol te opereren. "Een gat in de markt" voor ontwikkelingssamenwerking! Met noodhulp kan hier niet worden ingesprongen. Noodhulp is slechts bedoeld om voor korte tijd grote ellende te lenigen. Dat is een humanitair gebeuren.

Ontwikkelingssamenwerking is minder vrijblijvend en minder incidenteel; is gericht op het verhelpen van structurele achterstand en kan een positieve bijdrage leveren aan een versnelde realisering van de voorwaarden, die duurzame economische ontwikkeling mogelijk maken. Dit leidt tot de volgende prioriteiten in de ontwikkelingssamenwerking. In de eerste plaats meer aandacht voor de "human resources development". Hieraan zit een kwantitatief en een kwalitatief aspect.

Kwantitatief: de bevolkingsgroei. Een actieve family-planning in ontwikkelingslanden is een basisvoorwaarde voor economische ontwikkeling.

Kwalitatief: enerzijds voedselzekerheid, kwaliteitsverbetering van het voedsel, drinkwatervoorziening en gezondheidszorg en anderzijds training en onderwijs om mensen de kans te bieden om effectief te kunnen participeren in economische activiteiten.

Successen op bovengenoemde terreinen zullen positief inwerken op andere factoren die de ontwikkeling van een land kunnen belemmeren, bijvoorbeeld slecht bestuur. De aankleding van het naakte bestaan is een basisvoorwaarde voor verdere ontwikkeling en verandering, ook al klinkt dat wat onderbouw-bovenbouw-achtig. Daarnaast verdient de infrastructuur een hoge prioriteit: wegen, havens, spoorwegen, vliegvelden, telecom. Participatie in de wereldeconomie is alleen denkbaar bij voldoende communicatiemogelijkheden.

De ontwikkelingssamenwerking gaat verder dan hulp. De liberale voorman gebruikt systematisch de term ontwikkelingshulp. Dat klinkt paternalistisch en altruïstisch.

Al jaren geleden heeft het begrip "ontwikkelingshulp" plaats gemaakt voor "ontwikkelingssamenwerking". Dat was niet alleen een cosmetische operatie. We hebben geleerd uit het verleden. Eenzijdige paternalistische relaties

komen vroeg of laat onder zware politieke druk te staan, omdat ze uit de tijd zijn en ineffectief. Geïnvesteed moet worden in partnerschap, dat niet alleen economisch voor beide partijen goed uitwerkt, maar ook gunstige maatschappelijk en politiek stabiliserende effecten heeft.

Er moet meer gewerkt gaan worden met meerjarige ontwikkelingssamenwerkingscontracten, waar ook de particuliere sector een grote rol bij speelt. Niet alleen moeten de ontwikkelingen blijvend zijn, beklijven - zonder dat natuurlijke hulpbronnen onverantwoord worden aangetast -, duurzaamheid moet ook betrekking hebben op de duur van de relaties. Het gaat om een soort evolutie: van ontwikkelingsrelaties naar normale relaties in de post-hulpfase.

Wanneer prioriteit wordt verleend aan duurzame ontwikkelingscontracten is een verdere verschuiving van bilaterale naar multilaterale samenwerking niet voor de hand liggend. Partnerschap behoort niet bij multilaterale organisaties, omdat er geen sprake is van wederzijds belang. Voorts moet Nederland, zoals de NAR ook aangeeft, het aantal landen beperken waarmee de samenwerking wordt verdiept. Dit vraagt wel om afspraken tussen donoren over prioritaire landen. Een dergelijke spreiding van aandacht door de donorlanden kan overigens ook een zegenrijke fall-out hebben voor de belasting van de administraties van ontwikkelingslanden.

Vermindering van de OS-inspanning in % van het BNP is momenteel niet aan de orde. Wij zijn nog geen "gekke Henkie" als wij boven de internationale norm zitten.

De verdere drainage van ontwikkelingssamenwerking door het twijfelen aan het nut en de omvang helpt de wereld niet verder. "Does aid work", is de titel van een boek. Jazeker is ons antwoord, maar niet automatisch. Er moet hard aan gewerkt worden om de effectiviteit te verbeteren. Dit is in het belang van de ontwikkelingslanden, in het belang van de donorlanden, kortom in het algemeen belang. Bovendien gaat daar nog enige werving van uit naar andere donoren die stelselmatig hun verplichtingen niet nakomen.

Ontwikkelingssamenwerking: niet minder maar beter!

Arjan Toor

Het politieke debat over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking is altijd verhit geweest. Al zolang we ons kunnen heugen heeft zowel de hoogte als ook de inhoud van deze hulp ter discussie gestaan. PvdA, CDA en VVD hebben al die tijd in sterke of minder sterke mate tegenover elkaar gestaan en we kunnen constateren dat dat heden ten dage nog steeds het geval is. Inhoudelijk is er echter in de laatste decennia wel degelijk iets veranderd. In de jaren '70, die gekarakteriseerd kunnen worden als de hoogtijdagen van de politieke polarisatie, bestonden er nadrukkelijke principiële meningsverschillen met betrekking tot dit onderwerp. Zo waren de sociaal-democraten warm voorstander van ontwikkelingssamenwerking vanuit de solidariteitsgedachte, waarbinnen een meer rechtvaardige verdeling van de welvaart voor alle mensen op deze wereld centraal stond. De christen-democraten daarentegen verdedigden ontwikkelingssamenwerking vanuit een heel ander perspectief: de organisaties die dit beleid moesten uitvoeren droegen veelal een levensbeschouwelijk karakter en op die manier konden zij uitvoering geven aan de binnen het CDA levende "zendingsgedachte". Tot slot waren ook de liberalen voorstander van ontwikkelingssamenwerking, mits dat bij zou dragen aan een vergroting van de ontplooiingsmogelijkheden van het individu in het desbetreffende ontwikkelingsland. Aangezien aan deze voorwaarde lang niet altijd werd voldaan, vormde de VVD regelmatig de grootste criticaster tijdens de discussies over dit preciaire onderwerp.

In de jaren '80 stonden de drie belangrijkste politieke partijen nog altijd tegenover elkaar. In dit decennium speelden echter de ideologische meningsverschillen een veel minder grote rol. Deze politieke periode werd gekenmerkt door een rigoreus en pragmatisch versoberingsbeleid, en de politieke debatten spitsten zich dan ook toe op de vraag in hoeverre de pot voor ontwikkelingssamenwerking gespaard diende te blijven bij het verwezenlijken van de Lubberiaanse (financiële) doelstellingen. Dat hierin de regeringspartijen CDA en VVD elkaar vonden en de oppositiepartij PvdA de omvang van de hulp wenste te vergroten, moge als bekend worden verondersteld.

En nu, in de jaren '90, staat inhoud en hoogte van de ontwikkelingssamenwerking opnieuw ter discussie. Anders dan in het verleden wordt de discussie ditmaal geïnitieerd door het kabinet zelf. Door middel van de inmiddels beruchte 'herijking van het buitenlands beleid' wil de Paarse regering een integrale discussie over Defensie-, Buitenlands en Ontwikkelingssamenwerkingsbeleid gaan voeren. Inmiddels hebben met name VVD en PvdA deze op handen zijnde discussie aangegrepen om het (media-)debat over ontwikkelingssamenwerking te heropenen.

In de discussies door de jaren heen vallen twee zaken op. Ten eerste lijken de posities binnen het debat nauwelijks aan beweging onderhevig; PvdA en VVD zijn het vandaag de dag nog net zo met elkaar oneens als 20 jaar geleden. Daarnaast valt

op dat de discussies zich veelal toespitsen op de effectiviteit van de hulp, om vervolgens over te gaan in een dispuut over de hoogte ervan. De vraag dringt zich op of een dergelijke negatieve benadering een maatschappelijk draagvlak voor continuering van de ontwikkelingssamenwerking ten goede komt. Zo'n draagvlak is veel eerder gebaat bij een constructieve discussie, die uitgaat van de vraag hoe hulp kan worden verbeterd, in plaats van de vraag hoe op hulp kan worden bezuinigd. Het is een verantwoordelijkheid van de politieke leiders om zich bewust te zijn van de invloed die zij, door middel van hun insteek in dat politieke debat, op datzelfde maatschappelijk draagvlak hebben.

Natuurlijk betekent dit laatste bepaald niet dat er niet langer gesproken zou mogen worden over de vraag of het huidige ontwikkelingssamenwerkingsbeleid juist is. Helaas moeten we thans constateren dat de geboden hulp nog altijd weinig effectief is. Veel van het geld komt niet terecht bij diegenen die het werkelijk nodig hebben, omdat burgeroorlogen en militaire dictaturen dat verhinderen. Daarnaast vindt de hulpverlening nog altijd veel te versnipperd plaats. Deze versnippering heeft betrekking op zowel de inhoud als ook de uitvoering van de ontwikkelingssamenwerking. Zo wordt de verstrekte hulp over een heleboel verschillende landen verdeeld, zodat het netto bedrag per land te gering is om daarmee daadwerkelijk de situatie van een land structureel te kunnen verbeteren. Voorts is

het zo dat veel (westerse) landen een ontwikkelingssamenwerkingsbeleid voeren zonder dat er tussen die landen een intensieve afstemming plaatsvindt. Dat is jammer, omdat betere samenwerking tussen donoren tot een verhoogd resultaat zou kunnen leiden. Tot slot vertaalt de versnippering binnen Nederland zich in het grote aantal organisaties dat zich met de uitvoering van het beleid bezighoudt. Met name die laatste vorm van versnippering is de JOVD al jaren een doorn in het oog.

Het grote aantal uitvoeringsorganisaties is natuurlijk een directe resultante van de verzuiling; niet voor niets kennen vrijwel alle organisaties hun eigen levensbeschouwelijke grondslag. Op zich is een dergelijke grondslag natuurlijk prima; de principiële vraag is echter, of uitvoeringsorganen van de overheid (want zo functioneren deze organisaties de facto) een religieus etiket zouden moeten dragen. De parallel met het onderwijs dringt zich onwillekeurig op. Ook daar vraagt de JOVD zich regelmatig af waarom het een taak van de overheid is het bijzonder onderwijs in stand te houden, als daarvoor geen expliciete maatschappelijke behoefte bestaat. Het is volstrekt helder dat bij de ontvangers van de ontwikkelingssamenwerking evenmin behoefte bestaat aan hulp met een "religieus oormerk". Daar komt natuurlijk bij, dat het grote aantal organisaties leidt tot eerder genoemde versnippering. Zou het niet een fantastische impuls zijn voor de effectiviteit van de geboden hulp, wanneer deze organisaties hun financiën en hun expertise zouden bundelen ten gunste van het algemeen belang?

Als ten gevolge van de huidige ineffectiviteit van de ontwikkelingssamenwerking de discussie over de hoogte blijft voortduren, leidt dit op enig moment onherroepelijk tot een afname van het draagvlak voor deze hulp, zowel in politiek als in maatschappelijk opzicht. Met name de afkalving van het politieke draagvlak zal uiteindelijk een beperking van de financiële middelen tot gevolg hebben. Helaas realiseert vrijwel niemand zich wat de consequenties van een dergelijk besluit zijn. Op lange termijn wordt een aantal problemen voor Nederland alleen maar groter. Kortzichtig snijden zal dan leiden tot veel hogere kosten. Zo zal toenemende armoede in ontwikkelingslanden uiteindelijk tot gevolg hebben dat een steeds groter aantal mensen elders op zoek zal gaan naar een beter bestaan. Deze stromen asielzoekers zullen zich natuurlijk richten op het westen in het algemeen en Europa in het bijzonder. Men hoeft niet over profetische vermogens te beschikken om te kunnen voorspellen dat heel weinig Nederlanders

bereid zullen zijn om op dat moment hun verantwoordelijkheid ten opzichte van deze mensen te nemen. Een dergelijke situatie moet derhalve worden voorkomen en dus moeten potentiële vluchtelingen in hun eigen regio worden ondersteund, temeer aangezien dit de problemen op een veel structurelere manier zal kunnen oplossen.

Naast een toenemend aantal vluchtelingen zal het korten op ontwikkelingssamenwerking nog meer negatieve neveneffecten hebben. Zo constateren we bijvoorbeeld dat Nederland bijzonder veel moeite doet om een adequaat milieu-beleid te voeren en daarmee probeert een bijdrage te leveren aan een leefbare wereld. Tegelijkertijd zien we in veel ontwikkelingslanden primitieve industriële processen ontstaan, die een enorme milieu-vervuilende impact hebben. Aangezien deze milieu-vervuiling geen nationale grenzen kent, is het duidelijk dat dergelijke problemen slechts mondiaal kunnen worden opgelost. Dat impliceert dan ook dat een deel van de ontwikkelingshulp moet worden aangewend voor het opzetten van milieu-vriendelijke productieprocessen aldaar. Op die manier wordt het geld vele malen effectiever besteed dan wanneer we het aanwenden voor verdere aanscherping van de (toch al strenge) Nederlandse milieu-eisen. Kortingen op de hoogte van de ontwikkelingssamenwerking maken dergelijke duurzame investeringen niet meer mogelijk.

Ondanks de morele fatsoensplicht een bijdrage te leveren aan het welzijn van anderen en bovengenoemde meer egocentrische motieven zijn veel mensen nog altijd niet overtuigd van de noodzaak van ontwikkelingssamenwerking. Het probleem van dit steeds kleiner wordende maatschappelijke draagvlak kan op een aantal manieren worden getackeld. Zo dient allereerst gewerkt te worden aan een veel grotere effectiviteit van de uitgegeven gelden. De nu bestaande ineffectiviteit is immers voor veel mensen de grootste bron van ergernis. Om dit probleem aan te pakken zullen allereerst de verzuilde uitvoeringsorganisaties per direct moeten worden gefuseerd. Gezamenlijk kunnen zij de krachten bundelen en op een slagvaardige wijze uitvoering geven aan het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. Daarnaast dient er een veel betere internationale afstemming plaats te vinden. Nederland zou het initiatief moeten nemen om hiermee te starten; allereerst kan dat op kleine schaal binnen bijvoorbeeld de BeNeLux. Vervolgens dient deze samenwerking zich uit te bereiden naar Europees (EU) en zelfs

mondiaal (VN) niveau. Op deze manier kan er een einde worden gemaakt aan de elkaar tegenwerkende en overlappende activiteiten en zal de effectiviteit verder worden vergroot.

Voor een toename van het maatschappelijk draagvlak is naast deze structuur-maatregelen ook een cultuur-omslag noodzakelijk. De politieke leiders, die in veel opzichten de toon zetten voor de meeste maatschappelijke debatten, dienen zich veel meer dan nu het geval is bewust te zijn van hun verantwoordelijkheden. Dat behoren ze te doen door enerzijds de ontwikkelingsproblematiek constructief te benaderen, maar anderzijds door met daadkracht de verspilling en ineffectiviteit aan te pakken. Dat betekent niet dat de ineffectiviteit als reden moet worden aangegrepen om de hulp vervolgens te verlagen, maar wel dat de werkelijke oorzaken van die ineffectiviteit moeten worden bestreden.

Om die oorzaken helder boven tafel te krijgen, zou er allereerst een parlementaire enquête naar de uitvoering van de ontwikkelingssamenwerking moeten komen. Op die manier kan worden voorkomen dat er in de nabije toekomst opnieuw veel geld wordt verspild. Tevens geeft de politiek hiermee een duidelijk signaal af aan de Nederlandse burger. Een signaal, waaruit blijkt dat men ècht iets aan armoedebestrijding wil doen. Een dergelijk signaal zal meer positief effect sorteren dan enige "herijking" ooit zal kunnen hebben!

Arjan Toor is landelijk voorzitter van de onafhankelijke liberale Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD)

Ontwikkelingen in Ontwikkelingssamenwerking

René Verhage

1. Inleiding tot ontwikkelingssamenwerking

"Wij hebben de wereld niet geërfd van onze ouders; wij hebben haar te leen van onze kinderen" (Heinrich Böll).

Ontwikkelingssamenwerking (OS) is een belangrijk onderwerp. Niet alleen omdat er veel geld mee gemoeid is, maar vooral omdat met goede en gerichte samenwerking een bijdrage geleverd wordt aan een menswaardiger bestaan voor vele mensen. Het is een onderdeel van onze verantwoordelijkheid voor een betere samenleving.

Voor 1995 heeft minister Pronk een budget van bijna 7 miljard gulden tot zijn beschikking¹. Dit bedrag komt ongeveer overeen met 0.8 % van het Bruto Nationaal Produkt. In de jaren '80 was dit percentage nog 0.9 %. In dit artikel wordt eerst kort ingegaan op het budget van het departement Ontwikkelingssamenwerking. Vervolgens wordt uitgelegd wat het herijkingsdebat inhoudt.

Daarna worden de verschillende punten van kritiek op ontwikkelingssamenwerking behandeld die dit debat beïnvloeden, en de activiteiten beschreven die SNV Nederlandse ontwikkelingsorganisatie ontplooit om zo effectief mogelijk te werken. Een project in Nepal zal ter illustratie als rode draad door het verhaal heen lopen.

De begroting

Van het ontwikkelingsbudget kan ruim 5 miljard gulden worden beschouwd als ontwikkelingssamenwerking. Hiervan gaat ruim 1.400 miljoen gulden in de vorm van contributie naar internationale organisaties zoals de organen van de Verenigde naties (b.v. het kinderfonds UNICEF, de Food and Agriculture Organisation (FAO) en de Wereldbank). Ruim 1.200 miljoen wordt besteed aan de speciale programma's. Deze programma's richten zich op bepaalde beleidsaspecten zoals het ondersteunen van het bedrijfsleven in ontwikkelingslanden, milieuprogramma's, vrouwenprogramma's en noodhulp.

¹ Volkskrant 9-1-1995. Geconstateerd wordt dat de armste landen niet geprofiteerd hebben van het aflopen van de Koude Oorlog. Bezuinigingen op Defensie zijn niet ten goede gekomen aan ontwikkelingssamenwerking. Sterker nog het deel van de welvaart dat de rijke landen aan de arme landen over-maken is in de afgelopen twee decennia nog niet zo laag geweest.

Daarnaast wordt er ongeveer 1.300 miljoen besteed aan de landenprogramma's. Dit is gerichte steun aan geselecteerde landen waarbij verschillende thema's aan bod komen. SNV, de voormalige vrijwilligers organisatie, ontvangt 79 miljoen. Met dit geld wordt met name personele en enige financiële steun verleend aan ontwikkelingsactiviteiten in 26 landen. Minister Pronk maakt daarnaast ruim 500 miljoen gulden over aan de zogenoemde mede-financierings organisaties. Dit zijn organisaties die werken op levensbeschouwelijke grondslag en die elk hun eigen specialisatie hebben. Zij doen ook zelf aan fondswerving. Wereldwijd wordt de omvang van ontwikkelingssamenwerking geschat op 56 miljard dollar (1993)².

Annapurna Conservation Area Project

Het Annapurna Conservation Area Project in Nepal, opgericht en bestuurd door Nepalezen, begon met het doel de natuur in het Annapurna gebergte (in hoogte variërend van 1.000 tot 8.000 meter) te beschermen. Al snel werd duidelijk dat dit alleen haalbaar is samen met de lokale bevolking. Het project is inmiddels uitgegroeid tot een geïntegreerd plattelands ontwikkelingsproject. De inkomsten zijn rechtstreeks afkomstig van het entreegeld van toeristen, van verschillende particuliere organisaties in Europa, Amerika en Japan en van het milieu-programma van het departement van minister Pronk, DGIS (Directoraat Generaal Internationale Samenwerking). Men heeft een netwerk van particuliere fondswervers in verschillende landen, men ontvangt van het wereldnatuurfonds en tenslotte steunt SNV deze organisatie met twee mensen. ACAP is inmiddels internationaal onderscheiden vanwege zijn succesvolle strategie, die berust op grote betrokkenheid van de lokale bevolking. Activiteiten omvatten onder andere de catalogisering van flora en fauna, het oprichten van bosbeheer comités, het bouwen van kleine waterkrachtcentrale's en andere infrastructuur, het bevorderen van 'agroforestry' (integratie van bosbouw veeteelt en landbouw) en duurzame landbouw, het alfabetiseren en mondig maken van met name vrouwen en het bevorderen van verantwoord (eco-)toerisme.

Het in het kader beschreven project is in hoge mate succesvol. Dat geldt echter niet voor alle projecten. Aanhoudende berichten over minder succesvolle projecten doen links en rechts stemmen opgaan die graag knagen aan de 0.9 % norm³. Dit geknaag wordt eufemistisch het 'herijkingsdebat' genoemd. De Nederlandse bevolking wordt op de hoogte gehouden via artikelen en brieven in de landelijke dagbladen. Overigens wees een onderzoek door het blad *Onze Wereld* van begin 1994 uit dat het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking onder de Nederlandse bevolking zeer groot is.

2. Het herijkingsdebat

Het herijkingsdebat handelt over de verdeling van de verantwoordelijkheden tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken, Ontwikkelingssamenwerking en Defensie. Het uiteindelijke doel daarbij is een verhoging van de kwaliteit van de activiteiten. Helaas is deze discussie inmiddels verenigd tot een pure centenkwestie. Wie betaalt wat? Daarbij zijn er een drietal hete hangijzers.

Het eerste hangijzer heet Oost-europa. Na het wegroesten van het ijzeren gordijn is alom erkend dat de voormalige oostbloklanden en Sovjet republieken internationale steun nodig hebben. Maar moet dit ten koste gaan van de steun die aan de traditionele ontwikkelingslanden werd gegeven?

Ten tweede werden de kosten van het asielbeleid overgeheveld naar Ontwikkelingssamenwerking. Maar is het niet beter om te voorkomen dat er asielzoekers naar Europa komen door effectieve hulp?

Ten derde worden er nogal wat kosten door Defensie gemaakt in het kader van militaire vredesoperaties. Defensie vindt dat OS hiervoor moet opdraaien en andersom. Schrijnend hierbij is het feit dat een landmijn 2 US \$ kost, maar dat het 100 US \$ kost om er één onschadelijk te maken. Wereldwijd liggen er naar schatting 100 miljoen mijnen.

Bovenbeschreven hangijzers veroorzaken 'vervuilingen' op de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking.

² In Nederland is afgesproken dat 0.9 % van het BNP voor ontwikkelingssamenwerking wordt gereserveerd. Het lopende budgetjaar zal dat ongeveer 0.81 % zijn. De internationaal afgesproken ondergrens (waaraan weinige landen zich houden) is 0.7 %.

³ Volkskrant 9-1-1995. Geconstateerd wordt dat de armste landen niet geprofitteerd hebben van het aflopen van de Koude Oorlog. Bezuinigingen op Defensie (wereldwijd) zijn niet ten goede gekomen aan ontwikkelingsactiviteiten. Sterker nog, het deel van de welvaart dat de rijke landen aan arme landen over hevelen is in de afgelopen decennia nog niet zo laag geweest.

Kortom, behalve het feit dat er stemmen opgaan om de begroting in absolute zin te verlagen, worden er ook inspanningen gevraagd voor activiteiten die in voorgaande jaren op de begroting van andere ministeries stonden. Er zijn trouwens voldoende argumenten om ook de ministeries van Economische Zaken en Landbouw, Natuurbeheer en Visserij uit te nodigen voor het herijkingsdebat. Immers, onderontwikkeling is mede veroorzaakt door de scheve wereld-handelsverhoudingen zoals ook de heer Bolkestein signaleert in zijn bijdrage aan de *Volkskrant* van 6-1-1995. Daarnaast zijn landbouw en milieuvraagstukken grensoverschrijdend. Grenzen in verantwoordelijkheden tussen de ministeries zijn daardoor moeilijk te trekken. Minister Pronk spreekt in dit verband over 'ontschotting'.

3. Kritiek op ontwikkelingswerk

Het ontwikkelingswereldje heeft altijd al een gevarieerde bevolking gekend. Enerzijds zijn daar de mensen die ontwikkelingssamenwerking als platform voor handelsexpansie hebben gezien en anderzijds zijn er de geiten-wollen-sokken-idealistes die de wereld "wel zouden gaan verbeteren". Overigens is het onderscheid tussen deze twee categorieën arbitrair. Met name de mensen van de tweede categorie hebben altijd uitgebreid en meestal terecht fundamentele kritiek gehad op ontwikkelingssamenwerking. Deze kritiek werd langzaam maar zeker enigszins serieus genomen en de van oudsher meer idealistische organisaties zijn zich aan het professionaliseren en de technisch georiënteerde organisaties hebben nu ook meer aandacht voor de sociale component van de projecten. Echter de geleverde kritiek heeft ook zijn weg gevonden naar de politici. En kritiek laat zich eenvoudig spannen voor het bezuinigingskarretje. Hiermee is kritiek contra-productief geworden. Het was nota bene Wallace die zich in een kranteninterview met de *Volkskrant* (12-11-1994) liet ontvallen dat Ontwikkelingssamenwerking niet effectief is en dat het dus (?) allemaal wel wat minder kan.

Effectiviteit in ontwikkelingssamenwerking

De Inspectie Ontwikkelingssamenwerking te Velde van het departement Ontwikkelingssamenwerking heeft inmiddels vele landenprogramma's en projecten geëvalueerd. De algemene indruk is dat de effectiviteit van ontwikkelingsactiviteiten verbeterd kan worden. De verdeling is ongeveer éénderde goed, éénderde matig en éénderde slecht.

Of dit een reden is om de gelden terug te schroeven staat nog te bezien.

Immers, in tijden dat commerciële Nederlandse bedrijven zich inefficiënt (lees; kosten in-effectief) betoonden, werd de geldkraan door de overheid niet dicht maar juist open gedraaid. Werkgelegenheid en het behoud van strategische industrie (vrachtwagens, vliegtuigen) waren de argumenten. Waarom deze argumenten voor ontwikkelingssamenwerking niet opgaan wordt niet duidelijk.

Tevens is het moeilijk om een begrip als effectiviteit te koppelen aan het doel van ontwikkelingssamenwerking; bestrijding van de armoede. Constateren of het huisvuil is opgehaald is eenvoudiger dan het constateren van verbeteringen in levensomstandigheden. Te meer daar steeds méér projecten zich concentreren op moeilijk meetbare doelen zoals bewustwording, organisatievorming en een grotere mondigheid van burgers. Bij een grondige inspectie van bijvoorbeeld gemeenten in Nederland zal ongetwijfeld ook een lage effectiviteit aangetoond worden. Echter, indien het huisvuil niet efficiënt wordt opgehaald gaan de heffingen het volgend jaar omhoog en zijn er weinig prikkels voor de betrokken ambtenaren om de efficiëntie te verhogen. Recentelijk is ook gebleken dat de dijkverbeteringsprojecten in Nederland niet echt effectief genoemd kunnen worden. Toch is iedereen het erover eens dat hiervoor meer geld beschikbaar moet komen. Immers, het is noodzakelijk.

Ontwikkelingsprojecten met hun weerbaarheids- en bewustwordingscomponenten hebben ook hun politieke impact. Maar hoe meten we de effectiviteit daarvan? Het eerder genoemde ACAP project heeft inmiddels internationale erkenning gekregen. Echter, in de eerste vijf jaar zou een impact evaluatie vernietigend uitgepakt zijn. De project aanpak had op dat moment nog geen fotografeerbare objecten opgeleverd. In het tiende jaar van het project valt er enorm veel te fotograferen en zijn er bovendien minstens zo belangrijke resultaten geboekt die niet direct zichtbaar zijn. Alvorens we over effectiviteit oordelen, moet het dus duidelijk zijn hoe we dit meten.

Het criterium van effectiviteit is ook al moeilijk te hanteren als de positie van ontwikkelingslanden nader bekeken wordt. Het is langzamerhand genoegzaam bekend dat de handelsverhoudingen in het nadeel van deze landen uitvallen.

Wat wij met de linkerhand geven, nemen we met de rechter. Inspanningen om de inkomenspositie van bijvoorbeeld cacao boeren te verbeteren (Max Havelaar Cacao) worden teniet gedaan indien de Europese Unie cacao substituten toelaat. Het is van belang om in politiek opzicht alert te blijven op maatregelen die schadelijke gevolgen kunnen hebben voor mensen in ontwikkelingslanden.

Andere kritiekpunten op ontwikkelingssamenwerking liggen op het gebied van milieu, vrouwen en participatie. Veel projecten zouden slecht voor het milieu zijn (afgezien van de abstracte discussie of milieu en ontwikkeling elkaar bijten), een verslechtering van de positie van vrouwen ten opzichte van de mannen betekenen en weinig participatief zijn. Deze veelal terechte kritiek heeft ertoe geleid dat organisaties zoals SNV hard werken aan verbeteringen. Het stemt bovendien tot nadenken dat veel van de 'mislukte' projecten stamden uit een tijd dat veel hulp 'gebonden' was. Destijds werd het 'dumpen' van productie overschotten (viskotters, kunstmest, melkpoeder, etc.) ook gerekend tot de ontwikkelingshulp.

Binnen SNV wordt momenteel de procesbenadering voorgestaan. Hieronder wordt een manier van aanpak verstaan, waarbij in dialoog wordt gegaan met de mensen die het betreft. Randvoorwaarden voor de uit te voeren activiteiten⁴ zijn verbetering van de positie van vrouwen en minimaliseren van negatieve gevolgen voor het milieu. Er dient een voortdurende monitoring en evaluatie plaats te vinden. Daarmee staan de concrete activiteiten en de tijdsduur van een project niet vast. Hoewel de totale projectkosten vaak lager zijn in dergelijke projecten, zijn ze veel moeilijker te plannen en is de tijdsduur vaak langer. Korte termijn effecten zijn vaak minder groot. De lange termijn effecten des te groter⁵.

De eisen die momenteel aan projecten worden gesteld zijn gericht op een strakkere (financiële) planning, terwijl in het veld flexibiliteit gewenst is. Hoewel dit soms tegenstrijdig lijkt, is uiteindelijk een hogere effectiviteit het doel⁶.

4. Slotakkoord

Momenteel is het de uitdaging om beleid en praktijk nauw gekoppeld te houden en continue het beleid te verbeteren. Het beleid moet ook in de praktijk getoetst worden, geëvalueerd en zonodig weer aangepast. Het blijft belangrijk dat mensen van buiten en van binnen de ontwikkelingswereld zelf eisen blijven stellen aan de kwaliteit, effectiviteit en efficiëntie van ontwikkelingsprojecten. Het herijkingsdebat zou een belangrijke impuls moeten geven voor verdere verbeteringen. Het is belangrijk vast te stellen dat stellingnames in het debat nogal eens gebaseerd zijn op mislukkingen in het verleden en niet op de lessen die daaruit getrokken zijn. Tevens moet er oog zijn voor de lokale realiteit.

Het moge duidelijk zijn dat er door velen in de ontwikkelingswereld serieus en hard gewerkt wordt aan de verbetering van de samenwerking. Inmiddels zijn er talloze voorbeelden te noemen van projecten die succesvol genoemd kunnen worden. Vermindering van het ontwikkelingssamenwerking budget, hetzij door 'vervuilingen', hetzij door korting van het totale budget, zal zeker niet leiden tot een verbetering van de ontwikkelingssamenwerking. Het streven naar een betere welvaartsverdeling (waarbij het voorkomen van economische vluchtelingen en gewapende conflicten belangrijke aandachtspunten zijn) verdient serieuze aandacht. Bij bezuinigingen staat altijd werkgelegenheid op de tocht. In het geval van ontwikkelingssamenwerking worden vele kansarmen over de gehele wereld het kind van de rekening.

René Verhage⁷ is medewerker bij SNV

literatuur

Het SNV beleid staat beschreven in de notitie "Duidelijk op weg". SNV geeft het tijdschrift 'Vice Versa' uit. Beide zijn gratis te bevragen bij; SNV, afdeling PR & Voorlichting, Bezuidenhoutseweg 161, 2594 AG Den Haag. De Voorlichtingsdienst Ontwikkelingssamenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken geeft het tijdschrift 'Internationale Samenwerking' uit. Ook dit is gratis te bevragen bij; Abonnementenadministratie, Postbus 6000, 8300 GC Emmeloord.

⁴ Bij de procesbenadering is het niet de bedoeling dat het project alle activiteiten zelf uitvoert, er kan ook worden doorverwezen naar andere, uitvoerende instanties.

⁵ Het beschreven ACAP project werkt volgens de procesbenadering. Hierbij is het interessant om te bedenken dat ACAP deze benadering zelf proefondervindelijk heeft uitgewerkt, nog vòòr SNV betrokken raakte bij ACAP.

⁶ Het ACAP project, met zijn grote inbreng van de bewoners van het gebied, viel moeilijk te plannen en dus moeilijk te budgetteren. Verschillende donoren stelden steeds wisselende eisen aan de financiële rapportage hetgeen leidde tot de noodzaak voor meer administratief personeel. Vervolgens mopperden donoren over de hoge 'over-head' kosten.

⁷ René Verhage heeft van april 1991 tot augustus 1994 voor SNV in Nepal gewerkt, onder andere als civiel ingenieur bij ACAP.

Noodhulp of structurele hulp: een tegenstelling?

Saskia van Meijnenfeldt

Het Nederlandse buitenlandbeleid wordt in september herzien. Inmiddels zijn de discussies over een ander buitenlandbeleid, waar ontwikkelingssamenwerking deel van uit maakt, in volle gang. Eind december opende VVD-fractieleider, de heer Bolkestein, het publieke debat middels een interview met Elsevier. Over ontwikkelingssamenwerking komen twee kernpunten in zijn betoog naar voren: ten eerste dat Nederland niet méér hulp moet geven dan internationaal afgesproken, namelijk 0.7% van het Bruto Nationaal Produkt, en ten tweede dat een groot deel van deze bijdrage besteed moet worden aan noodhulp.

In dit artikel wordt aan de hand van de situatie in Ethiopië betoogd dat noodhulp niet los gezien kan worden van structurele hulp. Gerichte structurele investeringen, al betreft het soms maar kleine ingrepen, kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het voorkómen van de noodzaak voor grootschalige noodhulp. Daar zal het beleid in de toekomst zoveel mogelijk op gericht moeten worden.

Ethiopië: de jaarlijkse dreiging van hongersnood

Tien jaar geleden vond de enorme hongersnood in Ethiopië plaats. De televisie-beelden die toen ons land bereikten waren ongekend schokkend, en nog steeds wordt Ethiopië door veel mensen geassocieerd met droogte en honger. In alle delen van de wereld werd geld ingezameld. Nederland beleefde zijn Eén-voor-Afrika-actie. Ons land droeg tachtig miljoen gulden bij.

Tien jaar na deze hongersnood, en na het einde van de oorlog in 1991, wordt Ethiopië nog steeds geconfronteerd met voedseltekorten. De oorzaken die daaraan ten grondslag liggen zijn complex en aan elkaar gerelateerd.

Aangezien de landbouw grotendeels regen-afhankelijk is spelen droogte en ongelijke regenval een bepalende rol in de omvang van de voedsel-opbrengsten. Droogte is echter absoluut niet de enige factor, ook in een goed jaar is er op dit moment nog een nationaal tekort. Door de jarenlange oorlog is er niet of nauwelijks in de landbouw geïnvesteerd. Bovendien zijn de kleine boeren, die 96% van de voedselproductie voor hun rekening nemen decennia lang gemarginaliseerd. Ze hadden nauwelijks toegang tot de besluitvorming en profiteerden slechts in beperkte mate van de overheidsdiensten. Staatsbedrijven ontvingen het leeuwedeel van de beschikbare kredieten, van de veredelde zaden, en van het beschikbare kunstmest.

Deze marginalisering, gecombineerd met de effecten van de oorlog, de bevolkingstoename die niet gecompenseerd wordt door een toename in de voedselproductie, de toenemende druk op het land en daardoor de bodemvruchtbaarheid, en het gebrek aan andere inkomensbronnen naast de landbouw, hebben geleid tot een rurale bevolking die op een wankel evenwicht balanceert. Het onderstaande verhaal illustreert dit.

Ato Alwelcha Anu heeft geluk gehad. Hij is een oude man die zegt dat hij 80 jaar is. Dat is heel oud in een land waar 1 op de 5 kinderen sterft voor het vijfde levensjaar. Hij woont in een prachtige vallei in de heuvels van North Omo ongeveer 350 kilometer ten Zuiden van Addis Abeba. Tot ongeveer vijf jaar geleden was hij in het bezit van twee ossen, twee melkkoeien, en verschillende schapen en geiten. Nu is hij blij dat hij één koe en één geit over heeft. Het andere vee heeft hij verkocht in tijden van voedselschaarste. "Vroeger", zegt hij, "toen ik klein was, hielpen mensen elkaar. Als de één te weinig had, was er altijd wel iemand anders die over had. Nu heeft iedereen te weinig."

Hij heeft van alles geprobeerd om de produktie te verbeteren, maar is gevangen in een vicieuze cirkel van armoede: eerst verliest hij zijn vee, en vervolgens neemt de vruchtbaarheid van de bodem af. "Nu zijn we alleen in naam nog boeren".

Alwelcha's verhaal is niet uniek. Het is niet één misoogst die leidt tot de bovenstaande situatie. Het zijn de terugkerende problemen om genoeg te produceren en het gebrek aan alternatieve inkomensbronnen. Boeren worden daardoor gedwongen op reserves in te teren en kunnen daardoor misoogsten zelf niet meer opvangen. Voedselhulp, of kredieten om voedsel aan te kopen lijken de enige oplossingen.

Het goede nieuws: grootschalige hongersnood is vorig jaar voorkomen

De omvang van de voedseltekorten was vorig jaar vergelijkbaar met de grote hongersnood van tien jaar geleden. Dit heeft echter door de gecoördineerde inzet van de Ethiopische overheid, lokale organisaties en donoren op de valreep niet geleid tot massale sterfte. Er is in Ethiopië sinds 1984 veel veranderd. De belangrijkste verandering is het einde van de jarenlange oorlog. Eind 1991 werd de dictator Mengistu verdreven door een coalitie van bevrijdingsbewegingen. Onder zijn regime werd in 1984/1985 de hongersnood lange tijd ontkend met als doel het verzet te breken.

Vrede in Ethiopië geeft nieuwe hoop op ontwikkeling, op een beter bestaan voor de bevolking. Dat is echter niet van de ene op de andere dag gerealiseerd. De verwaarlozing van de agrarische sector maakt dat er door verschillende experts verwacht wordt dat Ethiopië de komende tien jaar niet zelfvoorzienend zal zijn in haar voedselproductie. De afhankelijkheid van voedselimporten, en dus van voedselhulp als gevolg van de economische situatie in Ethiopië, blijft daarmee voorlopig bestaan.

Voedselhulp heeft echter een aantal negatieve bij-effecten. Eén van die bij-effecten is dat mensen er van afhankelijk worden zonder dat de economische activiteit gestimuleerd wordt. De Ethiopische overheid en vele particuliere organisaties willen dit afhankelijkheids-syndroom dat veroorzaakt wordt door gratis voedseluitdelingen beperken. In principe komen mensen die in staat zijn te werken hiervoor niet meer in aanmerking. Zij kunnen voedsel alleen verdienen middels de zogenaamde voedsel-voor-ontwikkelingsprogramma's.

Voedselhulp kan op die manier benut worden om arbeid te mobiliseren voor activiteiten die de gemeenschap ten goede komen. Deze activiteiten omvatten maatregelen voor bodemconservering, herbebossing, constructie van dammen, onderhoud aan wegen, het bouwen van scholen etc..

Boeren kunnen hun arbeid echter alleen ter beschikking stellen in periodes dat er minder te doen is op het veld. In Ethiopië valt dit seizoen van januari tot en met april. Om voedselhulp in te zetten voor ontwikkeling moet het in die periode beschikbaar zijn.

Een effectievere inzet van voedselhulp vereist een andere donor-respons.

Donoren hebben Ethiopië tot op de dag van vandaag ondersteund met voedselhulp. De wijze waarop de fondsen en het voedsel beschikbaar gesteld worden staat echter niet toe dat het optimaal voor ontwikkeling ingezet wordt. Elk jaar in november voeren de VN-organisaties WFP en de FAO, in samenwerking met de Ethiopische overheid een zogenaamde crop-assessment missie uit. Er wordt bepaald wat de verwachte oogst is, wat de voedselbehoeften zijn en vervolgens wordt het tekort vastgesteld. Met dit cijfer worden donoren benaderd. Zij bepalen vervolgens de omvang van hun ondersteuning in januari of februari. Dan moet het voedsel aangekocht, vaak verscheept, en gedistribueerd worden. De organisatie van dit proces heeft tot resultaat dat de hulp vaak niet eerder dan juni bij de gebruikers terecht komt. Dit is op tijd om massale sterfte te voorkomen, maar niet op tijd om het voedsel voor ontwikkelings-doeleinden in te zetten.

Door diverse NGO's is op dit probleem gewezen. De oplossingen liggen klaar maar dat vereist een andere donor inzet.

In de eerste plaats zullen donoren moeten onderkennen dat Ethiopië geconfronteerd wordt met een structureel voedseltekort. Dit zal op de korte en middellange termijn niet veranderen. In plaats van jaarlijks de bijdrage vast te stellen zullen donoren hun bijdrage voor drie jaar moeten vaststellen. Dit maakt planning mogelijk en zal leiden tot de beschikbaarheid van voedsel in tijden dat ze het best voor ontwikkeling benut kunnen worden.

De maatregelen die de Ethiopische overheid neemt om alert op aankomende noodsituaties te reageren zullen ondersteund moeten worden. Maatregelen die genomen worden bestaan onder andere uit het versterken van de capaciteit om noodsituaties in een vroegtijdig stadium te signaleren en daarop te reageren, het verbeteren van de haven-capaciteit, het opbouwen van regionale reserve-voorraden van voedsel zodat voedsel in geval van nood sneller ter plekke is. Donoren zullen met name de opbouw van de reserve-voorraden, het zogenaamde Emergency Food Security Reserve, financieel moeten ondersteunen. Dit maakt het mogelijk om zodra fondsen voor hulp aan Ethiopië toegezegd zijn, voedsel uit de reserves te gebruiken, in plaats van te wachten op de aankomst van voedselimporten.

Structurele investeringen noodzakelijk

Voedselhulp kan op de korte termijn problemen voorkomen en kan als instrument effectiever benut worden. Maar dit levert maar in zeer beperkte mate een bijdrage aan de wederopbouw van het door oorlog verwoeste land. Investerings zijn noodzakelijk om de levensstandaard van de Ethiopische bevolking te verhogen. Daarbij is aan vrijwel alles behoefte: aan de verbetering van de infrastructuur, de gezondheidsvoorzieningen, het basis-onderwijs, inkomens-genererende activiteiten, de opbouw van het rechtssysteem. Een prioriteit van de Ethiopische overheid zijn investeringen in de agrarische sector. De kleine boeren die het grootste deel van de voedselproductie voor hun rekening nemen dienen daarbij centraal te staan. Van groot belang is toegang tot krediet tegen acceptabele rentes, toegang tot landbouw-voorlichting, bestrijding van de erosie en afnemende bodemvruchtbaarheid, beschikbaarheid van kunstmest en verbeterde zaden, onderzoek dat de behoefte van de kleine boeren centraal stelt, en randvoorwaarden scheppen voor de marketing van agrarische producten. Zonder gerichte investeringen in door de bevolking zelf geïnitieerde activiteiten zal de vicieuze cirkel waarin veel Ethiopiërs zitten moeilijk doorbroken worden. De uitdaging voor Ethiopië, de particuliere organisaties en donoren is om die cirkel te doorbreken. Op dit moment komen die investeringen slechts langzaam op gang. Bijvoorbeeld de Europese Unie heeft voor de periode 1990-1995 ongeveer 645 miljoen gulden gealloceerd. Hiervan is nu ongeveer slechts 25% uitgegeven, terwijl van 1991-1994 bijna 540 miljoen gulden aan voedselhulp is uitgegeven. De Verenigde Staten gaven in 1994 vier keer zoveel uit aan voedselhulp dan aan investeringen in de lange termijn ontwikkeling. Echter om verder humanitaire rampen te voorkomen kan men beter nu investeren dan te wachten tot nieuwe dure noodhulp-operaties nodig zijn.

Noodhulp en structurele hulp: twee kanten van dezelfde munt

Ethiopië laat zien dat het mogelijk is om noodsituaties als gevolg van droogte en langdurige onderontwikkeling te voorkomen. Men kan het ver van te voren aan zien komen en daarop anticiperen. Dit vereist echter wel een flexibilisering van de zijde van donoren. Geen strikte scheiding tussen landen waar wel en geen noodhulp nodig is, en waar wel en geen structurele hulp mogelijk is, maar een geïntegreerd pakket afgestemd op de specifieke behoeften van het land en de bevolking in kwestie.

Voor landen die veelvuldig met wederkerende noodsituaties in aanraking komen moet ontwikkelingshulp gericht zijn op het wegnemen van de structurele oorzaken die daartoe leiden, en op het signaleren van aankomende noodsituaties en maatregelen daartegen. Niet alleen om levens te redden, maar ook om te voorkomen dat alle stappen die gezet worden om de levensstandaard te verbeteren in één klap ongedaan gemaakt worden. Immers, in Ethiopië worden mensen door noodsituaties gedwongen hun produktie-middelen (vee) te verkopen, en als dat een aantal keren voorkomt kan men weer van voren af aan beginnen. Ethiopië is niet het enige voorbeeld waaruit blijkt dat flexibilisering in hulpinstrumenten nodig is. Zo geeft Novib bijvoorbeeld in de Soedan, een land waar reeds jarenlang oorlog heerst, ondersteuning aan programma's die de produktie stimuleren. Dit is veel goedkoper dan het invliegen van voedsel door middel van dure luchtbruggen. Zo wordt in Bangladesh, vrijwel jaarlijks getroffen door overstromingen, geïnvesteerd in lokale organisaties die precies weten hoe te handelen onder die omstandigheden en in huizen die na de overstroming weer op te bouwen zijn, waardoor de kosten veel lager zijn.

Kortom structurele investeringen en noodhulp zijn twee kanten van dezelfde munt. Laten we het onderscheid niet te zeer versterken want juist dit staat flexibilisering in de weg. Duurzame ontwikkeling is alleen mogelijk als de internationale gemeenschap niet alléén oog heeft voor rampen die CNN halen, maar ook investeert in het wegnemen van de oorzaken.

De wereld is van iedereen

Christy Duijvelaar

De aarde is groot, maar wel eindig. Daar zal iedereen het over eens zijn. Er is maar één aarde en op die aarde wonen miljarden mensen. Die allemaal een plaats onder de zon willen, streven naar geluk en op z'n minst op een voldoende wijze in hun bestaan willen voorzien. Eerste levensbehoeften als voldoende eten, drinken, een dak boven je hoofd en een veilige omgeving heten niet voor niets *eerste* levensbehoeften. Toch ontberen verschrikkelijk veel mensen op de aardbol deze eerste levensbehoeften. Terwijl aan de andere kant een heel aantal mensen vele malen meer bezit dan het hoogstnodige. Analyses te over om dit te verklaren, maar, en dat lijkt mij de basisgedachte achter ontwikkelingssamenwerking, rechtvaardig is het natuurlijk niet. Dat wij hier in een luxe consumptie- en wegwerpmaatschappij leven, terwijl vele malen meer anderen onder het bestaansminimum leven is eenvoudigweg niet eerlijk! Ook met die constatering zal vrijwel iedereen het eens zijn. Rijke landen hebben daarom de ontwikkelingshulp uitgevonden. Dat die hulp nu ontwikkelingssamenwerking heet doet niets af aan het feit dat het uiteindelijke doel is het helpen van de arme landen om (het zuiden, behalve Australië en Nieuw Zeeland) minder arm of zelfs ook rijk te worden.

Maar hoe wordt een land rijk? Hoe is het noorden (of westen) eigenlijk rijk geworden? Daarvoor zijn ongetwijfeld een heel aantal redenen aan te geven. Als een paal boven water staat het feit dat 'wij' grof gezegd de rest van de wereld gekoloniseerd hebben. Op andermens' kosten werd men hier steeds rijker. Mensen, grondstoffen, landbouwprodukten, wilde dieren; vrijwel alles werd uit de gekoloniseerde delen van de wereld weggehaald en gebruikt of verhandeld door de zogenaamde moederlanden. In daar kun je een goede basis voor rijkdom mee leggen.

De scheve verhoudingen die schrijnend aanwezig zijn op de aardbol vinden voor een aanzienlijk deel hun oorsprong in de koloniale geschiedenis. Ellendig, maar niet terug te draaien. Wel is de enorme tegenstelling tussen rijk en arm naar ik hoop de komende decennia te verkleinen.

Het koloniale tijdperk is verleden tijd en dat is goed. Toch zijn sinds de verschillende onafhankelijkheidsstrijden de scheve verhoudingen alleen maar schever komen te liggen. De internationale economische verhoudingen zijn van dien aard dat de meeste ontwikkelingslanden de plaats innemen van leverancier van grondstoffen en goedkope arbeid.⁸ De belangrijkste kenmerken van de internationale markt zijn die van het kapitalisme. Principes als de 'vrije' markt, winstgerichtheid, concurrentie, efficiënte arbeidsdeling en het ontbreken van een sturende overheid vieren hoogtij.

Hierbij is opvallend dat het rijke noorden bepaalt wat er gebeurt. Het zuiden mag instemmend knikken of stikken.⁹

Internationale organen zijn belangrijker en invloedrijker naarmate er meer rijke landen deel van uit maken. Denk aan de OESO, G7, EG en NAVO. De drie belangrijkste (overleg)organen met betrekking tot de internationale economie zijn daarnaast de Wereldbank (WB), het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de handel en wandel rondom het General Agreement on Tariffs and Trade (GATT). Ook hierin spelen de rijke noordelijke landen (vaak) de hoofdrol, waarbij banken en regeringen van deze landen uiteindelijk bepalen welke arme landen onder welke voorwaarden welke steun krijgen. Nadelige gevolgen hiervan zijn er te over. De eisen tot beperking van overheidsuitgaven (bijvoorbeeld voor onderwijs, gezondheidszorg en voedselsubsidies), loonsbeheersing of -verlaging en vaak devaluatie van de munteenheid leveren zelden iets gunstigs op voor de gewone burgers in de ontwikkelingslanden. De arme landen zien zich gedwongen steeds meer te exporteren, tegen steeds lagere prijzen dus, om hun rentedragende schulden aan Wereldbank of IMF af te kunnen betalen. De schulden crisis lijkt op dit moment misschien minder acuut dan enkele jaren geleden, opgelost is hij zeker nog niet!

⁸ Frijns J. (red.), Milieu en Derde Wereld, Centrum voor Milieu- en Klimaatstudies, LUW, 1994.

⁹ Veel politici en economen propageren de 'vrije' markt als panacee voor de ontwikkelingslanden. Gelukkig zijn er ook vele deskundigen die terecht ernstige bezwaren hebben tegen het 'International Monetary Fundamentalism', zie hiervoor hun verklaring in de Volkskrant van 28-2-1995, Vrije markt is allerminst garantie voor ontwikkeling.

Doordat het voor de rijke landen voordelig is als de arme landen zo goedkoop mogelijk hun grondstoffen leveren (devaluatie helpt daar natuurlijk goed bij!) dreigt wereldwijd uitputting van de grondstoffenvoorraad en vernietiging van natuur en milieu. Zeker wanneer het begrip grondstof ruim opgevat wordt en derhalve daaronder ook landbouwgewassen als tapioca (hier als veevoeder gebruikt) en bosbouwprodukten als tropisch hardhout gerekend worden.

Bij deze komen we toe aan de wereldwijde aantasting van natuur en milieu. Zoals eerder gezegd is er maar één aarde met ten dele een eindige hoeveelheid grondstoffen en daarnaast een hoeveelheid zich vernieuwende bronnen van grondstoffen. Eindig is bijvoorbeeld de voorraad fossiele brandstoffen. Zichzelf herstellend, mits binnen ecologische grenzen bewerkt, is bijvoorbeeld de bodem waarop de mens landbouw bedrijft. Op dit moment is het zo dat de aarde meer mensen dan ooit tevoren moet voeden. Overbevolking wordt dan ook vaak genoemd als één van de grootste oorzaken van de vernietiging van natuur en milieu. Hierbij is echter de volgende, belangrijke, kanttekening te plaatsen. Het is nog altijd zo dat 20% van de wereldbevolking (de rijke landen, onder andere Nederland dus) 80% van de natuurlijke hulpbronnen verbruikt.

*'Een Engelsman vroeg ooit aan Mahatma Gandhi, de filosofische grondlegger van het onafhankelijke India, of hij hoopte dat India na het verkrijgen van de onafhankelijkheid hetzelfde welvaartspeil zou bereiken als Groot-Brittannië. Gandhi's antwoord luidde: "Groot-Brittannië gebruikte om dit welvaartspeil te kunnen bereiken de helft van alle grondstoffen op de wereld. Hoeveel werelden heeft een land als India wel niet nodig?". Gandhi's uitspraak is voor de huidige situatie nog steeds actueel.'*¹⁰

De totale belasting van het wereldmilieu door alle mensen samen is gigantisch, is eigenlijk te groot. Maar duidelijk is wel dat rijke mensen per persoon een veel grotere belasting vormen dan arme.

Van hetgeen een Amerikaan aan milieugebruiksruimte consumeert kunnen vele malen meer (armere) Afrikanen relatief riant leven. De totale milieubelasting is de vermenigvuldiging van het milieugebruik per persoon met het aantal personen met een dergelijk milieugebruik. Op deze manier bekeken kan het vanuit milieuoogpunt zeer efficiënt zijn om het aantal veel-consumerende, rijke, westerse mensen te verminderen. Dit kan zowel qua aantal als qua hoeveelheid consumptie per persoon. In plaats van geboortebeperking (dwingend) op te leggen aan ontwikkelingslanden zouden we eens naar ons deel van de wereld moeten kijken en ons afvragen of het niet veel humaner en logischer is om ons productie- en consumptiepatroon te veranderen. Een bekende slogan van De Groenen in dit verband is '*van kwantiteit naar kwaliteit*'. Wij kunnen heel goed toe met minder luxe, een lager energieverbruik, meer hergebruik en een lager consumptiepeil. Eén stuk appeltaart is lekker, maar van een hele taart word ik misselijk.

Het is zeer opvallend dat een aantal landen in West-Europa, met name Frankrijk en Italië opnieuw premies geven voor extra kinderen van 'echte' Fransen of Italianen. En dat terwijl in diverse ontwikkelingslanden vrouwen onder het mom van ontwikkelingssamenwerking gedwongen worden zich te laten steriliseren of hormoonimplantaten krijgen zodat zij geen kinderen meer (kunnen) krijgen. Kortom, geboortebeperking is absoluut noodzakelijk, maar niet opgelegd vanuit de rijke landen die te bedonderd zijn ten eerste hun consumptie van natuurlijke hulpbronnen te verminderen en ten tweede weigeren hun eigen 'fokpremies' af te schaffen. Wanneer vrouwen in ontwikkelingslanden zelfstandiger kunnen zijn en hun eigen inkomen kunnen en mogen verwerven zal het aantal kinderen per vrouw snel verminderen. Er blijkt een directe samenhang te zijn tussen de emancipatie van de vrouw en hun vraag naar verantwoorde anticonceptie. Als er andere perspectieven zijn voor vrouwen in arme landen dan uitsluitend het krijgen en verzorgen van kinderen zal zelf gekozen geboortebeperking steeds vaker gaan voorkomen.¹¹ Emancipatiedoelstellingen van ontwikkelingsprojecten uit bijvoorbeeld Nederland kunnen dus bijdragen aan vermindering van de overbevolking en de daarmee samenhangende belasting van het milieu.

¹⁰ Werkgroep Milieu en Derde Wereld, *De milieuproblematiek van de Derde Wereld*, 1989, pag. 5.

¹¹ Hoogenboom, A., *Vrouwen in niet-Westerse samenlevingen*, in Poldervaart S. (red.), *Vrouwenstudies*, een inleiding, 1991, pag. 291.

Bijkomend voordeel van vrouwenemancipatie is dat het werk in de landbouw dat bijvoorbeeld in Afrika voor 60-80% door vrouwen wordt verricht¹² aan status wint. Deze vrouwen zijn zich zeer bewust van het ecologisch systeem op door hen bewerkt land. Hun kleinschalige methoden staan garant voor duurzame landbouw, want de vrouwen weten ook wel dat zij waarschijnlijk hun hele leven hun gezin zullen moeten kunnen voeden van dat ene lapje grond. Zo kunnen dus emancipatie, milieu en ontwikkeling effectief en gelijktijdig aangepakt worden.

Waarom sterven er mensen van de honger op deze aardbol? Er is immers voedsel genoeg; kijk maar in onze winkels, bij het doordraaien op de veiling of in de koelhuizen van de EG. Ook in de ontwikkelingslanden kan de bevolking landbouw bedrijven, mits de bodem niet is uitgeput door slecht menselijk beheer, er geen oorlog is of een natuurramp zich doet gelden. In die rampsituaties lijkt tijdelijke noodhulp op zijn plaats, totdat de eigen economie weer op poten staat. Tot grote pech van de ontwikkelingslanden weet met name de EG heel effectief haar overschotten tegen gereduceerd tarief te dumpen in de arme landen. En daar kunnen kleinschalige, lokale boer(inn)en niet tegenop. Zo goedkoop kunnen ze het niet. Dankzij onze subsidies gaat hun regionale markt kapot.¹³ Onder druk van de GATT onderhandelingen moeten ontwikkelingslanden hun grenzen opengooien voor produkten (meestal dure eindprodukten of luxegoederen) uit de rijke landen. De hervormingen van Mac- Sharry (1993) in het EG landbouwbeleid zijn een direct gevolg van het hameren (met name door de VS) op internationale vrijhandel. Eigenbelang van de rijke landen staat hierbij (al dan niet openlijk) voorop waar het gaat om de handel met ontwikkelingslanden. Een voorbeeld uit Nederland waarin internationale handel, rijk en arm en milieu de hoofdrol spelen is het volgende:

De Nederlandse veestapel wordt voor een groot deel gevoed met soja uit Brazilië en tapioca uit Thailand. Daar ter plaatse worden regenwoud en kleine boer(inn)en teruggedrongen ten gunste van grote plantages waarmee de regeringen harde valuta binnen probeert te halen om de schulden aan de Wereldbank en het IMF af te betalen. Onder minder prettige omstandigheden worden varkens, koeien en

kistkalveren hier in no time volgestopt tot malse lapjes vlees. Die vervolgens op de grote hoop van de EG terechtkomen, omdat er sprake is van veel te veel vlees om er nog een goede prijs voor te krijgen. Alleen in Nederland zijn er al zo'n 16 miljoen varkens! De EG dumpt vervolgens de overschotten (bijvoorbeeld rundvlees in West-Afrika) met flinke subsidies in de ontwikkelingslanden, alwaar de lokale economie een knauw krijgt. Tegen zulke lage prijzen (dankzij de harde valuta subsidies) kunnen zij onmogelijk produceren. Daartoe ontbreken kennis, een gematigd klimaat, technologie en dergelijke. Het Nederlandse milieu gaat ondertussen sterk achteruit door de enorme hoeveelheden mest die de veestapel uitscheidt (schijt, zo je wilt). Waar Brazilië en Thailand met erosie en uitputting van de bodem te maken krijgen, zit Nederland met een enorm mineralenoverschot. Verzuuring en vermesting zijn het gevolg. Toppunt van kortzichtige 'logica' is dan het zogenaamd sluiten van de kringloop zoals een Nederlandse zakenman ooit voorstelde: "droog de overtollige mest, maak er korrels van en exporteer ze (als ontwikkelingshulp of tegen flinke prijzen) naar ontwikkelingslanden".

Een ander voorbeeld zijn de afvaltransporteurs die de arme landen ook wel weten te vinden als ze zogenaamd voor recycling door westerse landen geproduceerd gevaarlijk chemisch afval kwijt moeten.

*'Zo is het Westafrikaanse land Guinee-Bissau in 1988 vier keer het Bruto Nationaal Produkt van dit land (twee maal het bedrag aan buitenlandse schulden) aangeboden in ruil voor 15 miljoen kubieke ton buitenlands industrieel afval. Guinee-Bissau zou deze hoeveelheid dan over een periode van vijf jaar moeten importeren.'*¹⁴

Dankzij de GATT en het feit dat dit afval als handelswaar bestempeld kan worden, bestaat ook hiervoor internationale vrijhandel.

¹² Zie noot 2, pag. 286.

¹³ Werkgroep Landbouw - Groene Fractie - Europees Parlement, Boeren met milieu - voor een ecologisch en sociaal duurzame landbouwhervorming, 1993, pag. 94.

¹⁴ Stichting Greenpeace Nederland, Handel in gevaarlijk afval - Het gif van de beschaving, 1993, pag. 2-3.

Hoe ontzettend veel energie is er in deze voorbeelden verspild door gesleep met stoffen, hoeveel boer(inn)en is het brood uit de mond gestoten en hoeveel natuur en milieu daar en hier vernietigd?? Ga dat eens na en trek de conclusie: **Internationale vrijhandel maakt meer kapot dan je lief is!**

Interessant met betrekking tot het huidige debat over ontwikkelingssamenwerking dat VVD leider Bolkestein vol strijdbaar enthousiasme geopend heeft, is het feit dat het rijke noorden nog altijd verdient aan de arme landen. Per saldo gaat er al jarenlang een stroom kapitaal van zuid naar noord, van arm naar rijk dus! Alle ontwikkelingshulp ten spijt worden de arme landen genadeloos uitgewrongen of gedwongen de natuur, de gewone burger en het milieu in hun landen uit te melken. Tussen 1981 en 1990 ging er gemiddeld 55 miljard dollar als hulp naar de ontwikkelingslanden. In de vorm van rente, winsten van transnationale ondernemingen en kapitaalvlucht vloeide jaarlijks 175 miljard dollar terug naar de rijke landen.¹⁵

Waar moet het nu naar toe met de ontwikkelingssamenwerking? Het is mijns inziens de morele plicht van rijke, Nederlandse wereldburgers om op te komen voor armere soortgenoten op de wereld. De rijkdom waarin wij ons wentelen is niet onze verdienste alleen. Onze rijkdom is gebaseerd op een bepaald verleden, op de huidige economische verhoudingen en niet op onze intelligentie of superioriteit. Voor hetzelfde geld waren wij niet in het rijke noorden geboren, maar in het arme zuiden. En dan hadden wij ook gestreefd naar ontwikkeling, een prettiger leven en de vervulling van onze eerste levensbehoeften. Ofwel door te emigreren (vluchten) ofwel door het vragen om hulp bij de rijke burens.

*'Iedereen probeert zijn crisis af te wentelen op de ander. Dat wentelt maar door en door. Het putje van de wereld is Afrika. Daar komt het allemaal weer terecht. En dan denkt iedereen dat die Afrikanen rustig blijven zitten. Dat ze niet naar Europa zullen komen als je zegt dat dat verboden is'.*¹⁶

Waarmee meteen de logische link tussen migratie en de scheve verhoudingen op de wereld gelegd is.

Niets is liberaler dan iedere wereldburger zichzelf de kans te geven zich te ontwikkelen. Het verbaast mij dan ook zeer dat Bolkestein als leider van een liberale partij uitsluitend wenst op te komen voor Nederland en de Nederlanders. Het eigenbelang staat kennelijk voorop bij deze zogenaamde wereldburger. Grenzen dicht, internationaal egosme, er zelf beter van willen worden en een bekrompen nationalisme zijn te bespeuren in het nu al vertroebelde debat over de herijking van het buitenlands beleid.¹⁷ De reacties op de fnuikende bijdragen van de heer Bolkestein kunnen hem persoonlijk gelukkig niet deren, maar degenen die hem blijven steunen zullen moeten beseffen dat zij afgedaan hebben in zowel Liberté, Egalité als Fraternité!

Voor alle duidelijkheid wil ik hier nog enkele cijfers toevoegen die betrekking hebben op de toestroom van buitenlanders naar Nederland.¹⁸ Mensen die armoede, honger en vaak geweld ontvluchten om hier een beter bestaan op te bouwen. Rijkdom trekt aan, zoals iedereen zal begrijpen.

In Nederland verblijft slechts 1 op de 1000 vluchtelingen op de hele wereld. De opvang van vluchtelingen in de eigen regio is een mooi streven dat allang van toepassing is. In Europa bevindt zich slechts een kwart van de totale wereldvluchtelingenpopulatie. En daarvan is de helft te gast in Oost-Europa. Onder dit kwart, 4 miljoen mensen, worden ook de Bosnische, jawel eigen Europese vluchtelingen, gerekend.

In totaal was er over 1990-1993 voor Nederland gemiddeld een saldo van 46.000 migranten uit 'arme' landen. Het aantal asielzoekers steeg van 20.000 in 1992 naar 35.000 in 1993. Let wel, dit zijn asielzoekers van wie slechts een minderheid ook werkelijk asiel krijgt. Zo werden er in 1991 21.615 verzoeken gedaan, maar 14.544 afgewezen. Niet meer dan 775 personen kregen de A-status. In 1993 kregen 10.330 personen een A-status, uit 30.711 asielverzoeken.

¹⁵ Cijfers van de 'Informationsdienst Weltwirtschaft und Entwicklung'.

¹⁶ Max van den Berg, Onze Wereld - special: Vrouwen uit de marge - VN conferenties over vrouwen en sociale ontwikkeling, jaargang 38, nr. 3A, maart 1995, pag. 4.

¹⁷ de Volkskrant, 8-12-1994, 6-2-1995 en het verkiezingsdebat op radio 1 van de NOS op 26-2-1995.

¹⁸ Deze cijfers zijn afkomstig uit de 'Handleiding ter bestrijding van extreem rechts' van Chris van der Heijden en Leon de Winter die de cijfers ontleend hebben aan het Centraal Bureau van de Statistiek.

In totaal wonen er 1,3 miljoen mensen in Nederland die hier niet geboren zijn. Dat is 8% van het totaal. Hieronder vallen overigens ook de migranten uit Nederlandse ex-koloniën en uit rijke landen. De conclusie uit al deze getallen ligt voor de hand. Veel Nederlanders voelen zich onterecht bedreigd, hetgeen niet wegneemt dat ze dat reëel voelen en ze dus van dat gevoel afgeholpen moeten worden. Maar niet door met extreem rechts mee te gaan blaten en een fort Nederland te bouwen waarin wij onze rijkdom afschermen van de rest van de wereld. Bij een eerlijker verdeling is de aanleiding om hierheen te komen al snel kleiner. Want hoe prettig zou het zijn om met achterlating van alles wat je dierbaar is naar een ver, koud land te gaan? Dat lijkt mij niet de eerste keuze die een mens maakt.

Effectieve ontwikkelingshulp behoort de gewone burger in arme landen te helpen. Het is onze morele plicht anderen te helpen. Een rijk land als Nederland zal in dit verband het goede voorbeeld moeten geven en tenminste 1% van het Bruto Nationaal Produkt ter beschikking stellen aan de minderbedeelden op de aardbol. Maar dat is het kwantitatieve plaatje. Nu het kwalitatieve.

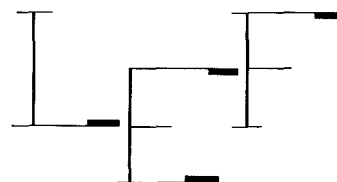
De kwaliteit van de ontwikkelingssamenwerking is terecht een heet hangijzer in de discussie. Bolkestein heeft het bij het rechte eind wanneer hij zich afvraagt hoe het zit met de kwaliteit van de bestedingen van ontwikkelingssamenwerking in de arme landen. Daar zal ongetwijfeld het één en ander aan schorten. Maar is dat een reden om er dan maar van af te zien? Als iets niet goed gaat, moet je erin investeren opdat het in de toekomst wel goed gaat. Beter onderwijs en voorbereiding van ontwikkelingswerk(st)ers, sneller en effectiever evalueren van programma's, meer participatie en inspelen op de behoeften van de plaatselijke bevolking, meer aandacht voor sociale structuren ter plaatse, oog voor effectieve traditionele technologie en beter gericht op de schaal die past in het betreffende gebied.

Grote projecten waar niemand op zit te wachten zijn geregeld als ontwikkelingshulp geoormdkt. De dammenbouwers van de Wereldbank zijn berucht in dit verband. De onterechte suprematie van het rijke noorden zet het arme zuiden nog altijd in de hoek, ook bij dergelijke zogenaamde ontwikkelingsprojecten.

Naast herzieningen in de internationale economie en vrijhandel pleiten De Groenen voor vermindering van het Westers nationalisme en egoïsme. Belangen van de ecologie mogen niet langer ondergesneeuwd worden onder die van de economie van de rijke landen. Teruggaan in de consumptie van milieugebruiksruimte is noodzakelijk, juist in de rijke landen. Net als het bevorderen van vrijwillige family-planning door meer steun aan de zich emanciperende vrouwen.

Belangrijkste groene achtergrond voor het bekijken van alle beleidsterreinen die aan de orde zijn geweest is het motto: '*Denk mondiaal, handel lokaal*'. Hopelijk doet de JOVD haar voordeel hiermee en distantieert zij zich derhalve van Bolkestein die met zijn laatste uitlatingen ver over de schreef van Liberté, Egalité en Fraternité is gegaan. Leven is het meervoud van LEF¹⁹, jammer dat jullie leider dat vergeten is.

Christy Duijvelaar is lid van de Groenen.

Onafhankelijk Politiek kaderblad
Uitgave van de JOVD

¹⁹ Loesje, Arnhem, 1994.

Ontwikkelingssamenwerking en Mensenrechten: bestaat er nog een koppeling?

Dr. Nico G. Schulte

Met zijn felle, in nationalistische bewoording gestelde, afwijzing van de Nederlandse ontwikkelingshulp in maart 1992, heeft de Indonesische president Suharto het voor elkaar gekregen dat mensenrechten (**mr**) en ontwikkelingssamenwerking (**os**) **de-facto** ontkoppeld werden binnen het Nederlandse buitenlandse beleid (**bb**). Terwijl vanaf 1979, op basis van de Nota van de VVD-minister, Van der Klauw, de relatie tussen de drie componenten: **bb** - **mr** - **os** op een Kamerbrede politieke steun kon rekenen.

Natuurlijk, in de praktijk van het **bb** bleek, ook met deze 'Nota-Van der Klauw' in de hand, het toch razend moeilijk handen en voeten te geven aan de concrete invulling van de relaties tussen: **bb** - **mr** - **os**. Maar dat er verbanden gelegd moesten worden, stond, van 1979 af, buiten kijf. In principe werd gesteld dat de hulp niet als dreigmiddel, of als straf, gebruikt mocht worden. Maar wel werd in de Nota gesteld dat, indien er sprake zou zijn van "grove en systematische schendingen van de mensenrechten", de ontwikkelingshulp, in laatste instantie, ingetrokken kon worden. De politieke afdeling van het departement van buitenlandse zaken behield zich het recht voor vast te stellen wanneer die situatie zich voordeed.

De politieke discussies binnen het departement (tussen de politieke afdeling en het Directoraat-Generaal van **os**) en tussen het departement en de Tweede Kamer betroffen dan ook vrijwel altijd de interpretaties van de aard en omvang van geconstateerde **mr**-schendingen. Na de december-moorden in 1982, in Paramaribo, op 15 invloedrijke personen bestond er een grote mate van overeenstemming. De **os** aan Suriname werd dadelijk gestaakt. En tot nu toe vormt **os** het drukmiddel bij uitstek om de regering-Venetiaan te dwingen haar economisch beleid, conform de aanwijzingen van het IMF, aan te passen.

In relatie tot Indonesië echter hield de politieke afdeling sinds jaar en dag vol dat er weliswaar met een zekere regelmaat ernstige **mr**-schendingen plaatsvonden, maar dat die niet op "grove en systematische" wijze van regeringswege werden uitgevoerd. Zo werd 'gemakshalve' voorbij gegaan aan de grove en systematische wijze waarop, na de invasie in december 1975 in Oosttimor, ruim 200.000 mensen door oorlogsgeweld, honger of ziekte omkwamen. Dit aantal komt neer op ongeveer éénderde van de oorspronkelijke bevolking van 1975. De geo-politieke belangen van het Westen, met name van de VS en Australië, bij een Indonesische annexatie van Oosttimor maakten

de regering-Suharto vrijwel immuun voor buitenlandse kritiek, laat staan voor sancties vanwege **mr**-schendingen in dit deel van de archipel.

Dit veranderde sterk na de val van de Muur in 1989 toen het Westen, niet meer bevreesd voor een dreiging van een 'mogelijk overlopen naar het andere blok', strengere eisen aan ontwikkelingslanden stelde inzake de handhaving van de **mr**. Zo ontstak er, tot verrassing van 'Jakarta', plotseling een wereldwijde verontwaardiging op nadat het Indonesische leger enkele honderden demonstranten op de begraafplaats Santa Cruz in de hoofdstad van Oosttimor, Dili, koelbloedig had doodgeschoten. Niet alleen 'Den Haag' kondigde een gedeeltelijke opschorting van de hulp aan, ook Canada en Denemarken pasten sancties toe. Maar de grootste dreiging voor 'Jakarta' kwam toch van de VS en zelfs van Japan, waar voor het eerst in het parlement kritiek werd geuit op het mensenrechtenbeleid van Indonesië en indirect met sancties werd gedreigd. Door voortvarend en adequaat te reageren, o.a. door enkele generaals uit hun functie te ontslaan, wist president Suharto de buitenlandse kritiek te temmen. Het Nederlandse kabinet (Pronk, maar óók Van den Broek!), hierin gesteund door de meerderheid van de Tweede Kamer, inclusief de VVD-fractie, reageerde begin 1992 weliswaar ook positief op Suharto's afwikkeling van de Santa Cruz-moorden maar met een clausule: indien de gerechtelijke afwikkeling van de strafzaken tegen de verdachten niet naar behoren zou verlopen, dan behield 'Den Haag' zich het recht voor alsnog de omvang van de hulp te herzien. Een negatieve relatie tussen **os** en **mr**! Suharto wachtte die bedreiging niet af. Hij nam zijn voorzorgsmaatregelen, o.a. door zich van een hogere financiële hulp van Japan te verzekeren. Daarna verbrak hij, tot grote ontzetting en verontwaardiging van geheel 'Den Haag', de hulprelatie.

Tijdens de vele Kamerdebatten over Indonesië waarin de **os-mr** relatie werd besproken had niemand zich ooit rekenschap gegeven van de mogelijkheid dat misschien het ontvangende land **zelf** het initiatief tot verbreking van de relatie zou kunnen nemen. De trits: **bb-os-mr** bleek volledig donorgericht beleid te zijn geweest waarbij de ontvanger een passieve rol werd toebedacht. De zelfbewuste generaal Suharto heeft in 1992 daar, zij het op ondiplomatieke wijze, maar zeer effectief een einde aan gemaakt.

Wat is de balans 15 jaar nadat de trits: **bb - mr - os** in de Nota-Van der Klauw werd vastgesteld? Allereerst blijkt dat op bilateraal niveau een donorland alleen druk op de eerbiediging van **mr** via **os** kan uitoefenen wanneer hetzelfde invloedrijk is en het ontvangende land sterk afhankelijk is van die hulp, zoals in de relatie Nederland-Suriname (hier mee is geen waarde-oordeel gegeven over de juistheid van dat beleid in relatie tot Suriname). Verder blijkt dat eigenlijk alleen langs multi-laterale kanalen, bijvoorbeeld door versterking van die VN-organisaties die zich richten op de **mr**-problematiek, enig succes bereikt kan worden. Maar betekent dit dat er dan geen positief verband meer gelegd kan worden tussen **os** en **mr**? Zoals gezegd, publiekelijk wordt er nauwelijks meer, behalve in zeer algemene zin, gesproken over de relatie tussen **mr** en **os**. De discussies over de herijking van het buitenlandsbeleid blijken meer te gaan over de mate van effectiviteit en kwaliteit, en vooral over de omvang van het **os**-programma, dan over de problematische vraag hoe **mr** zich verhoudt tot **os**.

Dat er een verband is blijven bestaan, ondanks het falend beleid in 1991/2 in relatie tot de regering-Suharto, is voor mij geen vraag. Wel erken ik dat het in de praktijk uiterst moeilijk is om die relatie op een zinvolle wijze vorm en inhoud te geven. In het kort samengevat zie ik de relatie **os-mr** als volgt:

Ten principale ken ik de "staat" een belangrijke rol toe in het transformatieproces van de samenlevingen in de zgn. 'Derde Wereld'. Deze stelling is gebaseerd op theoretische inzichten over ontwikkelingsprocessen ontleend aan historische studies over economische ontwikkeling. Onder de titel "Vrije markt is allermintst garantie voor ontwikkeling" werden in de Volkskrant van 28 februari deze inzichten door een groot aantal deskundigen bondig weer gegeven.

Een competente, responsieve overheid is niet alleen van cruciaal belang voor de economische ontwikkeling, zij is ook noodzakelijk om de ingrijpende veranderingen, als gevolg van de

modernisatie, voor de overgrote meerderheid van de bevolking van ontwikkelingslanden dragelijk te maken. Ongeremde marktmechanismen en onbelemmerd kapitalisme bieden geen uitzicht voor de zwakkere groepen binnen die samenlevingen, en ook niet voor de economisch zwakkere staten binnen de wereldgemeenschap.

Zo'n competente, responsieve overheid wordt in het **os**-jargon aangeduid met Good Governance, **GG**. De kenmerken van **GG** zijn (kort samengevat): accountability, de overheid heeft een verantwoordingsplicht aan haar burgers; transparency, in feite, openbaarheid van bestuur; en een overheid moet responsief zijn, dwz. dat geen etnische, religieuze of sociaal-economische bevolkingsgroep uitgesloten mag zijn van potentiële toegang tot en deelname aan de politieke macht. Het zal duidelijk zijn dat **GG** niet een situatie is die in de meeste ontwikkelingslanden al bestaat. Maar het zal evenzeer duidelijk zijn dat in de mate dat er sprake is van meer **GG** ook de eerbiediging van **mr** beter gewaarborgd is. De hamvraag is nu of **os** een bijdrage kan leveren aan het bevorderen van **GG**?

Ik ben geneigd deze vraag positief te beantwoorden, al onderken ik dat het in de praktijk uiterst moeilijk zal zijn, en vaak meer een kwestie van vallen en opstaan, om met **os**-programma's daadwerkelijk en adequaat aan de bevordering van **GG** te werken.

Aan twee voorwaarden zal minimaal moeten worden voldaan: er zullen in principe lange termijnen (10 tot 20 jaar) samenwerkingsverbanden met landen aangaan moeten worden (en die bilaterale verbanden moeten dan goed zijn afgestemd met die van andere donorlanden), en, ten tweede, op basis van diepgaande kennis van de lokale omstandigheden en van lokaal-gegenereerde vragen (behoeften) zullen 'tailor-made' programma's moeten worden ontwikkeld, waarbij rekening moet worden gehouden met de (negatieve) effecten van de 'vrije markt' op het bestuurlijk vermogen van ontwikkelingslanden.

Deze programma's behoren alle tot de categorie van institutionele ontwikkeling, gericht op een competente en responsieve overheid en kunnen ook worden aangeduid als: versterking van de professionaliteit van het bestuur. Ze kunnen worden onderscheiden naar vier dimensies, of categorieën, te weten:

- 1) de professionalisering van de bedrijfsvoering van, of het management binnen, de overheidssectoren, zoals bijvoorbeeld de drinkwatersector, de gezondheidszorg of het onderwijs;
- 2) de inrichting van de controle op de overheidsuitgaven, o.a. door het instellen van een rekenkamer;

- 3) het versterken en verder uitbouwen van het juridisch apparaat, o.a. door het opleiden van rechters en technische assistentie bij het ontwikkelen van regelgeving, vooral in relatie tot de economische sector, zoals (internationaal) privaatrecht;
- 4) de bevordering van jumelage- of twinning-relaties tussen (vrije) beroepsgroepen uit ontwikkelde landen met hun partners in ontwikkelingslanden, zoals journalisten, advocaten en vakbonden, maar ook, en vooral, het intensiveren van de relaties met de niet-goevernementeel organisaties (NGOs) die binnen ontwikkelingslanden een zogenoemde 'advocacy'-rol vervullen, dwz. de belangen behartigen van die groepen die in het ontwikkelingsproces in de knel dreigen te geraken; dit alles, ter versterking van de **civil society** als 'tegenhanger' van de "staat".

De eerste twee categorieën kunnen min of meer als randvoorwaarden voor de bevordering van **mr** worden gezien. De laatste twee categorieën kunnen op veel directere wijze een bijdrage leveren aan de handhaving van **mr**.

Dr. Nico G. Schulte Nordholt is universitair hoofddocent aan de Universiteit Twente.

Ontwikkelingshulp een last, een lust, of beide ??

Tr. R.M. Brockhus

Op 2 augustus 1986 schreef ik het onderstaande verhaal over het drama van de schuldenproblematiek van de Derde Wereld, en mede in het perspectief van de ontwikkelingshulp die wij geven. Onlangs werd door de OESO bekend gemaakt dat ondanks het amortiseringsproces van schuldkwijtschelding in internationaal verband, de situatie van de meeste ontwikkelingslanden niet verbeterd is. De internationale schuld is sinds 1986 nominaal verder opgelopen naar 3,4 biljoen gulden. De Noord-Zuid problematiek is daarmee feitelijk niet veranderd. De heer Bolkestein opperde onlangs t.a.v. de ontwikkelingshulp dat daarop flink bezuinigd kon worden, omdat de uitgaven die Nederland doet feitelijk geen resultaat blijken te hebben, en al helemaal geen rendement. Elke investering in de economische ontwikkeling van de Derde Wereld is zijns inziens weggegooid geld, dat beter voor lastenverlichting van de burgers in Nederland aangewend kan worden. Of zijn visie enige realiteitswaarde heeft, valt nog te bezien. Maar laten we eerst mijn visie van 1986 eens vergelijken met de situatie van vandaag.

2 augustus 1986.

CREDITNOTA VAN DRIE BILJOEN

Het schandaal van de "Mississippi Luchtbellen" is een bekend gegeven uit de economische geschiedenis. Vóór de Franse Revolutie werd de economie gedragen door kapitale bezittingen van landgoederen in Z-Amerika. Die bezittingen waren toen de grondslag van nationale en internationale handel en de financiering van de (Franse) staatshuishouding. De uitgifte van assignaten (aandelen van stukken grond) en de waardeestijging van deze assignaten was een belangrijke financieringsbron van de uitgaven van de Franse overheid, die daarmee een economische

ontwrichting veroorzaakte die uitmondde in een volksopstand. De guillotine maakte vervolgens een abrupt einde aan de woekering van het kapitaal in die tijd. Een vergelijking met het American Land Program van Rienk Kamer in dit tijdsgewricht is heel treffend. De kenmerkendste eigenschap van landgoederen is namelijk dat ze zo buitengewoon "onroerend" zijn. Men kan een landgoed niet - hoe spijtig voor veroveraars - meenemen, en de waarde ervan wordt dan ook bepaald door het economisch gebruik en de appreciatie.

Zoals de tulpebollen van toen, de landgoederen in de 18e eeuw, en de stukken woestijngrond van het ALP van vandaag geen enkele echte economische waarde hadden, heeft ook de schuld van de Derde

Wereld aan ons geen enkele reële waarde. De vorderingen die het rijke Westen op de Derde Wereld meent te hebben zijn slechts gebaseerd op een rekenkundig gegeven, waarbij de waarde van die duizenden miljarden guldens kunstmatig in stand wordt gehouden.

Door internationale afspraken en de macht die de rijke landen op de Derde Wereld uitoefenen, blijft de situatie vooralsnog in evenwicht. Maar op het onvermijdelijke moment dat de kruik voor de laatste keer te water gaat, zal blijken dat deze schuld van de Derde Wereld - net als de assignaten van toen - een gigantische luchtbel is. De Franse Revolutie was het directe gevolg van die ineenstorting, met alle ellende voor de bevolkingen van dien. Het internationale bankwezen zal in elkaar kunnen klappen, en de economieën in het rijke Westen met zich meesleuren in de ondergang. De maatschappelijke, politieke en militaire gevolgen daarvan zijn niet te overzien.

Toch is er een uitstekende oplossing te bedenken om aan deze catastrofe te ontsnappen. Wanneer wij de oorzaken en verhoudingen in het juiste perspectief gaan zien, is de oplossing eigenlijk voor de hand liggend. De kern van de huidige crisis ligt in het gegeven dat we verzuimd hebben in die Derde Wereld een redelijke "**toegevoegde waarde**" aan te laten brengen in de productie die zij ons leveren. Wij betalen nog steeds en in toenemende mate slechts minimale prijzen voor de import van vrijwel uitsluitend grondstoffen, die met slavenarbeid worden geproduceerd. Eindprodukten kopen wij nauwelijks van hen, maar verkopen doen we ze wel. De verhoudingen zijn helemaal scheef gegroeid, en groeien nog steeds schever.

Apocalyptische calamiteiten zijn onvermijdelijk, dan tenzij we de zaken recht gaan trekken in ons eigen belang en in het belang van de Derde Wereld. Wij zullen de Derde Wereld een nabetaling moeten doen voor hetgeen wij hebben nagelaten te betalen. Die nabetaling is niet geheel toevallig net zo groot als de totale schuldenlast van de Derde Wereld. Namelijk:

DRIE BILJOEN GULDEN
(f. 3.000.000.000.000)

U schrikt natuurlijk wel van deze rekening op uw bord, want betalen moet u toch. Daaraan valt echt niet te ontkomen. U kunt lang schuiven, rekken, manipuleren, en zelfs de economische natuurwetten op hun kop proberen te zetten, door net te doen alsof zij (de Derde Wereld) een schuld aan ons

hebben. We kunnen de dollar voor heilig laten verklaren en tot norm verheffen. We kunnen het IMF en de Wereldbank de regels laten spellen, en geld nog als een "**ruilmiddel**" blijven zien, terwijl dat allang niet meer het geval is. De kruik en het water, weet u nog? Zo'n tweeduizend jaar geleden veranderde iemand water in wijn en redde daarmee een groot feest omdat de wijn te snel op was. Laten wij eens proberen ook zoiets te doen, maar dan met die geweldig grote schuldenlast van de Derde Wereld; en deze te veranderen van een immens probleem in een zegen voor de samenleving.

Het Westen neemt het initiatief en zendt de Derde Wereld een **CREDITNOTA**. Bovendien komen we dan niet voor verrassingen te staan wanneer de schuldenluchtbel uit elkaar spat. U denkt waarschijnlijk met een brede grijns op het gezicht dat de auteur volkomen geschikt zal zijn. We gaan toch niet zomaar drie biljoen gulden van onze "zuurverdiende centjes" weggeven !!? Er komen dan onmiddellijk twee wezenlijke vragen naar voren.

- 1) Hebben wij dat geld wel werkelijk verdiend ??
- 2) Wanneer die luchtbel niets waard blijkt te zijn, wat geef je dan weg ??

De antwoorden zijn redelijk eenvoudig.

- 1) We hebben het geld niet 'VERDIEND' maar 'GENOMEN' door te weinig te betalen en te weinig te kopen.
- 2) Wanneer wij met een groots gebaar de lege dop teruggeven, dan blijkt ons 'EIGEN BELANG' uitstekend gediend te zijn.

Het scenario ziet er ongeveer zo uit:

- 1) De schuld van de Derde Wereld vervalt tegen de CREDITNOTA van de industriestaten.
- 2) De industriestaten nemen de afbetalingsverplichtingen aan het bankwezen pro rata over. (crisis bezworen)
- 3) De schuldovername wordt bij de staatsschuld in elk land bijgeschreven met tegenboeking bij de wereldbank.
- 4) Door het wegvallen van betalingen voor aflossing en rente stijgt de koopkracht van de Derde Wereld direct met ca. f. 500.000.000.000 (vijfhonderd-miljard) per jaar.
- 5) Circa 60% van deze nieuwe koopkracht komt weer terecht in de industriestaten, waardoor werkgelegenheid in het rijke Westen ontstaat voor 7.500.000 mensen met een gemiddeld bruto-inkomen van f. 40.000 per jaar.

6) Bij elke baan voor de export ontstaan er tevens nog eens twee andere indirecte arbeidsplaatsen voor de toelevering en de dienstverlening enz. enz.

7) De totale werkgelegenheid groeit in het rijke Westen met 22.500.000 arbeidsplaatsen.

8) De "meeropbrengsten" uit belastingen en het wegvallen van sociale uitkeringen, leveren de industriestaten tenminste f 1.000.000.000.000 per jaar op; zodat de schuld van de Derde Wereld **binnen drie jaar** is afbetaald.

9) Door produktiviteitsstijging voor de binnenlandse markten en de groei daarvan, stijgen de belastingopbrengsten nog eens met minstens 10% extra, zodat bij 'n gematigde loonstijging ook de staatsschuld snel kan verminderen.

10) de voedseloverschotten uit het Westen vinden dan snel hun weg naar de Derde Wereld waardoor niet elke dag 40.000 kinderen behoeven te sterven van de honger.

11) Onze boeren behoeven dan niet meer geplaagd te worden met superheffingen en te lage opbrengsten voor hun produkten. De EEG-perikelen en Pasta-oorlogen met de Amerikanen zijn dan ook verleden tijd.

Conclusie:

U ziet nu dat het geven van deze "CREDITNOTA" aan de Derde Wereld ons geen windeieren zal leggen. Dat is een ontzettend groot geluk voor de hongerende in de Derde Wereld, maar ook voor de werklozen in onze "beschaafde" industriestaten. Want zonder het eigenbelang en/of de angst gebeurt er meestal niets. De wijsgeer Confucius zei ooit: "Om geld te kunnen verdienen moet men het eerst weggeven". Dit laat duidelijk zien, dat wij het geld nog steeds niet begrepen hebben. Diegene, die kan zeggen wat geld "werkelijk" is kan de Derde Wereldoorlog mogelijk voorkomen. In ieder geval verdient deze een voordracht voor de Nobelprijzen voor de economie en voor de vrede.

Creditnota.

Aan: DERDE WERELD
Boulevard Fort Knox 1a
Terrania City

Hierbij crediteren wij uw rekening voor de door u geleverde goederen en diensten ad:

f. 3.000.000.000.000

Wij verzoeken u deze nota te verrekenen met eventueel nog openstaande rekeningen.

afz. DE INDUSTRIE-STATEN

Review door:

Tr. R.M. Brockhus
Westkade 227
1273 RJ Huizen

datum: 26 februari 1995

Stichting Videotex Ondernemingen Circuit (VOC) heeft tot doel: het bevorderen van nationale en internationale kennis- overdracht m.b.t. de economische en monetaire structuren. K.v.K. S-193411, Rabobank Huizen rekening 33.99.13.444

NEGEN JAREN LATER

Tot zover mijn visie in 1986. Inmiddels is in ieder geval duidelijk geworden dat de OESO landen, met name Nederland, zelf zeer sterk profiteren van de ontwikkelings"hulp". Wanneer we de toegevoegde waarde van de handelsstromen tussen Nederland en de Derde Wereld wat nader bekijken, dat zien we dat ruwweg 0,8 procent van ons BNP de grens over gaat in de richting van de Derde Wereld, terwijl omgekeerd de opbrengst van de produkten en diensten uit de Derde Wereld voor Nederland minimaal drie keer zo hoog ligt. Namelijk ca. 160 miljard gulden per jaar. Commercieel gezien is de ontwikkelingshulp over de lang termijn gezien voor Nederland als uiterst rendabel te beschouwen, met een "dividend" van ruim 200 procent. De investeringen in het verleden blijken hun rendement ruimschoots af te werpen in de vorm van een netto resultaat van ruim 100 miljard per jaar.

Los van de sociale aspecten en de Rechten van de Mens, die in conservatieve kringen nauwelijks mee blijken te tellen, lijkt mij het voorstel van de heer Bolkestein dus niet zo goed doordacht. Of daarnaast de economische verhouding van permanente schuld van de Derde Wereld aan ons, en de constante stroom aan economische overwaarde naar ons toe op de lange termijn nog wel acceptabel is, lijkt mij evenmin het geval. Geen enkele economische relatie kan blijven voortbestaan wanneer een partij als maar moet inleveren ten gunste van de andere partij. Het hierboven geschetste gevolg van de explosie van kapitaal die voorafging aan de Franse Revolutie, laat duidelijk zien wat de gevolgen kunnen zijn van permanente onevenwichtigheden tussen landen en bevolkingsgroepen. Want ook in Nederland zijn we een Vierde Wereld aan het creëren die slechts kan leiden tot onlusten en opstanden.

Vooralsnog uit dat zich in een toenemende criminaliteit, wat betreft de binnenlandse verhoudingen; en tussen landen met internationale spanningen en oorlogen. De wereld is er vol van.

Wanneer we dus nadenken over ontwikkelingshulp dan zullen we die aspecten zeker niet buiten beschouwing moeten laten, net zo min als het rendement op exponentieel groeiend kapitaal. We zouden net zulke kritische blikken moeten werpen op de werk(e)loosheid van het kapitaal dat werkloosheid veroorzaakt met nietsdoen (o.a. door te parasiteren via de rente) op de produktiviteit van de gemeenschap als geheel), als op de moderne topic van de werkloosheid van mensen. Werk(e)loos en parasitair kapitaal leidt tot meer ontwrichting van de sociale structuur dan menigene zal vermoeden.

Wij en de Derde Wereld, zijn hevig gebaat bij evenwicht in de economische, sociale en politieke verhoudingen. En dat betekent een herbezinning op het medium (geld) dat in het internationale betalingsverkeer nog voor nauwelijks één procent iets te maken heeft met werk, met werkgelegenheid, met consumptie en welvaart. Maar wie heeft het LEF hiéover een balletje op te werpen ?? Frits Bolkestein ??

Tr.R.M. Brockhus is secretaris van de Stichting Sociale Databank en publicist.

Wie moet wie eigenlijk ontwikkelen?

Willem Hoogendijk

Ik zal u meevoeren naar onbekende vergezichten. Daarvoor is het nodig u eerst wat te vertellen over mijn inzichten.

We praten over landen die zus of zo willen. Maar wie zijn die landen, wie spreken voor die landen, welke belangen heeft men op het oog? Neem India. Is het de superrijke élite of de kaste der onaanraakbaren? Deze hebben vast belangen gemeen, zoals schoon water, maar ook vele niet gemeen. Of neem ons eigen land. Nog nauwere aansluiting bij de wereldhandel, zoals Kok en Bolkestein en eigenlijk iedereen wil of als onafwendbaar beschouwt - is dat wel zo goed voor de vierde wereld, de arme kant van ons land en voor de hele bedrijvigheid bij ons?

Een tweede, hierbij aansluitend punt. Ontwikkeling, betekent dat meestal dat waar het voor de één regent (bijv. bij de rijken) het tenminste ook wat gaat druppelen bij de armen? Of is er meestal eerder sprake van verrijking van de éne klasse of van het ene land ten koste van verarming van een andere klasse of ander land? Dus van de Siamese tweeling genaamd over- en onderontwikkeling?

Een derde, alweer aansluitend, punt. Het in de 19e eeuw opkomend produktiegeweld, meestal aangeduid met 'de vruchten van de industriële revolutie', kende aanvankelijk drie slachtoffers: de arbeidersklasse, de koloniën en de natuur. Onder druk van socialistische, liberale en sociaal-christelijke bemoeienis en ook, en wellicht vooral, omdat continu producerende bedrijven continue afzet behoeven en dus enige koopkracht onder de bevolking, werd de positie van de arbeidersklasse verbeterd en de geldcirculatie verwijld naar deze bevolkingscategorie - iets dat Marx met z'n idee van Verelendung niet had

voorzien. (Al arbeidende zouden de arbeiders de macht van het kapitaal vergroten en aldus hun uitbouter versterken en hun eigen kracht verminderen. Arbeid en kapitaal zouden steeds diametraler tegenover elkaar komen te staan, wat dan tot revolutie zou gaan leiden.) Het kapitalisme werd bij ons dus sociaal gecorrigeerd en de arbeidersklasse kreeg het beduidend beter. Dit niet zozeer door eerlijker te delen alswel door de koek te vergroten, door de economische groei dus. Blevén, midden 20ste eeuw, over als slachtoffers de natuur en de koloniën. Deze mochten zelfstandig worden vanwege de tijdgeest en omdat het grote geld en de wereldhandel hen toch voldoende in de houdgreep hadden gekregen.

Wat we nu in de wereld zien gebeuren is het volgende. Het grote geld is bezig de ontwikkelingslanden verder te 'beschaven', zoals het dat ook in de vorige eeuw gedaan heeft - of zoals 't ook in de vorige eeuw gebeurd is met de massa van de bevolking in de rijke landen - en zoals

het 't nu ook doet in de Tweede Wereld. Al deze landen zullen steeds meer betrokken worden bij het internationale geldverkeer en in de wereldmarkt getrokken worden. Het begint met de pure financiële 'kolonisatie', met leningen - schulden - cash crops produceren en exporteren - importen - vast gaan zitten aan ex- en importen. Ze raken aldus geheel betrokken bij de wereldhandel en de wereldeconomie. Compleet, net als wij rijke landen, met kwetsbaar geworden economieën waarin niks een beetje mis mag gaan of de alarmfase gaat in. De geldstroom van Zuid naar Noord is nu nog groter dan omgekeerd (schuldbetalingen), maar dit is al bezig te veranderen gezien de investeringen van het Noorden in de Aziatische tijgers en andere Derde Wereldlanden die er blijk van geven 'te willen aanpakken'.

Aldus zal er, begin 21ste eeuw, van de twee eerder gemaakte 'slachtoffers' -de Derde Wereld en de natuur- alleen nog de natuur over blijven. Als er dan tenminste nog wat van die natuur over is... Want zij zal die kar niet kunnen trekken. Zij zal ten onder zijn gegaan onder al dat noordelijke produktiegeweld, onder die hele, mondiale 'spullen-beschaving'.

Duivelskring

Met deze analyse hadden we dus het échec van de grote wereldconferentie over milieu en ontwikkeling in Rio de Janeiro in 1992 kunnen voorspellen. Deze heeft immers opgeleverd dat het Noorden door kan gaan met het ontwikkelen van het Zuiden op de wijze van het door dat Noorden beheerste wereldhandels- en geldsysteem. Immers, zo stelde de conferentie, de oorzaak van de milieu-ellende in het Zuiden is de armoede. Die armoede moet dus met ontwikkeling worden tegengegaan en die ontwikkeling komt neer op ons soort economische groei, te bevorderen door het Noorden; zodat het Noorden door moet gaan met het Zuiden te industrialiseren en te exploiteren omwille van de ontwikkeling van datzelfde Zuiden. Hoe gaat dat ontwikkelen? Gebruik makend van de lage lonen en de vaak nog feodale structuur, zonder vakbeweging e.d., hen opnemen in de wereldgeld-circulatie en er aldus nieuwe productie- en afzetgebieden van maken. Meteen oude beproefde structuren, markten en sociale netwerken vernietigen omwille van schaalvergroting, intensivering, modernisering, monocultivering - kortom, allemaal wat de rijke landen zelf ook is overkomen, zij het wat eerder. Ziedaar de duivelskring van wat ontwikkelingssamenwerking heet.

De economische groei in het Noorden werd zo veilig gesteld en nog van de groene rand van 'duurzaamheid' voorzien. De hele Noordelijke levensstijl en overconsumptie en zo iets als de wapenproductie bleven mooi buiten schot. Trouwens, ook de noodzaak tot directe geboorte-controle in de ontwikkelingslanden -armoedebestrijding is hiervoor het beste maar gaat langzamer- bleef onderbelicht. De paus zal tevreden geweest zijn ... Dat was dus het hypocriete circus van Rio.

De situatie in de wereld wordt goed verbeeld door bijstaand plaatje uit mijn onthullende boek 'Economie Ondersteboven' (NB. Mensen die nog tentamens economie moeten doen wordt afgeraden dit boek te lezen, tenzij zij willen zakken. Stel, omwille van een baan, eerst zulke examens in 'vervreemdende ideologie' zeker, ga daarna pas afkicken.) Het bijschrift luidt: 'Er zijn grote welvaartsverschillen tussen de rijke en de arme delen van de wereld. En de rijkdom van de een is de armoede van de ander. Maar we doen er goed aan ons te realiseren dat de machtsstructuur die beide soorten landen beheerst dezelfde is: het Grote Geld plus technologie. Er is een mondiale economische structuur ontstaan, een dwangstructuur voor alle deelnemers. Daarin spelen de multinationale ondernemingen, banken en fondsen een belangrijke rol. Ook zij zijn onderdeel van die structuur, maar wel betrekkelijk machtige, ja, de machtigste onderdelen.' Kortom, wij hebben hier meer inkomen, maar vanuit cruciale gezichtspunten (kom ik op terug) is ons land net zo goed onderontwikkeld.

Alvorens naar de oplossing te gaan, nog even iets over dat proces van verrijking en verarming oftewel van **over- en onderontwikkeling**. In de bijlage *Van potstal tot Europoort* van genoemd boek vindt u een beschrijving ervan zoals het zich in de Nederlandse geschiedenis (en overal elders) voltrokken heeft en zich steeds heviger en mondialer voortzet. De potstal werd uiteindelijk de Europoort - beide concentratiepunten van rijkdom (eerst mest, dan geld) die elders werd onttrokken. De grond rond het dorp werd rijk, het terrein waar het vee had gegraasd werd een zandverstuiving en later heideveld. De rijkdom die vervolgens de stad ging kenmerken werd opgebracht door het platteland. In de volgende fase zien we de randstad tegenover de periferie. Tenslotte zien we die ontwikkeling nu op mondiale schaal waarbij de rijke landen hun welvaart te danken hebben, behalve aan het vernietigen van de natuur, aan het leeghalen van de arme (arm geworden) landen.

Onze mest is hun erosie. Ons teveel is hun tekort. Onze rijkdom is hun armoede.

Geen GATTastrofe

De rijke landen moeten economisch krimpen en aldus hun druk op de Derde Wereld en de aardse biotoop -draagvlak van elke economieverminderen. En alle landen moeten een ecologisch verantwoorde economie ontwikkelen, zoveel mogelijk zelfvoorzienend en streekgeoriënteerd. De GATT-afspraken kunnen dus de prullenmand in.

Er zijn mensen (sommigen belangeloos en bewogen zoals Derde-Wereld-activisten; sommigen uit eigen belang zoals bij multinationals en banken en bij élites in de ontwikkelingslanden) die nu zeggen: *"Gunnen jullie die landen dan jullie soort van welvaart niet? Als zij er eindelijk aan toe komen, mag het opeens niet meer!"* (N.B. U ziet hoe de doelen van mensen uit geheel verschillende hoek op bepaalde punten kunnen samenvallen!) We laten hier ook even een hoge functionaris van Shell aan het woord: *"Het Westen kan toch een miljard Chinezen niet verbieden een auto te kopen. [Zou hij erbij gedacht hebben: en Shell te tanken?? WH] En wie weet zal een drie graden warmere wereld juist wel beter zijn."* (Mr. Van Engelshoven, *Trouw*, 3 maart 1989)

Antwoord: Ten eerste: Wij kunnen ook niet een buitenhuis aan de Vecht hebben, zoals onze rijke voorouders, of een dienstmeisje zoals vele burgers vroeger hadden. Ten tweede: De rijke landen zullen zelf ook geheel overstag moeten gaan, en snel op een stabiele soberheidseconomie moeten overgaan, een Economie van het Genoeg. Ten derde: Die meneer van de Shell snapt nog niets van de delicateit van ecologische evenwichten; een gevaarlijke domoor.

Ander argument: die ontwikkelingslanden komen in de problemen als wij minder van hun produkten zouden afnemen. **Armoede-bestrijding moet prioriteit nummer 1 zijn.** Ik denk dat iemand als Pronk op deze lijn zit.

Antwoord: Ook die landen moeten naar een meer zelfvoorzienende economie en meer voor de eigen markt gaan produceren. Op de korte termijn zal dat, net als bij ons, pijn doen. Maar het positieve resultaat op de lange termijn is het waard. Overheveling van (geld)middelen van de rijke naar de arme landen moet die pijn verzachten.

Wat wij (als 'hulp') het beste kunnen doen is dus hier onze maatschappij drastisch versoberen en minder Derde Wereld-afhankelijk en -exploiterend maken. Ook als voorbeeld, want al die landen worden lekker gemaakt (TV, films, rijke toeristen en zakenlieden!) en maken zichzelf lekker om een Hoog Catharijne/ McDonaldsmaatschappij te worden. Een superrijk land dat afhaakt kan dan een heilzaam, twijfelzaaiend baken vormen; zo van: pas op voor de GATTastrofe!

Ik ben, bij de overheveling van middelen, voor ecologische voorwaarden. Die probeer ik ook op te leggen aan de investeringen in mijn eigen land, dus waarom opeens niet t.a.v. de Derde Wereld? Trouwens, op een congres met Lutzenberger, korte tijd milieuminister van Brazilië, zei ik tegen hem: *"Wij zouden jullie je schulden kwijt moeten schelden."* Hij antwoordde: *"Doe dat niet zonder meer. Want mijn regering vraagt dan morgen weer nieuwe leningen aan waarvan een deel overmorgen weer op Zwitserse bankrekeningen staat."* (Logisch dat hij slechts korte tijd minister was...)

Mij realiserend hoe verkeerd wij hier met de huidige soort economische groei, aangedreven door het moderne geldsysteem en de wereld oversjezende kapitalen, bezig zijn, namelijk regelrecht richting afgrond, word ik er altijd akelig van hoe mensen uit de Derde Wereld hier les krijgen of komen nemen in ons wanbeheer. Vergelijk ons eens met een doorsnee DWland. Hoe zit het met de economische en technologische kwetsbaarheid, met de zeggenschap van de bevolking over de economie, met de politieke interesse van de bevolking? Kijken de meesten verder dan hun deelbelang of individuele belang? Hoe staat het hier met de verslaving aan drugs, alcohol, voetbal, PCspelletjes, TVsoaps? Met onze hele cultuur en waarden en normen? Oké, we worden 80 jaar maar verder... Wat is de inhoud van die lange levens? Hoezeer halen we de aarde leeg met onze leefstijl? Nee, laten wij - die ons burgers van een ontwikkeld land noemen - maar gauw vele toontjes lager zingen en ons eerlijk als ontwikkelingsland gaan zien. Zelfs omgekeerd is het op genoemde belangrijke punten in menig DWland beter gesteld dan bij ons: betrokkenheid van de mensen, economische zelfvoorziening, menselijke maat, schoon water, opgewektheid. Is het je wel eens opgevallen op reizen: hoe armer, hoe gastvrijer? En achter de stadscentra in Westerse stijl liggen enorme achterlanden waar de mensen overal nog hun eigen voedsel verbouwen en bewerken, hun eigen huizen bouwen, in hun eigen energiebehoefte voorzien en een veelzijdige bedrijvigheid kennen waardoor ook

hun cultuur niet verschraalt zoals bij ons, tengevolge van de agrarische en industriële monocultivering, het geval is. Waar de markt nog in de gemeenschap ingebed is en het geld binnen de eigen streek circuleert. Dit laatste behoeft wellicht enige verklaring. Mensen zoals Keynes, Daly en ik, die zoveel mogelijk zelfvoorziening voor wat de basisbehoeften betreft bepleiten, wijzen op de noodzaak dat kapitaal wat immobieler moet zijn. Keynes: "Let goods be homespun whenever it is reasonably and conveniently possible; and, above all, let finance be primarily national." Maar ach, hier begrijpen de Kok's, Rinnooy Kan's, Geelhoeds, Van Mierlo's en Bolkesteins nog niks van...

Ik rond af. Een mondiaal hergroeningsprogramma zou ontwikkeld moeten worden als besteding van Noordelijk wapen- en oliegeld en geld van de schatrijke oliestaten. Dat zou speerpunt-economie zijn! Goed bedoeld hebben we altijd, behalve soldaten, missionarissen en kooplieden, medische zorg gebracht. En aldus vele levens gered waar vervolgens steeds minder voor te eten was... Maar wat is Vooruitgang?

Laten de rijke landen nu maar eens, niet langer voor bijbels en bommen, maar voor bomen zorgen, nuttige planten waarvan de mensen daar kunnen eten en stoken, die vruchtbare grond vasthouden en regen bezorgen en die CO2 vastleggen. Dat betalen we dus met wapengeld en ook met een flinke heffing op energie die aldus naar twee kanten snijdt: wij gezond afslanken, zij gezond wat aankomen.

Willem Hoogendijk is coördinator van een Project Moderne Economie en auteur van 'Economie Ondersteboven' (200 p. Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht. In de boekhandel. Slechts f 9.90) en van de brochure 'Zeker werk en verantwoord ondernemen' met voorwoord Anton Westerlaken, CNV (f 9,- op postbank 10.81.00 van Promodeco, Utrecht, m.v.v. Zeker werk).

Ontwikkelingshulp

Hein Robbert Korpershoek

KARL VON CLAUSEWITZ parafraserend kan men stellen dat ontwikkelingshulp de voortzetting is van missie en zending met andere middelen. Evenals bij missie en zending, voelen personen die er zich voor inzetten - fijne mensen, vaak, echter niet zelden wat wereldvreemd - zich gedreven aan andere volken onze westerse normen en waarden op te dringen. Nu gaat het echter om de Vooruitgang, niet meer om

Vooruitgang is de verhoging van de levensstandaard, in het bijzonder van de allerarmsten - het credo van PRONK & Co.

In guldens of dollars uitgedrukt, behoren de Bosjesmannen tot de allerarmsten ter wereld. Ze zwerven rond in de Kalahari Woestijn en in de daaraan grenzende gebieden, lopen vrijwel naakt rond, wonen in tijdelijke hutjes gemaakt van takken en gras, en ze hebben zó weinig bezittingen dat ze die, als ze verder trekken, kunnen samenbinden tot een klein bundeltje dat ze op hun hoofd meedragen. Ze staan geheel buiten de geldmaatschappij, krijgen geen onderwijs en hebben geen toegang tot moderne medische verzorging, laat staan tot sociale voorzieningen.

Hun per capita inkomen is vermoedelijk niet meer dan een paar dollar per jaar, de opbrengst van de snuisterijen die ze af en toe verkopen aan toeristen.

Bittere armoe dus, in de ogen van welke econoom dan ook.

Bittere armoe? Misschien wel het tegendeel: de bekende schrijver-anthropoloog LAURENS VAN DER POST, die verscheidene studies aan hen wijdde, is van mening dat zij het zijn die de *affluent society* het dichtst benaderen. Voor hen geen *rat race* en geen tweeverdieners *to keep up with the Joneses*! Aan een paar uur per dag hebben ze genoeg om hun voedsel bijeen te scharrelen, en de rest van de tijd kunnen ze besteden aan spelletjes, aan het vertellen van verhalen, aan het bezweren van de geesten van de bomen en de beesten, en, kunstzinnig als ze zijn, soms aan het beschilderen van rotswanden. Ze zijn geheel aangepast aan hun natuurlijke omgeving, brengen het milieu geen schade toe, en zijn, voor zover dat voor ons mensen weggelegd is, volkomen gelukkig. *Mutatis mutandis*, kan men hetzelfde zeggen van de weinige nog wilde 'Indianen' in het

Amazonegebied, van de enkele nog onbedorven Papoeastammen, en van de oorspronkelijke Aboriginals in Australië.

Een trede hoger op de ladder van de ontwikkeling staat, of stond tot voor kort, Zwart Afrika. Nog niet zolang geleden, ging daar een neger die een drinkbeker nodig had het bos in, zocht er een boom uit van de juiste houtsoort, kapte er een stuk tak af van de gewenste dikte en lengte, en ging dat vervolgens uithollen, en aan de buitenkant versieren met kunstig houtsnijwerk. Dat kostte hem een paar dagen, misschien wel een week, maar dan had-ie ook een beker zoals er op de hele wereld geen tweede bestond, echt helemaal van hemzelf. Op dezelfde manier maakte hij ook een doosje voor z'n snuif, een *kisanji*²⁰ om op te tokkelen, een neksteuntje voor het slapen, en zelfs, voor onder de soms nogal ingewikkelde kapsels van zijn vrouwen, fijnbewerkte krabbertjes, allemaal unieke exemplaren van eigen ontwerp. Geen nomade zijnde, had hij een vaste woonplaats. Zijn hut had hij helemaal zelf gebouwd, de muren van met leem bepleisterde boomstammetjes en het dak van gevlochten palmblederen; op electriciteit was die echter niet aangesloten, en op waterleiding en riolering evenmin.

Op hetzelfde, ruime erf, maar wel op enige afstand vanwege het gekwebbel en het gekrakeel, stonden nog vier of vijf van die hutten, één voor elk van zijn vrouwen. Die hadden zo hun eigen besognes: het lichtere werk op de akkers, water halen in het riviertje een halve kilometer verderop, het stampen van de door henzelf verbouwde maïs of gierst, het zogen en vlooien van de kinderen, en het koken van de *muamba*²¹ voor het avondmaal. Op het erf scharrelden kippen rond, en geiten, en in de bush vlakbij een dozijn scharminkelijke koeien, onder het toeziend oog van een paar van zijn zoons.

In de namiddag kon je die neger, een beetje grijzend en eigenlijk al een *sekulu*²², heel waardig hoewel slechts gekleed in een rafelige lendendoek van boombast en sandalen van buffelleer, voor z'n hut zien zitten, op een sierlijk ebbehouten krukje van eigen maaksel, zich koesterend in de laatste stralen van de zon, onder het genot van zelfbereide *malúvu*²³, uit z'n helemaal eigen beker - een tevreden man.

Een tevreden man, al zal zijn jaarinkomen een paar honderd dollar niet te boven zijn gegaan...

Ook dat was dus eigenlijk armoe troef!

Dat kan niet meer, dat is niet van deze tijd. Afrika moest gemoderniseerd worden, om de levensstandaard en het per capita inkomen te verhogen. En was het niet LENIN die zei dat modernisatie is electrificatie plus industrialisatie? Er moesten dus dammen aangelegd worden, mijnen in productie gebracht, fabrieken gebouwd, en exportgewassen geplant, opdat het betrokken land opgestuwd zou worden in de vaart der volken en de inwoners de zegeningen zouden kunnen proeven van de consumptiemaatschappij, en radio's en auto's invoeren, ijskasten en televisietoestellen, spijkerbroeken en baseballpetten, voedsel-in-blik en tarwe voor brood (want maïs is natuurlijk niet goed genoeg meer). Opdat hun sergeanten generaals zouden kunnen worden, en kanonnen, tanks, vliegtuigen en helikopters aanschaffen, en opdat hun politieke leiders paleizen zouden kunnen construeren, zich rijk stelen, en mooi weer spelen bij de VN in New York.

Daarom behoren de kleinzons van die tevreden man nu tot het stadsproletariaat, drinken ze Coca-Cola, uit plastic bekertjes die bij duizenden tegelijk geproduceerd zijn, allemaal hetzelfde, dragen ze zonnebrillen, wilde hemden en *Nikes*, een opzichtig horloge en misschien zelfs een *walkman*, wonen ze in *shantytowns*, *musseques*, *pote-potes*, *bidonvilles*, of hoe die krottenwijken ook genoemd mogen worden, en lopen ze een gereede kans vroegtijdig aan hun einde te komen, als het niet is tengevolge van misdaad of tijdens een burgeroorlog dan wel door Aids, dat laatste evenals hun zusters die nu met prostitutie in hun levensonderhoud moeten voorzien...

Maar ze zijn nu tenminste niet allemaal analfabeet meer, en hebben, als het ze meezit, electriciteit (al valt die nog al eens uit) en waterleiding (al zit het water vaak vol *Coli* bacillen), en dat is dus Vooruitgang. Medegefinancierd door U en door mij, in het kader van de ontwikkelingshulp.

Maar van die tevreden mensen zult U er niet veel meer vinden, in Afrika, of het moeten die Bosjesmannen zijn want aan hen is dit alles grotendeels voorbijgegaan, en daarvoor mogen ze dan *Nzambi Pungu*²⁴, of hoe ze die ook noemen, op hun blote knieën danken.

Robbert Korpershoek is geoloog.

²⁰ *Kisanji* of *sansa*: een klein muziekinstrument voorzien van een aantal bamboe of ijzeren strips die met de duimen bespeeld worden ('duimpiano').

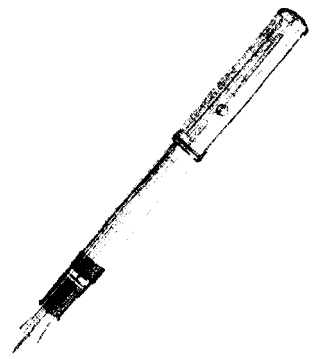
²¹ Met palmolie bereide maïs-, manioka- of gierstebrij.

²² Oude heer, een eretitel.

²³ *Maluvu* (Kimbundu) of *malavu* (Kikongo): palmwijn.

²⁴ De Grote Geest, of de Almachtige.

Volgende Keer Liberalisme

LEEF

Onafhankelijk Politiek Kaderblad
Uitgave van de JOVD

LIBERALISME

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Liberté Égalité Fraternité

COLOFON

administratie
 Herengracht 38A
 2511 EJ Den Haag
 tel: 070-3622433
 fax: 070-3617304

hoofdredacteur
 Cedric P. Stalpers
 Lennondreef 60
 5012 AT Tilburg

redactie
 Jeroen van den Berg
 Tamara van Boxtel
 Marten Gerssen
 Dirk Lamers
 Christiaan Hoos

eindcorrectie
 Remco Kuipéri

lay-out
 Geert van Buul

drukwerk
 Drukkerij Collectief
 Waalwijk

Artikelen en suggesties kunnen naar het adres van de hoofdredacteur gestuurd worden.

Liberté Egalité Fraternité is het onafhankelijk politiek kaderblad van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

LEF verschijnt vier keer per jaar. Een abonnement kost f 25,00 op jaarbasis. Indien lopende het jaar een abonnement genomen wordt, worden reeds verschenen nummers uit dat jaar nagezonden. Losse exemplaren kosten f7,50.

Alle artikelen worden op persoonlijke titel geschreven. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de auteurs en redactie.

INHOUDSOPGAVE

Redactioneel Cedric P. Stalpers	3
Het sociaal liberalisme Thomas Cool	4
Uitdagingen voor liberalen Pieter F.M. Fokkink	9
Liberalisme kwetsbaar door nieuwe strategie VVD Rob de Rooij	12
Meerwaarde van het liberalisme Matthijs van Vessem	15
Liberale consequenties van politieke polarisering Chris Jetten	19
Conservatief, progressief of gewoon liberaal? Christon Kolk	21
De vrijheid leidt het volk Cedric P. Stalpers	23

REDACTIONEEL

Cedric P. Stalpers

"Mensen zijn liberaler dan ze denken."

De titel van dit blad is de leuze van de Franse revolutie. Een revolutie die de geboorte van het liberalisme inhield. *Liberté* staat voor de vrijheid van het individu, *égalité* voor de gelijkwaardigheid van mensen en *fraternité* voor sociale rechtvaardigheid; de grondbeginselen van de liberale ideologie.

Voor u ligt het eerste deel van een tweeluik van LEF over liberalisme. Een nummer waarbij de redactie ernaar heeft gestreefd zo verschillend mogelijke visies op het liberalisme te verzamelen. Het liberale blauw blijkt over een breed meningenpalet te beschikken...

Dr. Thomas Cool, secretaris van het Sociaal Liberaal Forum en het daarbij behorend Samuel van Houten Genootschap geeft in zijn artikel een schets van het sociaal liberalisme, een tot op heden onderbelichte stroming en werkt deze concreet uit aan de hand van enkele actuele discussiepunten.

Pieter Fokkink, lid van de Provinciale Staten van Overijssel voor D66, geeft zijn visie op de kerntaken van het liberalisme voor de toekomst en het antwoord van het liberalisme op maatschappelijke vraagstukken.

Rob de Rooij, JOVD-bestuurder, gaat eveneens in op de rol van het liberalisme in de toekomst maar kijkt hierbij vooral naar het in zijn ogen toenemend conservatisme binnen de VVD die z.i. samenhangt met een toekomstige herverdeling van het politiek landschap.

Matthijs van Vessem, Lid van Verdienste van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie en - net als de JOVD - constructief-kritische luis-in-de-pels ten gunste van creatief liberalisme, schrijft over het belang van vorming en scholing binnen de grootste liberale partij, de VVD, hierbij ruimschoots gebruik makend van een keur aan artikelen over het liberalisme die in de laatste decennia zijn verschenen. Z.i. is het de kerntaak van het liberalisme te anticiperen op cultuurveranderingen om het aantal onvermijdelijke negatieve verrassingen te verkleinen.

Chris Jetten, voorzitter van de JOVD-commissie Binnenlandse Zaken en Justitie, schrijft over het gebrek aan duidelijke verschillen tussen politieke partijen en de taak die er voor de liberalen - de VVD - ligt om middels polarisatie duidelijkheid aan de kiezers te verschaffen. Cruciale begrippen hierbij zijn de eigen verantwoordelijkheid van de burger en de mogelijkheid tot het maken van keuzes.

Christon Kolk, vice-voorzitter politiek van JOVD afdeling Hart van Brabant en student politicologie, gaat in zijn artikel in op de vraag of liberalisme conservatief of progressief is, als één van beide begrippen geschikt zou zijn om de ideologie te beschrijven.

Mochten deze artikelen u prikkelen tot een reactie of indien u een duidelijke visie hebt op liberalisme die u middels een goed artikel met de andere LEF-lezers wilt delen, dan verzoek ik u contact op te nemen met de redactie.

Ik wens u veel leesplezier toe met deze eerste LEF over de liberale ideologie.

Cedric P. Stalpers,
hoofdredacteur Liberté Egalité Fraternité

Het sociaal liberalisme *

Thomas Cool

De wereldbevolking van 1990 was 5 miljard mensen, in 2020 zal het 8 zijn, en iets later 10 of zelfs 12. (1) Bij onveranderd beleid kunnen we rekenen op ecologische overbelasting, hongersnoden, epidemieën, oorlogen en andere rampen.

Met deze verwachting werpt de komende eeuw zijn schaduw reeds vooruit. De mensheid heeft immers geleerd vooruit te kijken. We zaaien nu om straks te oogsten. We hamsteren nu om straks de winter door te komen. Wie nu een kind of kleinkind geboren heeft, vraagt zich af in wat voor een wereld het zal leven. Mensen kijken vooruit en gaan voorsorteren. Echter, wanneer iedereen gaat voorsorteren, dan lukt dat niet op dezelfde plek. Het gevaar bestaat dat chaos zich met chaos voedt.

Hier is de militaire rekenkunde van belang. Het militaire principe is dat je op veiligheid speelt. De wereld verkeert daarbij in een ondemocratische uitgangssituatie. Menig generaal zal een preventieve oorlog prefereren boven de risico's van voorspelbare hongersnoden en epidemieën en daaraan verbonden politieke onrust. Wanneer je gelooft dat anderen aan een preventieve oorlog denken, is vermoedelijk een pre-preventieve oorlog verstandig. De oorlogen in Joegoslavië en Ruanda zijn maar kleine voorbeelden van wat deze militaire rekenkunde inhoudt, en op wereldschaal kan gaan betekenen. Angst speelt ook in het Westen al een rol. Er is een begrijpelijke angst voor werkloosheid en inkomensverlies. In de OESO, het verband van de rijke landen, zijn er in 1994 zo'n 35 miljoen werklozen. De politiek is overal in beweging. De volgende eeuw werpt niet alleen een schaduw, maar heeft al een voet tussen de deur.

Het voorgaande stemt tamelijk pessimistisch. Wat zegt de wetenschap over de uitkomst van het krachtenspel? Juist optimisme blijkt verantwoord. Nimmer in de geschiedenis waren zoveel mensen zo rijk en zo goed opgeleid. Er is een toenemende vrijheid tot het stellen van kritische vragen en het kiezen van een eigen positie. Er is een rijkdom aan informatie. Er is een toevloed aan wetenschappelijke ontdekkingen. Vermoedelijk komen de belangrijkste impulsen niet uit technisch-wetenschappelijke hoek maar vanuit de menswetenschappen. (2) En doorslaggevend geldt: dat de economische vervlechting toeneemt, die ons dwingt tot samenwerking. Met name door die wederzijdse afhankelijkheid zullen ontwikkelingen traag maar gestaag de goede kant uitgaan.

Hoe belangrijk dit optimisme ook is, geluk komt echter niet uit de lucht vallen. Mensen die de veiligheid, welvaart en vrijheid van henzelf, hun kinderen en kindskinderen nastaan, zullen deze toch vooral moeten scheppen en verdedigen. Zij moeten voorsorteren op het verkeerde voorsorteren van anderen. Achteroverleunen en

toekijken is onverstandig. Het betere alternatief is, je verantwoordelijkheid nemen.

Meer helderheid over het sociaal liberalisme kan mensen helpen deze - hun - verantwoordelijkheid te nemen. Vandaar deze bespreking.

Twee kenmerken van het sociaal liberalisme staan hier centraal.

Het evenwicht van sociale en liberale elementen, en juist ook de combinatie.

Het wetenschappelijke element, zowel inhoudelijk als ook de wijze waarop politieke partijen met wetenschap omgaan.

Deze presentatie is natuurlijk een keuze. In een ander opzicht hebben we echter weinig keus. Optimisme ten aanzien van de toekomst moet spontaan zijn. Anders geldt het niet. Maar diespontane gevoelens zijn dwaas wanneer ze geen toekomst hebben en naar de afgrond leiden. Het menselijk leven heeft alleen zin wanneer die wereldproblemen beheersbaar zijn. Dus komt de wetenschap ter sprake.

Een oud Chinees gezegde verwoordt het zo:

“Ieder stelsel van zedelijke wetten moet gebaseerd zijn op onze kennis van ons zelf, getoetst aan onze algemene ervaring en aan betrouwbare gegevens uit vroeger tijden en in orde gebleken, toegepast op de natuurverschijnselen in de levenloze wereld en zonder tegenspraak daarmee bevonden, zonder twijfel of angst aan de goden voorgelegd en geschikt om een honderdtal geslachten te overleven en om onvoorwaardelijk bevestigd te worden door een wijze van de toekomst.” (3) Wetenschappelijk vertrekpunt ‘Economie’ is huishoudkunde, van het Griekse ‘oikos’ huis/landgoed en ‘nomos’ wet. De ‘politieke economie’ is dan staathuishoudkunde. Wanneer Hans van Mierlo bij de formatieonderhandelingen 1994 vermoeid opmerkt dat hij zes weken alleen economie heeft gesproken, dan mag hem dat eigenlijk niet verbazen.

Wel verbaast het, dat er in dit tijdsgewricht relatief weinig economen deel uitmaken van de Tweede Kamer. Een deel van de verklaring is dat economie steeds wiskundiger is geworden. In de oudheid was boven de poort van de Griekse Akademia gebeiteld “alleen wie geometrie kent, trede hier binnen”, tegenwoordig is wiskunde helemaal in het universitaire economisch onderwijs ingebakken. Wiskunde blijkt huidige politici eerder af te stoten dan aan te trekken. (4) Als de ‘wetenschap van het staatsbeheer’ heeft de staathuishoudkunde onze

aandacht. De meeste politieke bewegingen hebben hun weerslag gevonden in of gingen gepaard met vernieuwingen in de staathuishoudkunde. Dat geldt in het bijzonder voor het liberalisme. Primair en sociaal liberalisme. Tussen het pure individualisme en het pure collectivisme, zijn er de tussen-varianten, waarvan met name het 'sociaal liberalisme'. Het pure individualisme of 'primaire' liberalisme stelt dat de mens slechts voor zichzelf leeft of moet leven. De leuze is: ieder voor zich en God voor ons allen. Relaties tussen mensen worden bepaald door de ruil. De primaire liberaal zoekt en vindt overal een ruil; en ruil vindt zijns inziens alleen plaats omdat het voor de betrokkenen het maximaal haalbare is. Rond 1800 had het (primaire) liberalisme een sterke emancipatorische invloed. Het (primaire) liberalisme verschafte de burgerij een legitimatie om de nieuwe eigen macht te gebruiken en in verzet te komen tegen de oude aristocratie. Tegen 1848 was het primaire liberalisme al een caricatuur. Sociale inzichten die Adam Smith reeds in 1776 formuleerde, kregen meer aandacht. Bijvoorbeeld Thorbecke benadrukte andere, organische, elementen. Het is evident dat mensen groepsdieren zijn. Mensen zijn primaten. Gezelligheid, meeleven, jaloezie, de voetbalheld op de schouders tillen, met je loonschaal of hoofddoekje niet uit de toon willen vallen, de schier onvermijdelijke zondebok ... het hoort er allemaal bij. Van belang is echter hoe mensen omgaan met het besef dat de mens een sociaal dier is.

Het primaire liberalisme kan wiskundig worden weergegeven met individuele 'nutsfuncties'. Individuen worden geacht hun nutsfunctie te maximaliseren over hun mogelijke activiteiten. Dit wiskundig model kwam juist in de jaren na 1848 tot ontwikkeling, en verschafte primaire liberalen, die onder vuur lagen, munitie voor verdediging. Evenwel, dit genoemde eenvoudige wiskundige model is onbevredigend. Op wiskundig economische wijze wordt reeds decennia onderzoek gedaan naar de gecompliceerde nutsfuncties, waarin mensen niet alleen gemotiveerd worden door hun eigen consumptie, maar ook door de consumptie van anderen, en door de nutsfuncties van anderen. In Nederland bijvoorbeeld heeft Tinbergen er reeds rond 1956 aan gewerkt, en later ook Hennipman. Een dergelijk niet-egoïstisch model van de mens is vertrekpunt voor het sociaal liberalisme.

Organisch & pragmatisch

Naast het onderscheid tussen individu en groep, is er het onderscheid tussen dogma en werkelijkheid. Iemand met een "sociaal" politieke inslag kan nog altijd heel leerstellig en weinig concreet zijn. Een sociaal liberaal zal altijd denken dat het leven sterker is dan de leer.

Een aanbevelenswaardig boek (5) bespreekt de drie hoofdstromen van de Nederlandse politiek: liberalen, confessionelen, socialisten. Een van de belangrijkste stellingen is dat alle (Nederlandse) stromingen na

verloop van tijd - a.h.w. bij het volwassen worden - neigen tot een organi(cisti)sche visie op de samenleving. Van Doorn schrijft:

"In een gecompliceerde samenleving als de onze, waarin op duizend punten overheid, bureaucratie en maatschappij met elkaar zijn vervlochten tot een 'interventie-staat' (...) kan politiek geen groots en meeslepend avontuur meer zijn. (...) En wat door Bank is getypeerd als de ontwikkeling 'van maatschappij-beschouwing naar beleidsnota' (...) is terecht van algemene toepassing verklaard. De professionalisering en verwetenschappelijking van de politiek, aldus de auteur, heeft de partijen gemaakt tot 'gediplomeerde leveranciers van beleidsoplossingen'. (...) De term beleid is in dit hele proces een sleutelbegrip. Het heeft niets van wat voorheen de politiek karakteriseerde: utopien, idealen, visies, maatschappijbeelden, doctrines, tradities; evenmin geeft beleid veel ruimte aan dat andere aspect van democratische politiek: politieke verbeeldingskracht, onafhankelijk oordeel, persoonlijke overtuigingskracht, government by discussion. Beleid daarentegen is koel, rationeel zo mogelijk kwantitatief onderbouwd, specialistisch, vaak wetenschappelijk of voorgewend wetenschappelijk gefundeerd. Beleid staat voor technocratie. Dat houdt geen veroordeling in. Politiek is niet autonoom maar weerspiegelt de aard en de ontwikkeling van het maatschappelijk bestel."

Persoonlijk acht ik het denken in termen van beleid minder negatief dan Van Doorn hier nu lijkt te impliceren. Het is historisch heel goed te plaatsen. Reeds Socrates, Plato en Aristoteles vonden dat moraliteit in de eerste plaats pragmatisch is. Een mens is beperkt. Hij heeft geen goddelijke kennis van de hoogste morele principes en goedheid. Een mens zit in een grot met de rug naar de ingang en ziet slechts schaduwen van de 'echte werkelijkheid' buiten die grot. Een mens worstelt met het beperkte wat hij kan overzien. Maar hij blijft moreel. De relevante morele vragen die een mens kan en moet stellen zijn nauwelijks principieel te behappen en dus eigenlijk altijd concreet: hoe, wat, wie en waar? Het maatschappelijk debat is ermee gediend om voortdurend de morele verantwoording te blijven verlangen van juist ook kleine en overzichtelijke onderwerpen. Dat is eigenlijk de beleidsnota - hoewel vermoedelijk beter geschreven dan momenteel gangbaar is.

In de jaren '30 was er in Amerika een beweging van wetenschappers en ingenieurs die heel loffelijk een aantal maatschappelijke problemen wilde oplossen. Ze noemden zichzelf "technocraten". Deze beweging heeft een slechte naam gekregen, hoewel het nodige van hun gedachten in de loop der tijd overgenomen is.

Ik kan me heel goed een logisch raamwerk en wiskundig model voorstellen van een organisch groeiproces. Zo'n calculi is nuttig om over het proces te praten en te besluiten. Vanzelfsprekend verschilt het echte organische proces van het model, en is de menselijke beleving zelf ook weer anders.

Er is echter altijd ruimte voor het zoeken van evenwicht. eerder dan die onoverkomelijke tegenstelling die Van Doorn - al dan niet gewild - suggereert. Er hoeft geen tegenstelling te zijn tussen theorie en ethiek, wanneer die theorie juist heel sterk op die ethiek betrokken is, en wanneer de theorie benadrukt dat de mens een sociaal en ethisch bevlogen dier is.

Ethiek of determinisme

De 'primaire' liberaal kan zijn morele gemakzucht verdedigen met de noodzakelijkheid en gedetermineerdheid van zijn nutsmaximalisering. Dan slaat de discussie dood. Alleen moraliteit brengt ons echter ook niet verder, want dat is snel het sluiten van de ogen voor de werkelijke ontwikkelingen. Dit zijn twee geheel aparte invalshoeken. Komen die invalshoeken niet tot hun recht, dan ontstaat verwarring, die gauw tot versimpeling zal leiden. Beter is: Zodra we wetenschappelijk gaan verklaren dan zullen we steeds zoeken naar determinanten van gedrag.

Zodra we een besluit moeten nemen, ervaren we bewustzijn en vrije wil, en kunnen we ons moreel willen verantwoorden.

Begripsverwarringen

De verwijzing naar het onderzoek van altruïstische nutsfuncties, de citaten van Van Doorn en de verwijzing naar het pragmatisme van de oude filosofen, verduidelijken dat er een sociaal liberalisme kan bestaan. Toch kunnen velen zich geen sociaal liberalisme voorstellen en achten het innerlijk tegenstrijdig. Dit komt voor een deel door de politieke strijd tussen liberale en socialistische partijen, waardoor in de beleving van velen het liberalisme is verworpen tot een simpel 'primair' liberalisme. Anderzijds is de beschuldiging van innerlijke tegenstrijdigheid wel voorstelbaar, omdat er een aantal problemen van logische aard bestaan. Logische problemen laten zich echter oplossen wanneer woorden met zorg gekozen worden.

We bekijken hier enkele voorbeelden:

1. Thema 'egoïsme versus altruïsme'. Neem een grootvader die met zijn kleinkind gaat wandelen en die veel plezier ontleent aan het plezier van zijn kleinkind. Deze man denkt én aan zichzelf én aan zijn kleinkind. Velen zien hier maar één belang terwijl er twee zijn. De primaire liberalen zeggen dat grootvader alleen aan zichzelf denkt. Anderen, misschien sociobiologen, stellen dat grootvader alleen aan het welzijn van het nageslacht denkt. Beide groepen menen dat deze zaken niet tegelijk kunnen voorkomen, want deze zouden tot een innerlijke tegenspraak leiden. Echter, beide verschijnselen kunnen wel degelijk tegelijk en zonder tegenstrijdigheid voorkomen, en allebei waar zijn.

2. Thema 'overheid vs markt'. Primaire liberalen willen zoveel mogelijk markt en zo min mogelijk overheid. Primaire socialisten andersom. Echter, de markt is ook te zien als een vorm van regulering. Het marktmechanisme is soms de efficiënte manier om zaken te coördineren, en de overheid zou wel dom zijn om deze manier niet te gebruiken.

Het woord coördineren is daarbij een eufemisme. Be-doeld wordt natuurlijk onderhandelen.

'De' markt bestaat niet. Aardappelen, auto's, verzekeringen, ... alles is toch wat anders geregeld. Of bekijk de zorg voor kinderen en dieren. Er zijn allerlei reguleringen, en zelfs "eigendomsrechten". Deze voorbeelden geven aan hoe complex reeds enkele issues kunnen zijn. Men kan moeilijk volhouden dat alles met een simpel principe op te lossen valt. De eigenlijke discussie betreft het hoe, wat, wie en waar.

3. Thema 'rentmeesterschap'. Dit begrip is bruikbaar voor gevallen waarin iemand verantwoordelijkheid draagt voor zaken die buiten zijn eigen onmiddellijk nut liggen. De boer kan de zorg voor zijn beesten worden gelaten. Dan is de boer de rentmeester. De maatschappij in zijn geheel kan echter voorwaarden stellen en inspecties plegen, en dus ook rentmeester zijn. Het is incorrect om de idee van rentmeesterschap als puur christelijk te beschouwen. De belangrijkste grondstromen van de westerse samenleving bestonden ruimschoots voordat 'het' christendom er kwam. Men kan zeggen dat 'het' christendom pas kon slagen of juist zijn vorm kreeg, doordat die grondstromen reeds aanwezig waren. Ook de Romeinen hadden hun rentmeesters die de zaken waarnamen terwijl de landheer elders verbleef. (6) Er is een vermeende tegenstelling tussen 'de westerse mens die de natuur exploiteert' en 'de indiaan die de wereld leent van zijn kleinkinderen'. Er is hier geen echte tegenstelling, want een goede exploitant gaat niet tot roofbouw over. Uiteindelijk resteert er weinig anders dan een discussie over wat 'goed' is. Dan gaat het om het hoe, wat, wie en waar.

Actuele voorstellen

Het sociaal liberalisme krijgt gezicht door enkele concrete voorstellen te noemen die onlangs in discussie zijn gebracht: (7)

- kwietschelden van lasten voor lage inkomens, zodat de loonkosten omlaag kunnen, en meer werkgelegenheid ontstaat, zonder dat er netto ingeleverd hoeft te worden (8)
- afschaffing van de kinderbijslag
- tussentijdse of zelfs jaarlijkse verkiezingen toestaan, te beginnen bij gemeenteraden (9)
- afspiegelingskabinetten (grotere partijen worden niet van regeringsdeelname uitgesloten) en doorbreking van de fractiedwang

- vaker parlementaire enquêtes, zoals oorspronkelijk ook bedoeld, namelijk als neutraal middel van het parlement tot het verzamelen van informatie voor wetgeving
- uitbreiding van de grondwet met een Economisch Hof (ter vervanging van het CPB)
- vervanging van ontwikkelingshulp in de huidige vorm door trade not aid en bankieren (dat er krediet voor ondernemers is, is belangrijker dan het rentepercentage op marktniveau); studie naar een AOW op wereldschaal
- privatisering van universiteiten, studieloon op minimumloonniveau met prestatietoetsing
- het binnen de (controle van de) wet brengen van soft- en hard drugs

Wetenschap in de politiek

De maatschappelijke discussie in deze dagen komt tamelijk verstand over. (10) Dat is meer vertoond. Die verstarring hangt samen met de relatie tussen liberalen en socialisten. De briljante economist en liberaal John Maynard Keynes heeft de Engelse Labour Party ooit aangeduid als the party of Catastrophy. (11) De studie van Stuurman naar de (sociaal) liberalen in Nederland (12) geeft ook voor Nederland het beeld dat verlichte geluiden bij de liberalen van vorige eeuw verloren gingen tegelijk met de opkomst van de socialisten.

Van belang blijkt de rol die de wetenschap voor de politieke relaties heeft. Wat in de studie van Stuurman opvalt, is de intensiteit waarmee de Nederlandse liberale politici van vorige eeuw zich met de wetenschap bezighielden. Stuurman is hier ongetwijfeld selectief, want hij richt zich op geschreven bronnen, waarbij de interesse voor kwaliteit evident is. Maar het aangedragen materiaal maakt zonder meer duidelijk dat het een belangrijke activiteit was en dat men die activiteit als belangrijk ervoer. Tegenwoordig is dat nauwelijks het geval. Voor de socialisten kan - gegeven Marx's "wetenschappelijk socialisme" - niet beweerd worden dat de wetenschap als optie verwaarloosd is. Veel goede wetenschappers zijn sociaal-democratisch geaffilieerd. Toch ontbreekt ook hier de wetenschappelijke bezieling in het politieke debat. Aldus lijkt hier een goede verklaring te bestaan voor de huidige matheid in het politieke debat. Tegenwoordig ontbreekt de wetenschappelijke bezieling. Het is niet zozeer de beleidsnota-cultuur die ons dwars zit. Het punt is dat het ambtelijke nota's zijn en veel te weinig wetenschappelijke.

De situatie is zelfs zo erg, dat alleen al deze laatste stelling velen vreemd in de oren zal klinken. Tegenwoordig bestaat immers de neiging om wetenschap en politiek 'gescheiden' te houden. Politici 'zouden' geen wetenschappelijke uitspraken kunnen en behoren te doen, en wetenschappers 'zouden' zich verre van de politiek moeten houden.

Ik denk dat politici dan toch verkeerd met wetenschap omgaan. Er is natuurlijk een wezenlijk onderscheid

tussen wat Is (wetenschap) en wat Moet (politiek), de kloof tussen Sein en Sollen. Dit zijn echter logische categorieën en geen personele. Het hedendaagse misverstand is dat dit logische onderscheid juist persoonlijk ingevuld moet worden. Wat beter is, en opvalt aan vorige eeuw, is dat politici juist wetenschappelijk pogen te onderbouwen hoe, wat, wie en waar ze iets willen. Bij zo'n taakopvatting hebben politici er ook zelf belang bij om het logische onderscheid tussen Zijn en Moeten helder aan te brengen. Het onderscheid blijft zodoende logisch, en niet personeel van aard.

Op deze wijze kunnen fulltime wetenschappers ook gemakkelijk op argumentaties inhaken, en kunnen zij de politieke rol vervullen die voor hen is weggelegd: soms vertellen dat de keizer geen kleren aanheeft. Voor de goede orde: het is dus niet de bedoeling dat wetenschappers de politiek binnen hun vakgebied binnenhalen. Het gaat erom dat de politici wetenschappelijker worden. De afgelopen twintig jaar is het met name de wetenschappelijke gemeenschap geweest die aanhoudend en geduldig problemen heeft onderzocht en onder de aandacht gebracht. We denken met name aan het probleem waarmee deze bespreking begon, de gevaren voor het voortbestaan van de wereld zoals we deze kennen. Zonder die wetenschappers wisten we niet eens wat ons te wachten zou kunnen staan. Deze rol van de wetenschap kan en moet versterkt worden. Het negeren van de kritische rol van de wetenschap heeft al tot twee wereldoorlogen geleid - en dat is dus een prijs die voor de toekomst te hoog is.

Versterking van de wetenschap is een verrassend moeilijk punt. De geschiedenis laat zien dat wetenschap en het grote publiek elkaar eerder beloeren dan bejuichen. Het grote publiek heeft argwaan, want wetenschap lijkt toch verantwoordelijk voor atoombommen en zenuwgas. Wetenschappers hebben een weerzin om complexe zaken versimpeld weer te geven. Wanneer ze zien dat de keizer geen kleren aanheeft, dan aarzelen ze om dat hardop te zeggen, want ze willen geen ruzie met de keizer - juist omdat ze van het grote publiek geen steun krijgen. In dit spanningsveld zijn er de valkuilen: Aloude antiwetenschappelijkheid en romantiek. De 'vrije mens die in de natuur leefde' wordt gesteld tegenover de 'polisdragende werknemer in een milieu dat door wetenschappers aangeharkt en bemeten is op bequerellen, CFK's, etcetera'. Vergeten wordt dat de ongerepte natuur vol haaien, muggen, hondsdoelheid, woestijnen en aids is. Wat de vlucht in de romantiek kan verklaren, is de machteloosheid t.a.v. de huidige politieke keuzen.

Men is bang voor een dictatuur van de wetenschap. Dit is buiten proportie. Een wetenschapper heeft slechts het voordeel van enige kennis van zijn eigen specialisme. Voor het overige is hij leek als ieder ander. Het landsbestuur en de politiek doen er verstandig aan van die gespecialiseerde kennis gebruik te maken. Er is geen alomvattende regeling hoe dat het beste kan.

Ook hier: hoe, wat, wie en waar. In de democratie blijft de gekozen politiek verantwoordelijk. Vandaar ook dat we betogen dat politici wetenschappelijker moeten worden, en niet dat wetenschappers politieker moeten worden.

'Gewone' burgers denken monddood gemaakt te worden. Echter, ieder heeft altijd zijn democratische rechten. Burgers hebben juist de cruciale rol dat zij kunnen controleren of 'de politiek' zicht houdt aan de correcte orde van het debat, zodat de relevante argumenten en personen een kans krijgen.

Ter besluit

We hebben de bevolkingsexplosie, milieuproblemen, conflicterende culturen en religies gesignaleerd. De volgende eeuw heeft reeds zijn voet tussen de deur van het heden.

Onze tijd wordt echter hoopgevend gekenmerkt door massa-onderwijs en een overvloed aan communicatiemiddelen. We hebben vervolgens nadruk gelegd op de rol van de wetenschap. Bij alle belangen en spanningen is de wetenschap onontbeerlijk, zowel voor de aandacht en rust van de beschouwing, als om het resultaat van een toegenomen inzicht. Een verhoogd samengaan van wetenschap en politiek is geboden, met name in die zin, dat politici meer aandacht schenken aan resultaten van de wetenschap en dat zij zich meer aan de tucht van het wetenschappelijk debat onderwerpen.

Het sociaal liberalisme is hier belicht als een politieke stroming die zo'n plaats toekent aan de wetenschap, en die op inhoudelijke argumenten een overstijging zou zijn van primaire liberale en socialistische visies.

Bestaande partijen hebben hun eigen traditie en in- en externe machtsbases. Of het sociaal liberalisme als aparte partij vorm krijgt en sterk wordt, is aldus een geheel aparte kwestie.

Thomas Cool is secretaris van het Sociaal Liberaal Forum en voorzitter van het Samuel van Houten Genootschap.

Noten

* 28 maart 1995. Voor LEF aangepast hoofdstuk uit Thomas Cool, "Trias Politica & Centraal Planbureau", Samuel van Houten Genootschap 1994.

1 Centraal Planbureau, "Scanning the future", SDU 1992

2 Bijv. Elliot Aronson, "The social animal", Freeman 1992; Elliot Aronson, ed., "Readings about The Social Animal", Freeman 1992; en James Q. Wilson, "The moral sense", The Free Press 1993

3 Geciteerd in Theodosius Dobzhansky, "De biologische en culturele evolutie van de mens", Aula 1965 p 504

4 Vrijwel iedereen moet enige basiswiskunde kunnen begrijpen, het wordt vaak alleen slecht uitgelegd. Enig wiskundig inzicht bij (150% van de) politici verlangen is niet ondemocratisch te noemen.

5 J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn, P.B. Lehning, "De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief", Boom 1989.

6 De manceps is van 'manus' hand en 'capere' houden - dus handhaver. Vandaar emancipatie.

7 Sociaal Liberaal Forum, "Oprichtingsverklaring", Den Haag 1993

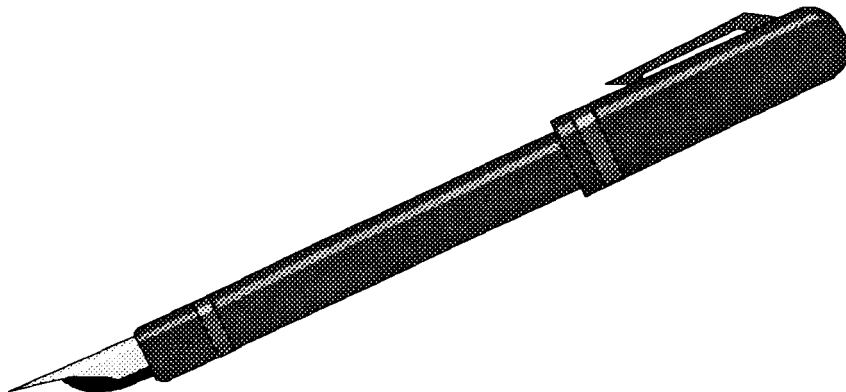
8 Zie LEF nr. 44 Dec '94: Thomas Cool, "De wig weg ! Maar welke wig ?" Het kost de overheid niets om belastingen kwijt te schelden voor fulltimers beneden het minimumloon, omdat mensen daar nu niet mogen werken en dus toch al geen belasting betalen.

9 Immers, de gekozen burgemeester of president heeft in Amerika ook niet veel geholpen, en referenda hebben maar beperkte betekenis, terwijl een partij die consequent opkomt voor de belangen van zijn kiezers weinig heeft te vrezen, juist ook wanneer verkiezingen zakelijker zijn, want gewoner.

10 J.K. Galbraith, "The culture of contentment", Houghton Mifflin Company 1992

11 J.M. Keynes, "Essays in Persuasion", Macmillan 1931.

12 S. Stuurman, "Wacht op onze daden", Bakker 1992.

Uitdagingen voor liberalen

Pieter F.M. Fokkink

Het is een goede zaak dat 'jongeren' zich bezig houden met de vraag naar 'het liberalisme'. Immers in de heden-daagse 'plurale' en 'post-moderne' samenleving is niets meer echt vanzelfsprekend en zeker niet de invulling van wat onder 'liberalisme' moet worden begrepen. De uitgangspunten zijn weg of staan op z'n minst ter discussie. Het is niet zo zinvol in te gaan op de vraag of het de zich 'liberaal' noemende partijen zijn, die de inhoud van het liberalisme formuleren, dan wel dat er zo iets als 'het liberalisme' zou zijn, waaraan het liberale karakter van partijen zou kunnen worden afgemeten. Dat is voer voor partij-ideologen, niet voor kritische beschouwers. Belangrijker is een inhoudelijke discussie te voeren omtrent een aantal kernvragen van het heden in het licht van verleden en toekomst. Deze vragen zijn niet exclusief voor het liberalisme, doch elke politieke stroming dient zich er op te beraden. Het perspectief van de formulering van het probleem is daarbij wellicht belangrijker dan het kiezen van een oplossingsrichting. Immers geen enkele beschouwing is 'neutraal'. Wat als 'politiek probleem' op de agenda wordt gezet, is gekoppeld aan een waardeoordeel.

Politieke stromingen ontleen hun identiteit aan de aanwezigheid van een tegenstroming. Het liberalisme begon niet voor niets als beweging tegenover het conservatisme aan het begin van de 19e eeuw. Wat kon er in een periode van restauratie nog 'gered' worden van de 'revolutionaire' ideeën uit de late 18e eeuw? In polariteiten groeien 'identiteiten', echter niet zonder de prijs te betalen dat de tegenstander mede de inhoud van die identiteit bepaalt. In de strijd gaat men op elkaar lijken, juist door pogingen zich van elkaar te onderscheiden. Met het wegvallen van 'de communistische tegenstander' in 1989 wordt wel in triomfalistische termen gesproken over de overwinning van het 'westerse' liberaal-democratische bestel, maar gelijktijdig verkeert dat bestel in een enorme crisis op 'partijpolitiek' niveau. Laten we eens zien wat er leeft. Waar zouden 'liberalen' het over kunnen hebben?

Een ieder zal z'n vragen verschillend formuleren. Vragen waar in elk geval discussie over moet worden gevoerd zijn:

- Hoe gaan we om met het politiek gezag en het feit dat mensen zich niet meer laten 'vertegenwoordigen'?
- Welke invulling moeten we geven aan 'het algemeen belang', wanneer dat niet langer uitsluitend macro-economisch kan worden bepaald?
- Hoe definiëren we opnieuw de verhouding tussen het publieke, private en persoonlijke?
- Hoe gaan we om met het steeds pluralistischer wordende karakter van onze samenleving en de pluriformiteit van samenlevingsverbanden?
- Hoe gaan we om met de sterk wijzigende verhoudingen tussen het nationale, het internationale en het mondiale?

Indringende vragen, die niet langer over de aankleding van de samenleving gaan, maar om de architectuur daarvan. In de overdenking van die vragen hebben 'traditionele' principes als individuele ontplooiing, vrijheid, gelijkheid, solidariteit, zelfbeschikking, soevereiniteit etc. géén bijdrage, omdat juist de inhoud van die

begrippen mede onderwerp van beschouwing is. Politici die menen dat de barsten en scheuren in het politieke gebouw te verhelpen zijn met enig plamuur- en behangwerk, miskennen de noodzaak van 'verbouwing'.

Gezag is alleen 'gezag' als er gezag van uitgaat

In alle maatschappelijke sectoren kun je waarnemen dat 'functies' niet automatisch meer 'gezag' voortbrengen. Voetbalscheidsrechters bijvoorbeeld mogen zich er over beklagen dat hun functie als zodanig weinig respect afdwingt, de wekelijkse tv-beelden laten een ieder genadeloos zien dat het met 'de kwaliteit' van de arbitrage niet zo best gesteld is. De omslag is merkbaar. Gezag moet je waarmaken niet langer door de status van de functie, maar door kwaliteit van functievervulling en die kwaliteit wordt door 'de betrokkenen' beoordeeld. Datzelfde speelt in het onderwijs, de gezondheidszorg en eigenlijk het gehele maatschappelijke bestel, dus óók de politiek. Dat is één van de crisisverschijnselen.

Dat we in een crisis zitten is duidelijk te zien, zowel aan politici als aan de kiezers. Politici houden krampachtig vast aan oude patronen, aan bestaande werkwijzen en organisatievormen. De discussies over handhaving partijstelsel, vertegenwoordiging, etc., maar óók over het functioneren van de bestuurswereld vormen daarvan een treffende illustratie. Bovendien vallen veel politici in het bekende onbegrip voor het nieuwe door deze veranderingen te diskwalificeren als 'moreel verval', 'verloedering' of wat dies meer zij. De onlangs opgestoken normen- en waardendiscussie fungeert als achterhoedegevecht van een in macht en aanzien tanende elite. Burgers reageren hierop met gebrek aan belangstelling voor en afkeer van het bestaande politieke bestel, maar niet van de politiek als zodanig. Burgers plegen rebellie door het bewust negeren van regels van welke aard dan ook, maar zoeken gelijktijdig naar vernieuwing, nieuwe uitdagingen, naar nieuwe politieke vormen rond thema's als milieu, leefbaarheid, mensenrechten, etc.

Kijkend naar de recente verkiezingen, dan is het onmiskenbaar dat de kiezers bezig zijn het politieke bestel 'te verbouwen' door met name de factor 'onberekenbaarheid' tot maximale omvang te verheffen. Daar waar politici falen het politieke bestel aan te passen aan de veranderende samenleving, daar verliezen ze het 'gezaghebbend' vermogen om voor allen geldende beslissingen te nemen. Wat is het liberale antwoord? Ontkennen van het probleem? Reproduceren van het bestaande? Of zou het traditioneel liberale beginsel van 'vertegenwoordiging' als exclusief forum van de macht voor verdere democratisering in aanmerking kunnen komen? Zeker nu elders blijkt dat vertegenwoordigende partijstelsels in hoge mate 'gevoelig' zijn voor corruptie.

Uit wijn kun je géén druiven meer maken

Voor al diegenen die er klakkeloos van uitgaan dat 'winst' werk oplevert zal het een teleurstelling zijn te moeten bemerken dat je oorzaak en gevolg niet zonder meer kunt omdraaien. Datgene wat uitgeperst is, herstelt zich niet vanzelf. De hedendaagse verzorgingssamenleving - als dagdromersstaat de tegenhanger van de nacht-wakersstaat - is gebaseerd op 'de economische dominantie', uitgekristalliseerd in de wat corporatistisch aan-doende economische ordening. De economische belangengroepen hebben zich diep in het regeerkasteel gevestigd. Het idee dat de ongelimiteerde materiële behoeften de beste stimulans zouden zijn voor een effectieve en efficiënte samenleving, is onjuist gebleken. De ideologie van de (betaalde) arbeid zal moeten worden herzien, wil de samenleving als samenleving overleven. Er zal opnieuw moeten worden nagedacht wat 'het algemeen belang' van de samenleving is. En dat kan niet in de vorm van wat 'randvoorwaarden' voor het economische proces, waarvan men meent dat dat hoe dan ook centraal moet blijven staan. Er zal een verandering in de plaats van de economie moeten komen. Zijn we tot een beheersing van het behoefte-niveau in staat, anders dan door middel van de geld- kraan? Ontkoppeling van arbeid en inkomen zou bijvoorbeeld een eerste stap in de goede richting kunnen zijn. Maar kunnen liberalen zich wel van hun traditionele preoccupaties bevrijden?

Private benefits and public vices

Met deze parafrasering van de bekende uitspraak van Bernard Mandeville wordt aangegeven dat de ideologie zich tegen zichzelf heeft gekeerd. Het private wordt in onze samenleving als 'het goede' gezien, het publiek als 'de noodzakelijke ondeugd'. Dat vindt z'n uitdrukking in het begrip 'koopkracht'. De koopkracht moet in stand blijven en daartoe rekenen we de directe consumptiegoederen, vakanties, de auto, de krant, etc. We hechten veel waarde aan onze gezondheid, maar dan wel in de

vormgeving van de publieke ondeugd, die niet ten laste mag komen van de koopkracht. Onderwijs, veiligheid, milieu, alles van de hoogste waarde, alleen niet ten koste van de koopkracht. Het gaat natuurlijk niet om 'aantasting van de minima' of 'belemmering van gerechtvaardigde eisen', maar om de paradox dat we alles wat we zeggen 'waardevol' te vinden en daarom 'onder zeggenschap van ons allen' brengen - dat is de essentie van de publieke sfeer - uiteindelijk buiten alle private afwegingen houden. We hebben het private als het ware gevrijwaard van publieke verantwoordelijkheden. Heeft het liberalisme op dit punt gefaald, of was het juist de bedoeling? Is het niet vreemd dat we een democratische rechtsstaat hebben, waarin we gezamenlijk de regels en het beleid formuleren waaraan we ons (laten) houden, maar in de realisering het private perspectief zo laten domineren?

Het moralistische verhaal heeft zich ten lange leste geopenbaard als een benauwde veste

En dan zien we tegelijkertijd de krachtige opkomst van een persoonlijke levenssfeer, waarin mensen hun levensstijl en hun identiteit zoeken. Dat is niet hetzelfde als 'individualisering'. Individualisering tref je aan in de private sfeer, waarin mensen trachten zoveel mogelijk zich zelfstandig staande te houden in hun (economische) relatie met anderen. In de persoonlijke levenssfeer gaat het om iets anders. Om de eigen stijl van leven, een beetje in materiële zin, maar voornamelijk om de ontwikkeling van de persoonlijkheid. De kern van het pluralistische karakter van de samenleving schuilt in de persoonlijke levenssfeer. De ontwikkeling van technologie, met name informatie- en medische technologie, vormt een bedreiging voor de persoonlijke levenssfeer. Niet alleen ligt 'de digitale dubbelganger' - als een door de informatisering geconstrueerd beeld van ieders persoon - op de loer. De publieke en de private sfeer gebruiken dezelfde technieken om de persoonlijke sfeer van mensen te beheersen. Vrijheden worden gebruikt om te selecteren wie de moeite van registratie en reconstructie waard is. Aangezien hier de kern van de toekomstige samenleving ligt, vormt dit de grootste uitdaging voor de liberalen. Hoe kunnen mensen zich vrijwaren van inmenging in hun persoonlijke levenssfeer? Het recht op informatie zou wel eens belangrijker kunnen gaan worden, dan de vrijheid van meningsuiting, vergadering of wat dies meer zij.

Om nog maar te zwijgen van het recht op een eigen levensstijl. Hoe gaan we om met de verscheidenheid aan culturen, die de mensen van waarde achten voor de inrichting van hun leven. Dan gaat het er om hoe mensen willen leven, welke levensvormen ze willen kiezen, maar óók hoe ze willen sterven. Kortom 'het cultuurdebat' is

aan de orde met zelfbepaling en zelfbeschikking als inzet. Het is lang niet zo vanzelfsprekend meer dat de samenleving zich zo zal inrichten, dat zo veel mogelijk culturen tot hun recht komen. Tot nu toe zoeken we 'de oplossing' voor problemen voornamelijk door deze te technocratiseren. Mensen dienen te voldoen aan 'technische' criteria - zulks ter beoordeling van terzake aangestelde deskundigen - willen ze hun recht op zelfbeschikking kunnen effectueren. De onlangs gedane uitspraak in de Groningse euthanasie-kwestie verheft deze technocratisering tot hoogste norm. Door het falen van politici op dit punt, wordt de levenspraktijk van elke menselijkheid ontdaan. We zijn niet "als de dood voor het leven", maar lijden aan 'de ontmenselijking van de dood'. De fundamenteën van de menselijke waardigheid zijn in het geding, indien de therapeutische en juridische technocraten mensen gaan dwingen zich tot het uiterste - of daar overheen - aan de medische en farmaceutische technologie te onderwerpen, alleen omdat hun beroepspraktijk dat mogelijk maakt.

Voorkomen moet worden dat het cultuurdebat onttaardt in een cultuurstrijd, gewoon omdat we géén ruimte bieden aan culturele pluraliteit en pluriformiteit van samenlevingsverbanden. Daar ligt een primaire taak voor liberalen: *er voor zorgdragen dat er 'ruimtescheppende' collectieve normen en waarden komen*. Iedere samenleving zal op den duur in meer of mindere mate de hele mondiale verscheidenheid in zich bergen en hoe gaan we daar dan mee om? Indien we in onze eigen samenleving het etnisch-religieuze conflict niet tot een aanvaardbare oplossing kunnen brengen, hoe moet het dan internationaal?

Too free or not to free, that's the question

De etnisch-religieuze conflicten, die de laatste jaren wereld-wijd naar voren treden, doen vermoeden dat de idee van nationale soevereiniteit géén houdbaar concept meer kan zijn. Deze conflicten - van Bosnië tot het Midden-Oosten en Afrika - zijn in hoge mate het produkt van de westerse politiek. De opkomst van het islamitisch fundamentalisme is een rechtstreeks gevolg van de westerse strategie om de Arabische wereld zowel militair als financieel 'klein' te houden. De 'golfloorlog' paste naadloos in deze strategie. Koeweit had geld genoeg om de leden van de veiligheidsraad gunstig te stemmen voor actieve interventie, Bosnië niet. De Verenigde Naties zijn niet wezenlijk in staat of bereid de mondiale vrede en veiligheid te bewerkstelligen. Integendeel haast. De strategie van de VN blijkt eerder conflict-genererend te zijn, dan conflict-oplossend. Het trieste van de VN is dat ze wellicht beter in staat zou zijn geweest de conflicten van vóór 1945 op te lossen, dan die van daarna. De structuur van de VN met een overheersende plaats voor de 'nucleaire pentarchie' in de veiligheidsraad, is daar in

hoge mate debet aan. Daardoor ontaarden pogingen tot conflictbeheersing in gedwongen collaboratie met de agressors en het daarbij behorend onvermogen conflicten op te lossen.

Waar liggen de grenzen van wat we collectieve rechten noemen en ten koste waarvan mag zich dat manifesteren? Wat is 'vrijheid'? Bestaat er zoiets als 'collectieve' vrijheid ten koste van 'individuele' vrijheid? En is het streven naar vrijheid elke vorm van 'bevrijding' waard? Hoe vrij zijn we in het willen bevrijden van het vreemde onder ons en bij anderen? De geloofwaardigheid van onze democratische rechtsstaat als gebaseerd op de integrale realisering van universele mensenrechten staat ter discussie wanneer het niet mogelijk blijkt te zijn deze rechten zodanig binnen onze cultuurkring te realiseren, dat een ieder van binnen en buiten die kring daar een beroep op kan doen.

Besluit

Wanneer vorenstaande 'uitdagingen voor liberalen' tot een serieus debat aanleiding geven, dan zou het wel eens de vraag kunnen zijn of het voor de politiek niet beter is, wanneer er in het geheel géén politieke partijen meer zouden zijn.

Is het concept van een politieke partij als exponent van een sociale beweging, die de belangen van de daarbij behorende sociale groepering via machtsvorming tracht te realiseren niet uit de tijd? Het probleem van elke politieke partij is nu net dat het zich niet leent voor welk intern debat dan ook. Telkens blijkt dat de eenheid en de homogeniteit van politieke partijen doorslaggevend zijn voor politiek succes. Open debatten en verschillen van mening worden als zwakte gezien, waarin de kiezer géén vertrouwen kan stellen. De media-dictatuur van de duidelijkheid vereist de afwezigheid van interne verscheidenheid.

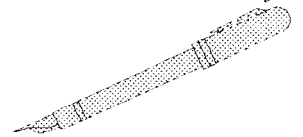
Het is onmiskenbaar een feit dat alle politieke partijen (de kleinchristelijke wellicht uitgezonderd) te maken hebben met een zeer beperkte organisatiegraad. Het is een van de meest fatale vergissingen het politieke bestel als een markt te definiëren, waarop partijen met elkaar concurreren om de gunst van de kiezers. Daarmee monopoliseer je niet alleen de politiek in handen van een kleine elite, maar je maakt de politiek tevens tot 'koopwaar' voor de hoogste bidder. Politieke partijen zijn te veel met zichzelf bezig alsof het eigen bestaan van het hoogste belang is. Ondertussen 'vergeten' ze de politieke gemeenschap zo te organiseren dat het bestuursapparaat van die gemeenschap voor die gemeenschap herkenbaar functioneert. Het zou goed zijn wanneer 'de kiezer/burger' weer centraal in het politieke bestel komt te staan.

De vraag waar 'het centrum' van de macht ligt laat zich ook niet meer zo gemakkelijk beantwoorden. Wanneer - zoals in de verzorgingssamenleving - de economie 'dominant' is, dan lag het centrum tussen de socialistische staatssturing en de liberale marktsturing bij het christen-democratische corporatisme van de belangengroepen. Het terugdringen van de positie van de SER - als symbool van dat corporatisme - betekent dat de verzorgingssamenleving aan het veranderen, maar nog niet dat de centrale plaats van 'de economie' aan het wankelen is. Daartoe is de heroriëntatie op het algemeen belang noodzakelijk. Maar er zijn meer 'centra' van de politieke macht. Bijvoorbeeld in de dichotomie van het liberale individualiseringsprincipe en het christen-democratische gemeenschapsdenken neemt het socialistische geëmancipeerde solidariteitsconcept een middenpositie in. Dat is niet zonder betekenis in het debat over de huidige 'sociale kwestie'. Er is dus géén vaste plaats in termen van centra van de macht. Die plaats is afhankelijk van het onderwerp. De omvang van een groepering - tenzij dat de meerderheid betreft - zal nauwelijks doorslaggevend zijn voor een centrumpositie in de macht.

Voor de agenda van de toekomst zijn *technologie* en *internationalisering* cruciale onderwerpen en het is nog helemaal de vraag hoe de centrumpositie daarbij moet worden geformuleerd. Het politieke bestel wordt in toenemende mate 'open'. Iedereen moet met ieder ander kunnen samenwerken. In de ene combinatie zijn andere problemen oplosbaar dan in andere combinaties. Voor de samenleving als geheel zou het goed zijn voortdurend wisselen- de combinaties te hebben, die zo veel mogelijk in overeenstemming met de gewenste oplossingsrichting regeren.

De toekomst is aan de jongeren.

Pieter F.M. Fokkink is lid van de Provinciale Staten van Overijssel, voorzitter van de landelijke bestuurderscommissie 'integriteit', bestuurslid van het Wetenschappelijk Bureau D66 en lid van de Hoofdbestuurscommissie voor de Statuten en het Huishoudelijk Reglement.

Liberalisme kwetsbaar door nieuwe strategie VVD

Rob de Rooij

In de nabije toekomst zal het liberalisme kwetsbaar worden. Ten eerste als gevolg van een verandering van het politieke landschap waarin de VVD niet meer de representant van het liberalisme zal zijn, maar een brede conservatieve volkspartij. Ten tweede als gevolg van de kleinere rol van de ideologie in het algemeen. Deze ontwikkeling heeft ook invloed op de werkwijze van de JOVD.

Ideologieën manifesteren zich het duidelijkst binnen politieke partijen. Alvorens in te gaan op de mogelijke rol van het liberalisme in de toekomst, moeten we bekijken hoe de politieke partijen zich in de toekomst gaan ontwikkelen en hoe het politieke landschap er dan uit komt te zien. Aan de hand daarvan kunnen we een oordeel vellen over de toekomst van de ideologie, in dit geval het liberalisme.

Het individu en de groep

Door de hele geschiedenis heen is het zo geweest dat mensen opereren in groepsverbanden. Door de hele geschiedenis heen is het ook zo geweest dat het bindmiddel, dat mensen tot een groep maakt, van tijd tot tijd verschilt. De belangrijkste bindmiddelen zijn altijd het volk geweest waartoe men behoort en het geloof. In de eerste helft van deze eeuw waren beide bindmiddelen sterk in de Nederlandse samenleving aanwezig. Het Nederlander zijn had een bijzondere waarde gezien het gezamenlijk verzet tegen de vijand in de Tweede Wereldoorlog. Het geloof was een nog sterker bindmiddel, daar men zich vooral tot de protestanten of katholieken rekende. Nederland was een van de weinige landen waar

zich een vrijwel even grote groep protestanten als katholieken bevond. Het verbonden zijn met de eigen subcultuur, ook wel zuil genoemd, leidde tot samenlevingen binnen de Nederlandse samenleving: Nederland was verzuild. Iedere zuil (protestant, katholiek, socialistisch en algemeen-liberaal) richtte haar eigen kranten, sportclubs, omroepen en scholen op. In de jaren zestig leidde de democratiseringsgolf tot het begin van een proces van ontzuiling. De binding binnen de zuilen werd steeds losser, veel jongeren keerden zich af van de zuil waarbinnen zij opgevoed waren, en zetten zich af tegen hun ouders en de overheid. De bindmiddelen geloof en volk verloren aan betekenis.

Vanaf toen tot op de dag van vandaag is er een tendens van ontkerkelijking en individualisering gaande. Ik ben er van overtuigd dat in de jaren negentig wettelijk het proces van individualisering zal worden voltooid. Met name voorstellen met betrekking tot de sociale zekerheid, maar ook voorstellen over bijvoorbeeld de relatie-wetgeving en aanpak van de drugsproblematiek wijzen op een wettelijk volledige individualisering van de samenleving.

Belangrijker voor toekomstige ontwikkelingen is echter dat buiten het kader van de wet, dus in de verhoudingen tussen burgers in de informele sfeer, enig sterk bindmiddel lijkt weg te vallen.

Over het gegeven dat Nederland wettelijk geïndividualiseerd moet zijn bestaat brede consensus en daar zal de komende 30 jaar nog wel consensus over blijven bestaan. Maar over het wegvallen van middelen die grote groepen binden, zal op zijn zwakst gezegd niet iedereen tevreden zijn. Mensen blijven wezens die in sociale verbanden willen opereren. Veel mensen, bij wie het om uiteenlopende redenen niet gelukt is of niet lukken zal zichzelf optimaal te ontplooiën, kunnen in hun leven nog voldoening krijgen vanwege het enkele feit dat zij tot een bepaalde groep behoren. In het recente verleden was dit het kerkgenootschap of het Nederlander-zijn, maar het eerste valt door de ontkerkelijking op den duur voor de grote massa weg (degenen die zich dan bewust bij een kerk aansluiten, lukt het wel individuele keuzes te maken) en het tweede lijkt (let op: lijkt, later in dit artikel kom ik hier op terug) steeds minder waarde te krijgen door de internationale verbanden waarin Nederland opgaat (vooral de Europese Unie). Voor liberalen is het dan de uitdaging om voor iedereen de voorwaarden te scheppen zich maximaal te ontplooiën. Dit is een mooi streven en dit moet ook zeker in de liberale ideologie behouden blijven, maar de liberalen in Nederland hebben niet de meerderheid en, als ze die zouden hebben, blijft de vraag of ze hun beleidskeuzes maken op grond van hun ideologie. Daarom moet onder ogen worden gezien, dat veel mensen de komende jaren niet de mogelijkheden hebben om zich maximaal te ontplooiën.

Deze mensen zoeken een groepsverband en daarop zal door politici ingespeeld worden. En aangezien politieke partijen door politici geleid worden, zal dit de verhoudingen in het politieke landschap drastisch veranderen.

Verandering van het politieke landschap

De partij die, wat betreft de inhoudelijke koers, het meest zal veranderen is de VVD. Als eenmaal de wettelijke individualisering is voltooid en de verzorgingsstaat in meer of mindere mate is afgebouwd naar een waarborgstaat, ziet de VVD zowel haar immateriële als materiële uitgangspunten op hoofdlijnen werkelijkheid worden. De partij zal dan inhaken op andere zaken die in de maatschappij leven, om zowel het initiatief te houden als aantrekkelijk te blijven en aldus te blijven voortbestaan. Het zal de VVD zijn, die het volksdeel aan zich zal proberen te binden dat naarstig naar een groepsverband zoekt. Een en ander zal ik hieronder toelichten. Zoals in het begin van dit artikel geschreven is, zijn er twee bindmiddelen die grote groepsverbanden kunnen creëren, namelijk geloof en volk. De eerste heb ik al toegevoegd: dit bindmiddel is voorlopig onbruikbaar.

Het tweede bindmiddel zal echter, juist door de internationale verbanden waarin Nederland opgaat, weer gereactiveerd kunnen worden en sommige politici zullen niet nalaten dat te doen. Het politiek debat zal niet meer zo heftig zijn binnen Nederland, maar tussen Nederland en de andere lidstaten van de Europese Unie. Hierdoor wordt het collectief belang van Nederland inzet van de discussie.

Uit onderzoeken blijkt dat kiezers die hoog scoren op een schaal met conservatieve stellingen, vaak ook hoog scoren op een schaal met stellingen die in meer of mindere mate hechten aan het nationaal belang. Dit ondersteunt mijn opvatting dat het nationaal belang belangrijker wordt gevonden door kiezers van de VVD dan door kiezers van de andere grote partijen. Andersom zullen kiezers die het nationaal belang belangrijk vinden eerder VVD stemmen dan op andere partijen, als het duidelijk is dat de VVD-politici dit ook vinden.

Mijn redenering is de volgende: 1) zoals gezegd zoekt een belangrijk volksdeel een groepsverband 2) dit zal het Nederlanderschap zijn 3) de VVD zoekt in de toekomst gebieden waarmee zij het initiatief kan krijgen en waardoor zij bestaansrecht blijft houden 4) de VVD zal zich op de eerder genoemde groep richten en daar haar koers aan aanpassen, en zij kan dit (in tegenstelling tot de andere grote partijen) ook gezien de attitudes van haar potentiële achterban.

Dit kan verrassend klinken, maar is het volgens mij niet. Sterker nog: de hele politieke strategie van VVD-leider Bolkestein is hier nu al op gericht. Hij wil van de VVD een conservatieve volkspartij maken die het Nederlander-gevoel weer sterker benadrukt dan in de laatste decennia het geval is geweest. Een aantal voorbeelden: 1) hij heeft gezegd dat Nederland een bezielend verband nodig heeft 2) zijn visie ten aanzien van het minderhedenprobleem 3) zijn standpunten ten aanzien van het asielzoekersprobleem en de illegalen 4) zijn pleidooi voor meer aandacht voor het nationaal belang in het buitenlands beleid en minder ontwikkelingshulp 5) zijn scepsis tegenover de Europese Unie: niet meer bevoegdheden afstaan dan nu al afgegeven zijn, Nederland zou het relatief vele geld dat het aan de EU geeft terug moeten eisen.

De vorm waarin Bolkestein het Nederlander-zijn als bindmiddel wil gieten is nu nog niet aan te geven. Mogelijkheden zijn het fulmineren tegen de Europese Unie naar Engels voorbeeld, maar ook bijvoorbeeld tegen het islamitisch fundamentalisme als collectieve vijand in internationaal verband.

De nieuwe koers van de VVD zal ook gevolgen hebben voor de rest van het politieke landschap. Het CDA zal zich niet meer kunnen herstellen: de ontkerkelijking zet zich voort, geloofsbeleving vindt plaats op individueel niveau en geloof zal geen bindmiddel meer kunnen zijn. Een groot deel van de CDA-kiezers en van het CDA-kader zal de overstap maken naar de VVD.

Op grond van het feit dat de VVD economisch liberaal blijft en wettelijk het individualisme gehandhaafd blijft, zal de VVD veel van haar kiezers en kader blijven behouden. Door het perspectief dat de VVD aan veel mensen, die een groepsverband zoeken, biedt zal zij ook veel kiezers uit de lagere inkomensgroepen krijgen en de grootste partij worden.

Om sterker te kunnen staan tegenover de VVD verwacht ik dat PvdA, D66 en Groen Links op termijn zullen fuseren tot een blok dat economisch collectivistisch is dan de VVD, maar zich ten opzichte van die partij zal profileren door de nationale koers af te wijzen.

Bovendien verwacht ik dat uit de VVD een aantal prominenten van de linkervleugel zich zullen afscheiden, omdat zij zich niet meer kunnen verenigen met de nieuwe koers. Zij zullen zich aansluiten bij het linkse blok of een eigen liberale partij oprichten, die echter slechts in de marge van het politieke krachtenveld zal blijven.

Het partijenlandschap ziet er dan als volgt uit: een rechts blok (VVD incl. CDA) en een links blok (PvdA, D66, Groen Links, liberalen). Voor beide blokken zal een districtenstelsel voordelig zijn. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat als gevolg van een verandering van de koers van de politieke partijen, er een verandering van het kiesstelsel plaatsvindt. Als dat gebeurt, krijgen we een vergelijkbare situatie als nu in Groot-Brittannië: een groot rechts blok en een groot links blok, waarbij het rechtse blok het nationaal belang hoog in het vaandel draagt.

Verandering van de rol van de ideologie

Welke gevolgen hebben deze ontwikkelingen voor de rol van ideologieën in de Nederlandse politiek?

Deze eeuw hebben de ideologieën een grote rol gespeeld bij de vorming van politieke partijen en bij het politiek debat. Een partij vertegenwoordigde over het algemeen een ideologie. In de toekomst zullen partijen niet meer als de representant van een bepaalde ideologie gezien kunnen worden. De christen-democratie zal geen rol van betekenis meer spelen, misschien dat enige elementen ervan bij de VVD terechtkomen, gezien de verwachte aansluiting van een groot deel van het CDA bij de nieuwe VVD.

Enige elementen van het socialisme zullen nog bij het linkse blok aanwezig blijven, maar dit blok zal ook uit D66-ers en liberalen bestaan.

Toekomstige rol van het liberalisme

Dan kom ik nu op de rol van het liberalisme in de toekomstige verhoudingen.

Partijen zullen niet meer de representant van een bepaalde ideologie zijn en hun politieke keuzes meer op pragmatische gronden gaan maken.

Dat zal niet betekenen dat elk vleugje ideologie bij de partijen in de toekomst zal verdwijnen, maar dat elementen van allerlei ideologieën bij allerlei partijen te vinden zijn. Dit zal met name voor het liberalisme gelden.

Ten eerste omdat veel uitgangspunten van het liberalisme gemeengoed zullen zijn geworden. Hierbij vallen te noemen de uitgangspunten van de grondwet, de wettelijke individualisering en het principe van een terughoudende overheid (met als gevolg een grote individuele keuzevrijheid en een vrijere markt). Ten tweede omdat er niet meer één representant (of twee, als je D66 ook een expliciet liberale partij wilt noemen) van het liberalisme zal zijn: zoals eerder in het artikel geschetst, zullen enkele links-liberalen zich van de VVD afscheiden en zich bij het linkse blok voegen, rechts-liberalen overwegend bij de VVD blijven en vele niet-liberalen (conservatieven, christen-democraten) zich bij de VVD voegen.

In ideologisch opzicht zullen op termijn binnen de VVD de liberale waarden minder nadruk krijgen en zal deze partij zich meer profileren met een conservatieve lijn van denken.

Wat kunnen we hieruit concluderen?

- 1) Het liberalisme in Nederland zal vooral in wetten te vinden zijn en in die zin kun je van een gemeengoed spreken;
- 2) Elementen uit de liberale ideologie zullen bij alle partijen in meer of mindere mate aangetroffen kunnen worden;
- 3) Er zal geen politieke partij meer zijn die het liberalisme als uitgangspunt neemt voor het maken van politieke keuzes, het liberalisme zal dus geen representant meer kennen;
- 4) De ideeën van het liberalisme blijven bestaan;
- 5) Het liberalisme wordt, omdat het geen fervente verdedigers meer kent in de politieke partijen, kwetsbaar.

De kwetsbaarheid ligt er met name in dat de kans bestaat dat, als gevolg van het hiervoor geschetste partijenlandschap, de rol van de liberale ideologie helemaal verdwijnt. Dit kan enerzijds gebeuren als gevolg van een ontwikkeling waarbij mensen hun voorkeur laten bepalen door de persoon van de politicus (gestimuleerd door een districtenstelsel). Anderzijds kan dit gebeuren door een opleving van het nationalisme, dat mogelijk een gevolg kan zijn van de geschetste wisselwerking tussen het rechtse blok en zijn kiezers. Dan kan ook gevreesd worden voor de afkalving van het liberale gedachtegoed als gemeengoed.

Werkwijze van de JOVD

Nu er, in de geschetste situatie, geen politieke partij van betekenis meer is die koste wat het kost het liberale gedachtengoed zal verdedigen, zal die verdediging moeten komen van bewegingen die zelf buiten de formele politieke organen vallen, maar wel de politiek proberen te overtuigen van de waarde van de liberale ideologie.

Dit zou een toekomstige taak voor de JOVD kunnen zijn. De rol van de JOVD ten aanzien van de vorming van het liberale gedachtengoed zou daarmee steeds groter worden. Echter, omdat partijen steeds minder volgens een bepaalde ideologie opereren, zal de invloed van de JOVD, via politieke partijen, op de uitkomsten van het beleid steeds kleiner worden.

Deze grotere rol ten opzichte van de liberale ideologie en de tanende invloed op het politieke krachtenveld, moet op de lange termijn consequenties hebben voor de werkwijze van de JOVD. In de JOVD zal er meer ruimte komen voor discussie en inhoudelijke politiek, met name met betrekking tot het liberalisme, en minder ruimte voor mensen die in de JOVD het voorportaal zien om een functie in de VVD of D66 te krijgen.

Rob de Rooij is student politicologie (tweedejaars) aan de Rijksuniversiteit te Leiden en in de JOVD onder meer voorzitter van het district Brabant, lid van het politiek secretariaat en cursusleider.

Meerwaarde van het liberalisme

M. van Vessem

In de geschiedenis van het liberalisme in Nederland na de Tweede Wereldoorlog is een royale plaats ingeruimd voor Haya van Someren-Downer. De 22-jarige Downer, student, was vertrouwd met de basis en praktijk van vorming - bij de padvinderij. Bij dit vormingswerk werden junioren gemotiveerd tot het zich eigen maken van weerbare, gedisciplineerde opstellingen - passend bij elk individu ten opzichte van de samenleving. Zij was later de doorslaggevende kracht in de VVD die constateerde - niet als eerste overigens - dat het organieke draagvlak van het Liberalisme-met-meerwaarde in de partijorganisatie de scholing en vorming als reguliere activiteit ontbeerde. Pas 27 jaar na oprichting - in 1975 dus - werden scholing en vorming officieel toegevoegd aan het takenpakket. Een organisatorisch bruikbaar en inzetbaar corps van actieve kaderleden vergt vanzelfsprekend zo'n krachtig gestructureerde tak van dienst.

Dat Haya van Someren-Downer van wanten wist inzake vorming werd onderstreept door het succes waarmee zij liberale gedrevenheid wist over te dragen; zij animeerde een interessant deel van het electoraat tot wervende, liberale levenshoudingen. Uiteraard mikte zij daarbij op méér dan uitsluitend de - vanzelfsprekend beperkte - partijpolitieke facetten. Mede háár uitstraling zorgde voor een royale verdrievoudiging van het ledental; de VVD werd - voor het eerst *feitelijk* - een *volkspartij*. Dit betekende een tot op heden niet volledig verwerkte cultuuromslag. In de jaren '60 was de heersende opvatting dat de liberale vorming voor 'ons soort mensen' een overvloedige inspanning zou zijn - achteraf een collectieve misvatting van ons soort mensen, met een o.a. electoraal kwalijke gevolgschade voor het liberalisme.

Voor o.a. de functie van gemeenteraadslid verzorgde de Stichting Burgerschapskunde geschikte cursussen; de jonge liberaal H. Vonhoff (1931) werkte energiek mee aan de start van deze stichting die, in partijpolitieke zin, neutraal was.

Eerdere initiatieven van mr. H. van Riel en Vonhoff kregen te weinig steun om voor de VVD een liberaal vormingsinstituut van de grond te krijgen. Zoals bovengemeld is: Haya kraakte de weerstanden.

In de rede, die haar laatste zou worden, meldde Haya de constatering 'dat *liberaal* zijn moeilijk is.' In een boek uit 1978 van Pragma, een studiecentrum van de Vlaamse Liberaal-Democraten (VLD) kwam deze vaststelling eveneens voor.¹ In Antwerpen waren liberalen er toen al voor om bij de vorming van kader, facetten van culturele antropologie te hanteren. Argumenten om zulks niet eveneens in het Thorbeckehuis te overwegen zijn nooit bekend gemaakt; wellicht is er sprake van niets meer dan koudwatervrees. Gelet op het meerjarige beleidsplan d.d. 16.2.95, dat op 19 mei a.s. op de Algemene Vergadering te Ede aan de orde komt, staan op veel van de 40 pagina's ontroerend ogende plannen. Van eerder genomen besluiten van vroegere Algemene Vergaderingen staat *niet* vermeld welke er nog steeds op uitvoering liggen te wachten — in welke lade (of prullenbak)? Toch is er aanleiding te verwachten dat op vrijdagmiddag 19 mei a.s. e.e.a. aan de orde komt mits de vergadering een ingediende tekstuitbreidingswijziging bekrachtigt. Gelet op eerdere contacten (van 22 jaar geleden af) heeft deze introductie van een 'nieuwe' benadering de steun van vooraanstaande liberalen (o.a. mr. Hans Nord, Henk Vonhoff, dr. Joris Voorhoeve en Gijs de Vries).

¹ *Liberale wervingskracht*, Notitie MvV d.d. 19 juli 1993 (bij Telderstichting)

Dit jaar viert de Haya van Someren Stichting haar vierde lustrum. De viering is ingezet met de jaarlijkse Haya van Someren-dag op 14 januari j.l. waar alle vrijwilligers uit de afdelingen en kamercentrales voor waren uitgenodigd. Een impressie stond in het ledenblad (*Vrijheid en Democratie* - red.). Evenals er op andere vergaderingen blijkt, werd door VVD-sprekers het liberale 'credo' niet aangeroerd. Dit 'credo' is laatstelijk in 1980 vastgelegd in de eerste vijf artikelen - van de 12 behelzend de Beginselverklaring van de VVD. Einde jaren '70 is deze opstelling voorbereid door een commissie onder voorzitterschap van de in JOVD-kring gewaardeerde mr. W.J. Geertsema, coach, praatpaal, raadgever en contactman voor JOVD-bestuurders. Artikel 10 heeft principieel niets met Liberalisme van doen maar is opgenomen door toedoen van de Algemene Vergaderingen die aan de oorspronkelijke inhoud hebben gesleuteld. In bovengenoemd credo staan thema's die, al of niet in politieke zin, van elke persoon vrijelijk opvattingen vergen, uiteraard binnen het raam van geldend recht. Door hun aard zijn diverse van deze onderwerpen niet in zodanige mate objectiveerbaar dat zij in juridische termen hanteerbaar zijn c.q. vastgelegd kunnen worden. Voor de innerlijke overtuiging van mensen zijn gevoelens en overtuigingen meer van essentiële betekenis voor hun identiteit c.q. voor de identiteit van de groep waar zij zich qua 'nestgeur' bij thuis voelen, al of niet uit vrije keuze - en zijn deze derhalve te ontzien en respecteren. Aan jonge mensen worden deze overtuigingen overgebracht - "doorgegeven" door opvoeding en via vormingsactiviteiten. Enkele traditionele handreikingen bij opvoeding, gegeven aan ouders, zijn respectievelijk bij joden - de sjoel, bij katholieken - de lering, bij protestanten - de catechisatie, bij socialisten, eertijds, - de AJC. Bij liberalen kwam/komt een combinatie van één van de drie eerste benaderingen voor in combinatie met een Liberale Jongerenafdeling of een JOVD-afdeling (Dit oude plaatje is summier en tamelijk ranzig). Worden liberale elementen op passende wijze ontwikkeld door vormingsactiviteiten dan brengt dit bij jongeren waarschijnlijk te weeg dat zij tot het inzicht komen dat het liberalisme culturele wortels heeft die zelfs teruggaan naar o.a. Aristoteles (384-322 voor Christus), o.a. stichter van de eerste universiteit. Hij kwam tot de omschrijving van "isonomia", kort samengevat: een overheid voor burgers die allen gelijk zijn voor de wet. Dus van "demos kratein", volksdemocratie, wendde hij zich af omdat al eerder was gebleken dat dit onwerkbaar was op te leveren als het in het kleine bestek van een dorp werd toegepast. In die tijd van Aristoteles beschouwde men in Hellas het begrip 'democratie' als een *spotwoord*. De leus Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap (1789) is qua "gelijkheid" uiteraard niet op te vatten dat alle mensen gelijk

zouden zijn. Voor de VARA TV heeft prof. H. Galjaard, genen-deskundige aan de Erasmus Universiteit, in 1993 uitvoerig betoogd, op wetenschappelijke basis, dat de programmering van individuele genen-patronen aanzienlijk meer mogelijke varianten heeft dan er ooit aan mensen, poppetje aan poppetje, op het ruimteschip aarde voor kunnen komen: "Alle mensen zijn ongelijk" werd in elk van de zes uitzendingen verteld en met duidelijke letters in beeld gebracht. Het was voor Marcel van Dam een schok te moeten verwerken, hoe tegendraads dit was ten opzichte van zijn overtuiging.² Er is een belangrijk onderscheid tussen vorming en scholing; deze twee termen worden ook binnen het VVD-apparaat herhaaldelijk expliciet in combinatie genoemd. Peiling bij het hoogste gremium van de VVD toont aan dat men in de Stuurgroep tamelijk wazige benaderingen inzake het onderscheid in huis heeft. De door Haya van Someren en anderen gelegde basis voor scholing heeft groeiende aandacht opgeslorpt; de vormingscapaciteiten en -ervaringen zijn door gebrek aan inzicht, onzorgvuldigheid en ondermaatse toewijding verwaarloosd en allengs verlept. Het gevolg is dat nog maar weinig kaderleden het vermogen hebben een zaal met kiezers, zelfs met trouwe partijleden, te voeden met liberaal vuur dat voldoende enthousiasme overbrengt om meer dan de koffiepauze te overleven. Erica Terpstra, Annemarie Jorritsma en Gijs de Vries behoren tot de uitzonderingen. Het gevolg van vrijwel totale afwezigheid van gedrevenheid en tekort aan liberale spirit is dat er wel een grote vraag is naar bruikbare kaderleden maar veel te weinig aanbod, derhalve: doorgaans maar roeien met te korte riemen door de hele organisatie heen.

vorming

Bij scholing c.q. onderwijs worden pupillen benaderd met overdrachtsmethodiek waarbij de docent zich concentreert op de voorhanden verstandelijke, rationele opname-capaciteiten (cognitieve vermogens). In contrast met scholing is vorming gericht op *alle* opname-capaciteiten, dat wil zeggen: behalve op verstand ook op smaak (esthetische vorming), geweten (zedelijke vorming) en op intuïtieve ontvankelijkheid (geestelijke vorming). De drie laatste beïnvloeden wat in vakliteratuur wordt genoemd: affectieve vermogens die vaak voorwerp zijn van ideologische beïnvloeding. Het zijn ook *die* capaciteiten die enthousiasme en 'uitstraling' dragen. Erasmus en zijn tijdgenoten spraken en schreven over scientia en humaniora, termen die in Oxford en Cambridge nog tot de levende taal behoren. In gigantisch toegenomen mate, vergeleken met de periode voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog, wordt ieder, dus ook de jeugd, overspoeld door een warwinkel van informatie over een veelheid van onderwerpen die voorheen deels buiten ieders horizon viel.

Het is dus niet verwonderlijk dat er vaak verwarring ontstaat door het overweldigend grote aanbod van overwegingen waardoor het maken van een keuze tot het bepalen van de persoonlijke levenshouding een probleem lijkt te worden. Voor wie tendeert naar een liberale levenshouding c.q. identiteit wordt zo'n probleem stellig niet kleiner als men elkaar tegensprekende voorlieden beluistert.

Voor het maatschappelijke draagvlak van het politieke liberalisme is het ontluisterend als een spreker volkomen onterecht doet vermoeden dat het liberalisme niets te maken heeft met beschaving; de ideologische inhoud van het liberale "Credo" heeft in dit opzicht juist een op de toekomst gerichte meerwaarde!

voorvallen

Een JOVD-er pleitte op het VVD-congres d.d. 19 februari 1994 te Venlo voor taboe-doorbreking inzake bestialiteit (pure barbarij!).³ In een interview suggereerde de lijsttrekker dat liberalen in essentie genoeg zouden kunnen hebben 'aan een politieke filosofie (die zich beperkt tot procedures)': "Je hebt niet genoeg aan een louter formele ideologie." (Een ideologische afknapper van mega-formaat).⁴

De reacties uit eigen kring waren opmerkelijk; Liberaal Reveil bereikte de openbaarheid vier dagen voorafgaande aan de Tweede-Kamerverkiezingsdag, d.d. 3 mei 1994, kennelijk met souvereine minachting voor de meest elementaire regels en propaganda.⁵ Facetten van culturele antropologie behoren op het menu van echt P.R.-specialisten (behalve bij liberalen?). Zonder mankeren reageerde de pers subiet - op niet mis te verstane wijze - maar van koplopers van het liberalisme zelf, die bovendien in het openbaar publiceren, zal menig liberaal van opvatting zijn dat zulke auteurs dan óók nog wel gestalte kunnen geven aan een *voorbeeldfunctie* met *inlevingsvermogen*. Dat blijkt dus nogal eens tegen te vallen! Bij een liberale vorming kunnen gevoeglijkerwijze merites belicht worden van spreekwoorden/zegswijzen, bijvoorbeeld "goed voorgaan doet goed volgen" - "woorden wekken, voorbeelden trekken". Doorlopend het liberale credo meedragen is overdreven maar het is toch wel opvallend dat het nauwelijks genoemd wordt in voordrachten van prominenten. Bij een voordracht van een niet-prominente spreker werd artikel 3 letterlijk weergegeven: "Een veelvormige samenleving, die

bovenal gekenmerkt hoort te zijn door naastenliefde en erkenning van de menselijke waardigheid, biedt de beste voorwaarden voor de verwezenlijking van dit liberale mensbeeld." Het is verbluffend dat de kaders van VVD en JOVD er doorgaans geen blijk van geven dit artikel te doorgronden en het soms niet (eens) te erkennen; meer dan eens leidt dit tot ontluistering van het Liberalisme-met-meerwaarde. Keert die, door vernieuwd élan, weer terug dan is stellig een deel van de teleurgestelde ex-partijleden weer terug te winnen.

Er wordt door liberalen, oud en jong, krap 15 jaar na van kracht worden van de Beginselverklaring van de VVD, thans tamelijk ruig met de beginselen (1980) omgesprongen. Van VVD-zijde kan men derhalve de JOVD niet "afrekenen" op beginselen zonder zichzelf voor paal te zetten; anderzijds kan men van de JOVD uit, nog niet gehinderd door de contaminatie die het invullen van politieke functies regelmatig met zich mee pleegt te brengen, zo nu en dan VVD-gesties toetsen aan de beginselen waarvoor men heet te staan. Kritiek, zeker ook van binnen uit is onmisbaar - feilloze mensen bestaan immers niet? ⁶ Uit de aard der zaak blijkt geen enkele door mensen verzonnen constructie functioneel in bevredigende conditie zonder passend onderhoud, bijstelling en vernieuwing; het oog van de meester maakt het paard vet. In contrast met menselijke uitvinders van systemen staat de natuur magistraal voorop met honderden-miljoenen jaren bestaande creaturen die de eigen soort in stand houden, bijvoorbeeld neushoorns en mieren; deze levensvormen houden er kennelijk een volledig natuurlijk overlevingsvermogen op na. Homo sapiens bestaat nog maar pas 2 miljoen jaar, vermoedelijk minder, en zonder culturele hulpmiddelen redden we het niet. Huidige deskundigen weten meer van instinct dan Darwin (1859) maar geven royaal toe dat zij het verschijnsel nog volstrekt niet vermogen te doorgronden; menselijke organisatie vergt derhalve steeds een wakend oog en zelfkritiek, organiek bijvoorbeeld d.m.v. doorlichting. Willen wij het Liberalisme compleet en bij de tijd houden dan is het - vooral na twee achtereenvolgende electorale successen - toch een permanente uitdaging ook in intellectueel opzicht de partijmachinerie kritisch te blijven toetsen - en dus niet uitsluitend op de zwaarstwegende, actueel-politieke thema's acht te slaan. Een schip op het strand... De euforie na de zege van 1982, 36 Tweede-kamerzetels - nooit eerder vertoond - heeft veel te lang geduurd.

³ JOVD doorbreekt een laatste taboe, NRC Handelsblad d.d. 21 februari 1994, pag. 3.; de caricaturist Frits Müller gaf daar een pittige sneer op, in NRC Handelsblad d.d. 26 februari 1994 - opiniepagina 9, H.L. Wesseling 31 maart 1994 opiniepagina.

⁴ Interview door chef verslaggever H.M. v.d. Brink d.d. 5 maart 1994, zaterdagbijvoegsel pag. 1 en 2 (Een stroom reacties volgde - zie (6))

⁵ Liberaal Reveil, 94 nummer 2, ontvangen 29 april 1994.

⁶ NRC Handelsblad 5 maart 1994 voorpagina; 11 maart 1994 J.L. Heldring's column opiniepag. 11; 11 augustus 1994 interview met prof. dr. H.R. van Gunsteren, politicoloog (interview opgenomen op 22 juni 1994); 1 april 1995 psychiater A. van Dantzig, zaterdagbijvoegsel pag 3; *Aflossing van de wacht* (Joris Voorhoeve meldde dit thema reeds op 29 januari 1988); Trouw d.d. 11 maart 1994; HN d.d. 12 maart 1994.

In 1986 viel de VVD terug naar 27 zetels, in 1989 naar 22 zetels waarop de 'hel' van Zwolle op 28 mei 1990 volgde - als toppunt van ontluistering van het Liberalisme. Dit dient niet uit het geheugen van de partij gewist te worden - op straffe van een débâcle.⁷

Bij het 25-jarig bestaan hield Harm van Riel een rede waar hij in meldde: "Wij hebben nu het Liberaal Manifest. De waarheid gebiedt om daarbij uitdrukkelijk te zeggen, dat het in vele opzichten beste boek over bepaalde aspecten van het moderne liberalisme uit het katholieke kamp komt! Weliswaar in het Duits geschreven. Maar ik ben vol vertrouwen dat onze katholieke liberalen, wier filosofieën en denktechnische scholing van huis uit dikwijls wat beter gaan dan de onze, ons hier uitnemend behulpzaam kunnen zijn."⁸ De Telderstichting werd hier nog eens d.d. 30 november 1990 opmerkzaam op gemaakt en zegde d.d. 4 december 1990 spontaan toe daar nogmaals - te zijner tijd - aandacht aan te zullen besteden. Tot dusverre is het nog slechts een zogenaamd k.i.r.-briefje gebleven en blijft het dan ook een gotspe als zulks bij voortdurend tot niets leidt. Op 30 mei 1990, dus kort na b.g. "hel", verscheen er wel een Kok Agora boekje *Moderne filosofen over het liberalisme* en in '93 een dubbeldikke idem *Filosofen van het klassiek Liberalisme* - beide met medewerking van de Telderstichting, maar in beide geschriften zal men vergeefs speuren naar ook maar een zweem van aansluiting tussen antieke en latere liberale impulsen van cultureel liberale stromingen waar het politieke liberalisme een groene loot van werd. Vermoedelijk kunnen wij dan niet bij politicologen terecht, evenmin bij krachtpatser op het gebied van economische historie maar bij andere wetenschappers, o.a. bij cultuurhistorici. In het eerdere beginselprogramma, voornamelijk door mr. P.J. Oud gereedgeerd, werd aangeleund tegen de meest befaamde internationale cultuurhistoricus van deze eeuw; toevallig is dat ook nog eens een Nederlandse, liberale cultuurhistoricus die bovendien verbindingen heeft vermoed tussen zijn wetenschap en die van Snouck Hurgonje. Zijn onderzoek leverde, na jarenlang speurwerk, een zeer positief - en wetenschappelijk hoog gewaardeerd - resultaat op dat in juni '38 werd gepubliceerd: "Homo Ludens". Vermoedelijk was het kijkertje dat deze auteur hanteerde in staat een wat wijder wetenschappelijk landschap in beeld te krijgen dan het kijkgaatje van HH politicologen. Uit een gesprek met Van Riel in september 1973 viel af te leiden dat hij - met zijn verwording 'het komend

liberalisme' doelde op het 'cultuurscheppend liberalisme' dat begin 1991 gebruikt werd in een op 27 april 1991 aangenomen resolutie (nr. 512) waarvan nog steeds niet schriftelijk door het VVD-Hoofdbestuur is vastgelegd en bekend gemaakt dat deze wordt uitgevoerd; geruststellende *gesproken* woorden vallen wel in goede aarde maar het schriftelijk vastleggen en bevestigen behoort bij een zakelijk correcte behandeling. Bovendien is de uitvoering van een A.V.-besluit een wettelijke *plicht*, zelfs voor wie kantoor houdt in het Thorbeckehuis.

Geert Hofstede (1929) verliet in 1954 de TH Delft als werktuigbouw-ingenieur; allengs trok de factor arbeid zijn aandacht en groeiende belangstelling. In 1991 vertaalde hij een Engelstalig boek van zijn hand in een publieksgerichte, Nederlandse versie *Allemaal andersdenkenden*.⁹ Dit doet denken aan een toespraak van een Hoofdbestuurslid Kapitein-ter-Zee b.d. P.L. van den Bossche (troubleshooter van de partij); "Hoe gaan we met elkaar om in de VVD?" "Bestuurders en leden dienen naar elkaar te luisteren."¹⁰ Ten opzichte van wijd uitwaaierende culturele opvattingen in de electorale sectie die voor het politieke liberalisme van primaire betekenis blijkt te zijn is het van belang dat (her)aansluiting in de hand wordt gewerkt tussen authentieke liberale impulsen en stromingen in het liberale vlak. Via de Artes Liberales poogden stromingen in de twaalfde en dertiende eeuw - begin van de Renaissance - zich te onttorstelen uit de greep van het clericale dirigisme. Dit knellend fenomeen heeft zijn wortels in het begin van de vierde eeuw; het niet te omzeilen verschijnsel wordt beschreven in de *Zondeval van het Christendom*.¹¹ Erasmus (Rotterdam 1469 - 1536, Bazel) hielp aan de uitbreiding van de Renaissance naar de noordelijker streken. Hij pleitte voor geestelijke vrijheid.¹² Grotius pleitte zodanig voor het recht op vrije zeevaart dat hij in maart van dit jaar er nog bij werd gehaald.¹³ De eerste multinational, de V.O.C., werd in 1602 geïnstigeneerd door Johan van Oldenbarnevelt.

Zonder overtrokken patriotisme kan men ons uit eigen historie omnidisciplinaire bronnen aantonen van liberale spiritualiteit, internationaal recht en van economische capaciteiten. Politieke stromingen die door CDA en PvdA politiek gewicht hebben zien hun respectievelijke tramontanes naar de kim afzakken; bij de Christendomsmelijkheid van het CDA c.s. gaat dat vaak zoetjes aan, bij 'rood' gaf het bankroet van eind '89 een knaleffect.

⁷ NRC Handelsblad 14 januari 1995 opinie pag. 9 *Zonder permanente kritiek bloedt het moderne liberalisme dood* door prof.dr. C.W. Couwenberg.

⁸ Rede van mr. H. van Riel bij het vijfde lustrum van de VVD d.d. 2 februari 1973 pag. 5 - in het (oude) RA-gebouw te Amsterdam.

⁹ NRC Handelsblad 23 december 1993 Economie pag. 17; idem 25 februari 1995 pag. 15 *Romeinse rijk werpt nog steeds zijn schaduw over Europa* (Heldring verwees naar dit stuk d.d. 28 februari d.a.v.).

¹⁰ *VVD in Ede*, elfde jaargang, nummer 5 oktober 1984 en document d.d. 21 januari 1994.

¹¹ *De zondeval van het Christendom*, prof.dr. G.J. Heering, Remonstrants theoloog, RU Leiden, 1928.

¹² *Erasmus*, J. Huizinga, 1924, pag. 148.

¹³ NRC Handelsblad 15 maart 1995, economie, pag. 18.

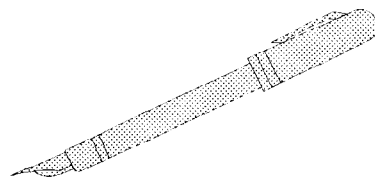
Mede door die omstandigheden heeft het moderne Liberalisme een mooie toekomst.¹⁴ Wil de VVD daar in delen dan moet regentesk gedoe¹⁵ uit het verleden met nieuw "thorbeckiaans" élan worden opgedoekt. Een reeks complimenten voor Frits Bolkestein, na de Provinciale Statenverkiezingen, kwam spontaan uit een opmerkelijke bron: de column van Marcel van Dam in de Volkskrant; fair play en integer.¹⁶

Slot

Politieke partijen bestaan in ons Thorbeckiaanse systeem om kiezers langs parlementair-democratische wegen deel te laten hebben in het beheer van de staat, provincie en gemeente door de samenstelling van de vertegenwoordigende gremia te beïnvloeden. Hoe succesvoller de werving van de partijleider en van de kiezersgunst, des te steviger in de invloed. Cultureel verandert de menselijke situatie veel sneller dan natuurlijk het geval is - derhalve is het zaak optimale aandacht te besteden aan cultuurveranderingen om te kunnen anticiperen

en aldus het aantal onvermijdelijke negatieve verrassingen te verkleinen - inderdaad een formidabele opgave voor het verschijnsel mensen op het ruimteschip aarde. Liberalen! Aan de slag!

M. van Vessem (1921) emeritus-werktuigbouwer werd van 'diaspora'-lid VVD afdeling Delft mede-oprichter van VVD afdeling Schipluiden (Westland), bestuurslid, afgevaardigde Ondercentrale, Kamercentrale, Algemene Vergadering; was instructeur Burgerschapskunde van het nieuwe organisatorische en politieke kader ter plaatse; eind 1983 zonder enigerlei vorm van verwelkoming lid van afdeling Ede met als restantfuncties: constructief-kritische 'huis-in-de-pels' van Afdeling, Kamercentrale en Hoofdbestuur ten gunste van creatief Liberalisme.

Liberaal consequenties van politieke polarisering

Chris Jetten

De vraag 'Waar staan de diverse politieke stromingen in Nederland voor?' is sinds het aantreden van het Paarse Kabinet niet alleen actueler dan ooit maar ook moeilijker te beantwoorden dan ooit.

Met name de vraag wat het socialisme, belichaamd door de PvdA, eigenlijk nog voorstelt als die partij tekent voor een ombuigingspakket van 18 miljard gulden is een fraai discussiepunt. Het liberalisme lijkt vanuit dit oogpunt meer van zijn oorspronkelijke identiteit te hebben behouden; niet voor niets wordt het Paarse regeerakkoord herhaaldelijk als liberaal betiteld. Wie echter probeert te achterhalen aan welke criteria een liberaal regeerakkoord moet voldoen, zal ontdekken dat ook het antwoord hierop niet eenduidig is. Zelfs binnen liberale kring bestaat over de invulling van het begrip liberalisme onenigheid. Grofweg vallen de meningen uiteen in twee kampen. Enerzijds degenen die liberalisme definiëren in termen van negatieve vrijheid en die de mening toegedaan zijn dat de maatschappij het beste gedijt als de overheid zoveel mogelijk afzijdig blijft en het individu de vrije hand laat; dit is het zogenaamde klassieke of utilitaristische liberalisme. Anderzijds degenen die de mening zijn toegedaan dat vrijheid mooi is, maar geen betekenis heeft voor diegenen die niet over de middelen beschikken om van hun vrijheid gebruik te maken.

De stromingen die deze gigantische klus politiek en materieel en mentaal vermogen te klaren zullen de toekomst met vertrouwen tegemoet gaan.

Zij vinden dat het individu de middelen moeten worden verschaft om zich te kunnen ontplooiën; deze stroming staat bekend als het ontplooiings-liberalisme.

De tweespalt binnen de liberale gelederen is ook terug te vinden in de vijf kernbegrippen waarmee het liberalisme dikwijls wordt gekarakteriseerd: vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, gelijkwaardigheid en sociale rechtvaardigheid. Het is evident dat het laatste begrip van een andere orde is dan de eerste vier en er soms zelfs mee in botsing kan komen. Juist op dit kernbegrip baseren de ontplooiings-liberalen zich als zij pleiten voor het verschaffen van middelen aan degenen die het aan ontplooiingskansen ontbreekt. De sociale rechtvaardigheid dient als het ware als ontsnappingsluik als een strikte toepassing van de eerste vier kernbegrippen toch wat al te gortig wordt. Een dergelijk ontsnappingsluik bleef, mits het streven naar vrijheid het uitgangspunt bleef, geen probleem zijn geweest ware het niet dat het liberalisme niet meer het alleenrecht op vrijheid heeft.

¹⁴ NRC Handelsblad, 29 december 1994 historicus dr. Ben Knapen, hoofdredacteur NRC, opinie pag. 8.

¹⁵ *Gescheiden culturen dwarshomen de VVD*, NRC Handelsblad 17 mei 1990, Anne-Lize van der Stoep c.s. (N.B. één etmaal vóór "de hel").

¹⁶ Volkskrant d.d. 9 maart 1995, column, pag. 9.

Er is inmiddels geen serieuze partij meer in de Nederlandse politiek die terug wil naar een totalitaire staat. Alle partijen hebben in beginsel een zo groot mogelijke vrijheid van het individu voorop staan; alleen over de vraag hoe groot 'zo groot mogelijk' precies is wordt van mening verschild. Hierbij speelt de invulling van het begrip 'sociale rechtvaardigheid' een cruciale rol. Voor de ene partij is deze rechtvaardigheid eerder in het gedrang dan voor de andere, waardoor sommige partijen eerder dan andere tot overheidsingrijpen wensen over te gaan.

Doordat partijen alleen nog maar van mening verschillen over het moment waarop de overheid zich met de spontane maatschappelijke processen moet gaan bemoeien en er geen wezenlijke meningsverschillen meer zijn over hoe het algemeen belang het best gediend kan worden is het ook zeer moeilijk de verschillen tussen de partijen aan te geven. Dit probleem wordt ook wel aangeduid door erop te wijzen dat de partijen 'naar elkaar toe gegroeid' zijn of -afhankelijk vanuit welk perspectief men de politiek bekijkt- dat er van een algehele verrechtsing in de politiek sprake is. Een dergelijke homogenisering van het politieke landschap kan in sommige gevallen voordelig uitpakken, met name in de compromismaatschappij die Nederland lijkt te zijn. Op de gevaren van het gebrek aan wezenlijk verschillende politieke visies is echter ook al gewezen. Deze situatie leidt er onder andere toe dat aan politieke beslissingen te weinig diepgaand denkwerk ten grondslag ligt waardoor de consistentie en daarmee de effectiviteit van het beleid bedreigd wordt. Een wat duidelijker negatief effect dat van de politieke vervlakking uitgaat is wellicht dat er bij verkiezingen voor de burger niet veel meer te kiezen valt. Ook in de externe beeldvorming laat het naar elkaar toe groeien van partijen zich immers niet onberoerd. Gevaar daarvan is dat de burger bij verkiezingen geleid wordt door buiten-politieke zaken als de welsprekendheid van de partijleider of -erger- de kleur van diens stropdas. Het zou in het geheel niet slecht zijn voor de Nederlandse politiek als aan de vervlakking een einde zou komen en deze beweging zou worden vervangen door een polarisering. De partijen moeten weer meer de uitersten van de links-rechts schaal gaan opzoeken. Voor de socialistische partijen is dat gezien de ervaringen in het Oostblok misschien niet erg aantrekkelijk. De liberale partijen daarentegen hebben geen last van een dergelijk schrikbeeld. Van hen dient dan ook het initiatief uit te gaan. Hoewel deze oproep natuurlijk in de eerste plaats de VVD raakt is zij door haar regeringsverantwoordelijkheid waarschijnlijk zelf niet de aangewezen organisatie om bij het bewandelen van experimentele paden voorop te gaan. Veelmeer ligt daar een rol weggelegd voor haar wetenschappelijk bureau de Teldersstichting en de liberale politieke jongerenorganisatie JOVD.

In het voorgaande is veel gezegd over de noodzaak tot een polarisering in de Nederlandse politiek. Het is echter nog niet zo duidelijk waartoe één en ander voor een liberale partij zou moeten leiden. De nachtwakerstaat, een situatie waarin de overheid zich enkel beperkt tot haar minimale kerntaken zoals handhaving van de openbare orde en defensie is waarschijnlijk even onrealistisch als het socialistische ideaal van de verzorgingsstaat. In een samenleving die zo dynamisch en zo complex is en in een land dat tot de dichtstbevolkte landen van de wereld moet worden gerekend kan een overheid gewoonweg niet afzijdig blijven in het maatschappelijk verkeer. De vraag of er op bepaalde terreinen van overheidsingrijpen sprake moet zijn kan dan ook beter worden vervangen door de vraag welke vorm dat overheidsingrijpen aan zou moeten nemen. Bij de beantwoording hiervan dienen twee begrippen centraal te staan: vrijheid en verantwoordelijkheid. Dit artikel poogt niet een overzicht te geven van de hele liberale maatschappijvisie; daarover zal nog veel moeten worden nagedacht. Wel is het wellicht goed één belangrijke aantekening bij de liberale theorie te maken alvorens het ontsnappingsluik van de sociale rechtvaardigheid ten behoeve van de politieke herkenbaarheid en de polarisatie in de politiek helemaal dicht wordt gesmeten.

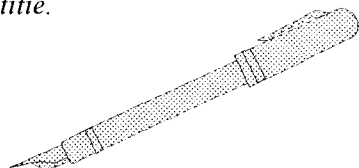
Aan het liberale streven om de burger meer vrijheden te geven ligt een belangrijke veronderstelling ten grondslag, namelijk de veronderstelling dat de burger die vrijheid en met name de eraan gekoppelde verantwoordelijkheid goed weet te hanteren. Deze gedachtengang vereist dat de burgers in kwestie een volledig en correct overzicht hebben van de diverse risico's en alle voor- en nadelen van hun keuzemogelijkheden. Het is duidelijk dat voor een aanzienlijk aantal mensen deze situatie zich niet voordoet. Ter illustratie kan het JOVD-standpunt voor de legalisering van alle soorten drugs worden beschouwd (overigens geen VVD-standpunt). Dit standpunt berust op de veronderstelling dat mensen zelf wel kunnen beslissen wat goed voor hen is en dat de overheid daarin niet moet treden; helaas wordt deze veronderstelling niet door de statistieken ondersteund en blijkt in de praktijk dikwijls het tegenovergestelde het geval. Een ander voorbeeld zijn de diverse collectieve verzekeringen; deze zouden vanuit liberaal oogpunt liever vandaag dan morgen afgeschaft moeten worden. De gedachte dat alle burgers vervolgens in staat zijn door zorgvuldige afweging van alle risico's het verzekeringspakket samen te stellen dat het beste bij hun persoonlijke omstandigheden past zou echter wel eens te kort door de bocht kunnen zijn. Gevreesd moet worden dat een aanzienlijke groep mensen niet tot een dergelijke afweging in staat is.

Dit manco in de liberale theorie zou wel eens het cruciale probleem bij een voortschrijdende liberalisering kunnen blijken. Het gevolg hiervan is namelijk dat degenen die hun verruimde vrijheden niet kunnen hanteren buiten de boot gaan vallen; niet alleen in materieel maar vooral ook in geestelijk opzicht zullen zij niet in staat zijn zichzelf te ontwikkelen en het gevaar dreigt dat zij door het maken van de verkeerde keuzes zichzelf ten onder richten. Het ontstaan van een onderklasse in de maatschappij zal het gevolg van deze ontwikkeling zijn. Daarbij moet wel worden aangetekend dat dit een andere onderklasse is dan volgens de socialistische definitie. Die stroming richt zich namelijk enkel op de materiële onderklasse; zij heeft als voornaamste doel ervoor te zorgen dat een ieder deelt in de welvaart zodat daardoor ook de rechten die met het bezit samenhangen aan een ieder toekomen. In de liberale visie echter hoeft het bestaan van een materiële onderklasse geen enkel probleem te zijn; sterker nog, door grote welvaartsverschillen blijft de prikkel om te presteren en daardoor tot hogere materiële klassen door te dringen maximaal. Mensen die door te weinig inspanningen, te weinig investeringen in zichzelf of door simpelweg op het verkeerde paard te hebben gewed in de materiële onderklasse geraakt hebben dat aan zichzelf te wijten en dienen ook zelf de zaak weer op orde te brengen. Dit is echter een volledig andere situatie dan wanneer bepaalde bevolkingsgroepen zich hun mogelijkheden en onmogelijkheden niet realiseren en zich van hun eigen verantwoordelijkheid niet voldoende bewust zijn.

Van mensen die daardoor in de problemen komen kan moeilijk worden verlangd dat zij zelf weer orde op zaken zullen stellen; hen valt namelijk weinig te verwijten. Het zijn als het ware niet hun eigen fouten die hen parten spelen, maar de complexiteit van de maatschappij die ervoor zorgt dat ze in de problemen raken.

Het gevaar van het ontstaan van een geestelijke onderklasse is hier misschien wat al te beeldend geschetst, maar daardoor niet minder reëel. Hier ligt dan ook de voornaamste taak van de overheid om mensen bewust te maken van de aard en omvang van de keuzes die ze moeten maken. Voor sommige zaken als de gevaren die aan roken verbonden zijn is die bewustmaking gemakkelijk te realiseren. Voor andere zaken zoals de noodzaak van het volgen van een goede opleiding, de risico's van het onverzekerd rondlopen, de gevolgen van het krijgen van kinderen en de problemen rondom een euthanasieaanvraag zijn grotere inspanningen nodig. Met name hier ligt de uitdaging voor het liberalisme, want het is gemakkelijk om verantwoordelijkheden van de overheid naar de burger over te hevelen. Veel moeilijker is het de burger deze verantwoordelijkheden goed te laten dragen.

Chris Jetten is voorzitter van de JOVD-commissie Binnenlandse Zaken en Justitie.

Progressief, conservatief of gewoon liberaal?

Christon Kolk

In dit betoog zullen de volgende drie woorden veelvuldig voorkomen: progressief, conservatief en liberalisme. De eerste twee dienen (in de lijn van dit betoog) te worden gezien als *begrippen*, het laatste geeft een *ideologie* weer. De vraagstelling van dit betoog is of er een duidelijk herkenbaar verband is aan te geven tussen deze twee begrippen en de liberale ideologie. Ik zal daarbij als volgt te werk gaan: allereerst behandel ik, zeer beknopt, de theorie van de liberale peetvader John Stuart Mill. Alleen de meest wezenlijke punten van zijn theorie, nodig voor dit betoog, komen aan bod. Daarna behandel ik de begrippen conservatief en progressief. Ten slotte zal ik aan de hand van een concreet, hedendaags politiek probleem proberen duidelijk te maken hoe ik tegen deze begrippen, en hun inpasbaarheid in het liberalisme, aankijk.

John Stuart Mill

De Engelsman John Stuart Mill (1806-1873) wordt door veel liberalen - terecht - nog steeds gezien als de grondlegger van de liberale filosofie. Hij baseerde zijn gedachtengoed echter voor een behoorlijk deel op de ideeën van zijn vader: James Mill, die het liberalisme vooral zag als een economische theorie. James Mill ging daarbij uit van het *utilitarisme*, wat wil zeggen dat een mens zijn handelen volledig zal afstemmen op het nut (utility) dat die handeling hem zal opleveren.

Zeer kort (en wellicht erg cru) gezegd: de mens streeft naar nutsmaximalisatie.

John Stuart onderschrijft in grote lijnen deze gedachten-gang van zijn vader. Echter, J.S. Mill plaatst wel degelijk forse vraagtekens bij de utilitaristische uitgangspunten van James Mill. Zo betwijfelt J.S. Mill (verder Mill te noemen) de stelling dat de mens uitsluitend het eigen belang najaagt. Volgens Mill is het dubieus om te stellen dat alleen materieel genot voldoende is om aan alle menselijke behoeften te voldoen. Volgens Mill heeft de mens namelijk ook nog behoefte aan een ander soort genot: het geestelijke genot.

Mill kent aan dat geestelijke genot een hogere waarde toe dan aan het materiële genot. Hij stelt zelfs dat het materiële genot inferieur is aan het geestelijke. Hij bouwt zo binnen zijn eigen theorie ruimte in voor morele normen en waarden. (Het 'hoe' en 'waarom' Mill zo redeneerde laat ik verder in het midden, het doet niet ter zake in dit betoog).

'Conservatief' en 'progressief'

Door een tweedeling van het begrip genot, zorgde Mill er voor dat (ook) in de liberale filosofie ruimte is voor paternalistische trekjes. Tegenwoordig zou men de postbus 51-spotjes kunnen zien als een (irritante) vorm van paternalisme en betutteling. Voor de liberalen is het echter van belang dat het liberalisme anno 1995 nog steeds kampt met de vraag: is de liberale ideologie nu - overwegend - conservatief, progressief of geen van beide? Voordat die vraag adequaat beantwoord kan worden, is het noodzakelijk eerst eens te gaan kijken naar de letterlijke betekenis van deze twee woorden. Ik doe dat aan de hand van de Winkler Prins encyclopedie en Wolters' woordenboek. In dat woordenboek wordt conservatief omschreven als: "vasthoudend aan oude of bestaande staatsvormen of maatschappelijke toestanden". De Winkler Prins meldt ons dat (de ideologie) conservatisme in Nederland "voor een deel is vertegenwoordigd door de confessionele partijen". In diezelfde encyclopedie wordt het begrip progressief omschreven als "een geesteshouding die wordt gekenmerkt door een geneigdheid tot welwillende aanvaarding van het nieuwe en een kritische beschouwing van het bestaande".

Nu de letterlijke betekenissen van beide begrippen naast elkaar staan, wordt al snel duidelijk dat het gebruik van de begrippen conservatief en progressief op grote bezwaren stuit. Een eerste bezwaar is dat beide begrippen voor vele - totaal verschillende - interpretaties vatbaar zijn. Als we zien dat conservatief ondermeer inhoudt dat men wil vasthouden aan de bestaande staatsvorm, dan zullen vele hedendaagse liberalen ongetwijfeld conservatief zijn, daar de meeste liberalen vast willen houden aan de constitutionele monarchie in de huidige vorm. Maar zouden (bijv.) de Nederlandse sociaal-democraten onze huidige staatsvorm niet als de juiste beschouwen? Uit de uitleg van het woord progressief blijkt dat dit begrip inhoudt dat men kritisch behoort te kijken naar het bestaande. Liberalen doen dit maar al te vaak, wat bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat vele liberalen al sinds de jaren '70 uiterst kritisch tegen onze verzorgingsstaat aankijken. Zijn liberalen dan plotseling progressief?

Een tweede bezwaar tegen het gebruik van deze begrippen, is dat men beide altijd in een historische context moet plaatsen. Ik introduceerde zojuist al een politiek probleem van de eerste orde in het jaar 1995: ons sociale zekerheidsstelsel. Als men uitgaat van de periode dat

dit stelsel pas echt goed is ingevoerd (jaren '50), dan kan men stellen dat het reorganiseren van dat stelsel als progressief kan worden gezien: het oude dient veranderd te worden in iets nieuws. Neemt men echter de 19e eeuw als uitgangspunt van de geschiedenis omtrent de verzorgingsstaat, dan is het herzien van onze welvaartsstaat te beschouwen als conservatief: in de vorige eeuw waren de sociale voorzieningen immers slechts sporadisch aanwezig. (De vraag is daarnaast natuurlijk of liberalen ook daadwerkelijk terug willen naar die situatie). Het is dus van uitermate groot belang aan te geven welke historische periode men als uitgangspunt neemt bij het gebruik van de begrippen progressief en conservatief. De vereiste van het vermelden van de historische context maakt het gebruik van beide begrippen tot een complexe zaak.

Inpasbaarheid in de liberale ideologie

De sociale zekerheid vormt een belangrijk onderdeel in ons hedendaagse politieke bestel. De door velen gesignaliseerde noodzaak tot herziening van die sociale zekerheid, leent zich niet voor omstreken en beladen begrippen als conservatief en progressief. En dat geldt voor vele andere zaken, ook als we kijken naar ideologieën.

Ik denk dat liberalen de taak hebben om problemen in de samenleving te her- en onderkennen. Daarnaast dienen liberalen de door de burgers aangedragen problemen te analyseren, zodat een werkbare oplossing geformuleerd kan worden. Die oplossing moet echter wel zoveel mogelijk gebaseerd zijn op de liberale beginselen. Daarbij moet vooral belang worden gehecht aan de uiterst consistente basisbegrippen van het liberalisme: vrijheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid. Enig pragmatisme zal daarbij zeker niet geschuwd mogen worden, maar het liberale gedachtengoed dient zoveel mogelijk de boventoon te voeren bij discussies die ons allemaal aangaan. Een frisse, heldere, liberale en vooral ook duidelijke aanpak is gewenst bij problemen als werkloosheid, milieu, sociale zekerheid en het minderhedenbeleid.

Als liberalen dan eenmaal een duidelijke en aanvaardbare aanpak van de zojuist genoemde problemen voorstellen, moeten zij zich niet laten afschrikken door (politieke) tegenstanders die die aanpak als 'conservatief' bestempelen. De bovenstaande uiteenzetting heeft hopelijk duidelijk gemaakt dat dit begrip te omstreken en te complex is om zomaar te gebruiken. Hetzelfde geldt voor het begrip progressief. Van inpasbaarheid in de liberale ideologie van deze twee begrippen is dan ook geen sprake, want het liberalisme is liberaal!

Christon Kolk is vice-voorzitter politiek van JOVD afdeling Hart van Brabant en studeert politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

De vrijheid leidt het volk

een visie op liberale opleving

Cedric P. Stalpers

De mens als scheppend individu staat centraal in een samenleving waarin mensen leven en samenleven op basis van gelijkwaardigheid en vorm geven aan hun omgeving vanuit mondiale verantwoordelijkheid. Processen van verandering en vernieuwing die leiden tot een samenleving waarin de ontplooiing in vrijheid van de individuele mens en daarmee de ontwikkeling van de samenleving als geheel wordt bevorderd, moeten ondersteund en op gang gebracht worden. Iedereen moet zoveel mogelijk verantwoordelijkheid en besturing over het eigen leven kunnen nemen waarbij de overheid voorwaarden schept en dienstbaar is.

Dit citaat dat m.i. een goede samenvatting geeft van de samenvatting van het liberale gedachtengoed is niet afkomstig van een programma of ander blad van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Ook niet uit het programma van Democraten '66. Dit citaat is afkomstig uit het programma van de Nieuw Partij. Hiermee wil ik geen pleidooi houden voor de laatste partij maar wel aangeven dat ik vind dat de genoemde partijen een 'liberaal tekort' hebben en niet voldoen aan de genoemde citaat. Dit artikel zal geen liefdesverklaring aan noch een felle aanval op een zich liberaal noemende partij zijn maar een analyse bieden van het liberaal gehalte van de liberale huizen, met name de VVD, en ideeën aandragen hoe dit huis ingericht moet worden. De centrale vragen zijn dus: Hoe liberaal is de Nederlandse politiek? Waar zitten de knelpunten? En welke kant moeten de liberale partijen op?

de knelpunten

Voor de signalering van het eerste probleem verzoek ik U onderstaande tabel te bestuderen.

*Sociale klasse kiezers en leden VVD en D66 afgezet tegen gemiddelde kiezers in de Nederland*¹⁷

	VVD stemmer	D66 stemmer	VVD lid	D66 lid	electoraat
hogere klasse	6,9	2,4	12,1	9,8	2,1
hogere middenkl.	34,3	26,5	47,3	45,1	14,6
gewone middenkl.	47,5	45,8	37,7	40,5	45,4
hogere arbeiderskl.	7,4	8,4	1,1	2,1	11,3
gewone arbeiderskl.	3,9	16,9	1,8	2,5	26,6

Wat deze tabel uitwijst is dat de hogere klasse en de hogere middenklasse oververtegenwoordigd zijn bij VVD en in — zij het in iets mindere mate — bij D66. De arbeidersklasse is daarentegen zwaar ondervertegenwoordigd. Hoe geloofwaardig is de VVD als zij zich een Volkspartij noemt? Gevoelsmatig krijg ik af en toe de

indruk dat de VVD eerder een belangengroepering voor de maatschappelijke bovenlaag is dan een liberale partij. En kan een partij met een dergelijk ledenbestand uitspraken doen over bijvoorbeeld het minimumloon als haast niemand onder haar leden de gevolgen van een dergelijk besluit zelf zal ervaren en daarom erover kan discussiëren in de partij zelf?

Een tweede probleem is de partijcultuur van de VVD. Ik geef toe dat een ongezonde cultuur een niet 'hard' begrip is. Ik kan evenmin met cijfers ondersteunen dat de cultuur van de VVD er niet aan bijdraagt dat haar leden zich voldoende kunnen ontwikkelen om zo gezamenlijk te streven naar een bredere aanhang van de liberale ideologie. In menige afdeling van een liberale partij is men meer bezig met wie hoe hoog op de lijst voor de gemeenteraadsverkiezingen komt te staan en wie 'gewipt' moet worden dan met het voeren van een degelijk inhoudelijk debat.

Maar een ongezonde cultuur manifesteert zich op meerdere manieren. Één van de oorzaken dat liberale organisaties de maatschappelijke bovenlaag aanspreken is het bewust in stand houden van een elitaire cultuur die gericht is op uiterlijkheden en carrière.

Hans Wiegel zei eens in een interview tegen mij: "Je moet je best doen en je doeleinden nastreven in harmonie met anderen en in verdraagzaamheid en - dat is belangrijk — met humor, en — dat is nog belangrijker - met zelfspot." ¹⁸

¹⁷ Zielonka-Goei & Hillebrand, R., *De achterban van parlementariërs, kiezers en partijleden*, Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987.

In plaats van harmonie ervaar ik soms in beide clubs een pikorde. In plaats van zelfspot zie ik soms arrogantie. Onnodig te zeggen dat - hoe vaag 'cultuur' ook mag zijn - onder dergelijke omstandigheden mensen niet optimaal kunnen werken. Er is te weinig samenhang en samenspel en de manier van met elkaar omgaan is vaak niet collegiaal en professioneel.

Een organisatie is meer dan een groepje mensen en wat beleidsplannen en begrotingen. Om mensen te motiveren zodat ze het beste uit zichzelf halen is een gezonde cultuur nodig. Een concreet voorstel om zo'n cultuur na te streven is om sociaal gedrag en respect voor anderen in kandideringsbeslissingen als criteria mee te nemen. Iemand die geen respect voor partijgenoten heeft is immers niet het bestuur van een gemeente of provincie laat staan een heel land toe te vertrouwen.

Een derde probleem is het conservatisme van de VVD, wat deels samenhangt met het gebrek aan ruimte die jongeren in sommige VVD-afdelingen krijgen. Ik mis een vernieuwende visie binnen de VVD en vooral onder leiding van de heer Bolkestein - hoe goed hij verder als politicus ook mag zijn - gaat de partij de kant op van rechts-conservatisme. Werkgelegenheid wordt gezien als een doelstelling die niet te verenigen is met milieu en wat betreft de opmerkingen over migranten wordt zelden het niveau van de borreltafel overstegen.

oplossingen?

Ik wil even ingaan op de uitspraken van de heer Bolkestein over migranten en de afnemende tolerantie onder de Nederlandse bevolking (die van zo weinig visie getuigden dat de parlementariër ze enkele dagen later alweer inslikte als een sliert spaghetti die zijn eigen kostuum dreigde te bevullen). Als hij wat langer had nagedacht was hij mogelijk tot de conclusie gekomen dat de afnemende tolerantie en de 'minderhedenproblematiek' niet als oorzaak de migranten hebben maar een gebrek aan uitzicht voor velen in de samenleving. Als ik geprikkeld of gefrustreerd ben, kan ik onvriendelijk zijn tegen iemand. Mijn probleem is dan niet diegene tegen wie ik onvriendelijk ben, maar de bron van mijn frustraties of irritaties. Zo is het ook met de discussie over minderheden. De tolerantie neemt af omdat veel mensen geen baan kunnen vinden, hun uitkeringen verlaagd zien of onder slechte omstandigheden slecht betaald werk moeten verrichten. Omdat het voor mensen met een kleine beurs moeilijk is een goede woning te vinden, hun kinderen een opleiding te bieden die ze kans geeft op een baan of — en dat geldt voor iedereen — omdat mensen amper veilig over straat kunnen lopen en niet de zekerheid hebben dat zij en anderen nog in een gezonde leefomgeving verder kunnen. Als de VVD echt iets wil doen aan

de afnemende tolerantie moet die de grenzen niet dichthouden maar zorgen voor meer goed werk, betere sociale voorzieningen en andere zaken waar ik direct nader op wil ingaan.

Maar dat vergt visie en geen populistische symptoombestrijding om stemmen te winnen. De heer Bolkestein zijn uitspraken zijn ook exemplarisch voor de kortzichtige conservatieve visie van de VVD (terwijl de andere partijen tijdens de verkiezingen nagelaten hebben de VVD-leider een doordacht antwoord te geven).

platform voor vernieuwende ideeën

*"Veranderingen kunnen onrust creëren en doen dat ook. Maar veranderingen zijn ook een uitdaging voor onze creativiteit. Ze stimuleren ons vermogen om met nieuwe antwoorden te komen; met oplossingen die niet louter voortbouwen op de principes van waaruit de problemen zijn ontstaan."*¹⁹

Fysiek gezien valt de afstand tussen kiezer en gekozene — de veelgenoemde kloof — m.i. vrij mee. Politieke jongerenorganisaties als de JOVD organiseren regelmatig sprekersavonden en fora waarbij politici met de kiezers in discussie gaan. Politieke partijen zelf doen dit ook en voor iedere burgers bestaat er de mogelijkheid om schriftelijk of mondeling te reageren op het beleid van een politieke partij.

De politicus is dus niet zover van de kiezer verwijderd als D66 denkt. Maar de politieke partijen zelf zijn teveel bolwerken die zich vastklampen aan hun eigen ideeën. Terwijl er continu veranderingen zijn en kiezers wel degelijk van inzichten veranderen. Ik ken genoeg jonge liberalen met goede ideeën die zich niet geaccepteerd weten binnen stugge partijculturen waarbij de positie van een lid niet bepaald wordt door zijn of haar politieke visie maar door conformering aan de heersende denkbeelden. Fundamentele discussies waarbij standpunten gebaseerd worden op het liberale gedachtengoed ontbreken en de opinies worden te veel gevormd door heren en dames die al jaren op het pluche zitten en te weinig door leden met goede ideeën.

En dat, terwijl m.i. een liberale partij moet bijdragen, vanuit een grondhouding van integratie en synthese, aan een politieke cultuur waarin gestreefd wordt naar samenwerking bij het creatief oplossen van maatschappelijke problemen door elke stem serieus te nemen. In alle lagen van de samenleving zijn er ideeën over oplossingen voor maatschappelijke problemen en de kwaliteit van die oplossingen.

¹⁸ Stalpers, C.P., *Interview met Hans Wiegel*, Lustrumbundel JOVD afdeling Hart van Brabant 1993.

¹⁹ Informatiebrochure De Nieuwe Partij. 1993.

Een partij verzandt in conservatisme als zij niet openstaat voor die ideeën en geen platform biedt waarin haar leden o.b.v. argumenten over oplossingen discussiëren. Iemand die enkele jaren voor mij voorzitter was van JOVD afdeling Hart van Brabant zei eens tegen mij: *"Mensen zijn liberaler dan ze denken."* Mensen herkennen zich niet in liberale partijen maar wel in het liberalisme. Dat zegt iets over de kracht van de ideologie en de noodzaak om die meer in een open structuur en cultuur als basis voor beleid te hanteren.

Een ander citaat van Hans Wiegel is: *"De samenleving is veel liberaler geworden. De liberale levenshouding — niet dogmatisch, geen heilige huisjes — is de geest van deze tijd."*

Nu zowel socialisten als christendemocraten hun ahang aan het verliezen zijn bestaat er voor een liberale partij de kans zich als grote volkspartij in het midden van het politieke spectrum te positioneren. Daarvoor is brede platformfunctie van die partij noodzakelijk.

Het ontplooiingsliberalisme — waarbij de creativiteit van het individu voorop staat — sluit hier het beste op aan. De dogma's die veel partijen kenmerken moeten vervangen worden door een visie waarbij de vrijheid van het creatief individu voorop staat en dat door deze creativiteit ook gevoed wordt. Een liberale partij is een verfrissend discussie-platform waarbij individuen o.b.v. argumenten nieuwe oplossingen voor bestaande problemen proberen te vinden. Het consent-model — een beslissingsmodel waarbij knopen worden doorgehakt o.b.v. de kracht van de argumenten (hetgeen zeer succesvol is gebleken in het bedrijfsleven) — zou dit kunnen stimuleren. Liberaal denker Bert Blase zei hierover:

*"Integratie van alle deelbelangen in de besluitvorming kan beter met een ander besluitvormingsmodel dan het traditonueel democratische. De huidige besluitvormingsstructuur maakt het aantrekkelijk een ander af te zeiken om er zelf beter van te worden. Consent daarentegen betekent dat geen minderheid een minderheid overstemt met haar ideeën, maar een situatie waarin iedereen verantwoordelijk is voor, en dus aanspreekbaar is op een genomen besluit, als individu. Het is een democratie-plus, een poging het democratische model te verbeteren. Het besluit wordt hierdoor aangescherpt, genuanceerd in plaats van vlakker."*²⁰

Het spreekt overigens in het voordeel van de VVD dat er in de Rotterdamse gemeenteraad een voorstel van die partij lag ten tijde van Blase's uitspraak. Juist een dergelijk model zou de discussie binnen de liberale partijen kunnen doen opbloeien en aanscherpen waarbij mensen gedwongen zijn hun ideeën sterk te beargumenteren. Het argument van het denkend individu zal het dan winnen van de fysieke meerderheid van het gedwee applaudiserende collectief.

invulling van het gedachtengoed

De centrale waarden van het liberalisme zijn voor mij: vrijheid, veiligheid, (sociale) verantwoordelijkheid, vernieuwing en verdraagzaamheid. Net als de marketing mix opgebouwd is uit de vijf P's (product, promotie, prijs, personeel en plaats) is liberalisme opgebouwd uit deze vijf V's. En net als bij de P's van marketing mix hangen de V's van het liberalisme nauw met elkaar samen.

Immers: hoe vrij ben je als je niet veilig over straat kan lopen? Hoe vrij ben je als mensen geen verantwoordelijkheid voor elkaar nemen en zich verantwoordelijk t.o.v. elkaar gedragen? En hoe vrij ben je als mensen zich niet verdraagzaam tegen je opstellen? (Die vraag zou ik graag eens aan de heer Bolkestein stellen). En hoe vrij zijn mensen als de politiek oplossingen voor huidige maatschappelijk problemen steeds in het verleden zoekt of aan dogma's blijft vasthouden?

Hiermee worden ook de speerpunten van liberaal beleid weergegeven. De tweede vraag is concreter te formuleren: hoe vrij zijn mensen als ze gedwongen zijn tot werkloosheid en het moeten rondkomen van lage uitkeringen? De oplossing voor het werkloosheidsvraagstuk dient daarbij in vernieuwende ideeën gezocht te worden. Binnen conservatieve kringen wordt gezegd dat de uitkeringen te hoog zijn en gesteld dat dat de oorzaak is voor de massawerkloosheid. Ik vind dat de belasting op arbeid te hoog is en dat dat de oorzaak is voor de werkloosheid. Een RWW uitkering is slechts 890 gulden per maand. Dat is echt niet te hoog.

Maar de werkgelegenheidsdiscussie is er niet slechts een van getallen doorgerekend door het CBS. De vraag is ook hoe (of ten koste van wat) dat werk gecreëerd wordt en wat de kwaliteit van het werk is. Veel van de banen die momenteel voor lager opgeleiden ontstaan, zijn banen die heel weinig opbrengen en gekenmerkt worden door slechte arbeidsomstandigheden, vaak dubieuze salarisadministraties en een volkomen gebrek aan zelfvervulling. Als ik hoor van jongerenwerkers wat voor geestdodend en onderbetaald werk veel jongeren onder arbeidsomstandigheden die zowel lichamelijk als geestelijk zeer te wensen over laten werk moeten verrichten dat bovendien geen enkel uitzicht biedt op noch verbetering noch op vastheid, dan heb ik mijn bedenkingen bij opmerkingen als zou de 'schuld' bij werklozen zelf liggen of bij de hoogte van de sociale voorzieningen.

"Welvaart gemeten in geld, het veel belangrijker welzijn en welbevinden (kwaliteit) heeft alleen individuele meetwaarde. Het belasten van werk zorgt nu voor de belangrijkste financiering van de overheid. Het druist echter in tegen de wens van diezelfde overheid om de

²⁰ Jeroen Kempermans en Laurens van Kol, *Bert Blase wil af van de traditionele democratie*, Demo, jaargang 10, nummer 6.

werkloosheid terug te dringen. De overheid en de economie dienen ruimte te scheppen voor individuele keuzen van verdeling tussen arbeid, zorg en vrije tijd. Veel mensen zijn niet of nauwelijks in de gelegenheid om via arbeid, als bijdrage aan de samenleving, tot een bevredigende zingeving van hun leven te komen. Het huidige systeem remt initiatieven in plaats van dat zij hiervoor de juiste voorwaarden schept."²¹

Het bovenstaande geeft een vrij goede verwoording van mijn ideeën over werkgelegenheid. Werk is niet alleen een plicht, maar ook een recht. Denken dat mensen voor hun plezier werkloos zijn, is een ernstige misvatting want iedereen heeft behoefte aan zelfontplooiing. Om meer mensen de kans op werk te geven is een ander systeem nodig. De belasting op arbeid voor de laagste tot de middelbare inkomens moet vervangen worden door belasting op producten waarbij de milieuonvriendelijkheid van het product de maat wordt voor de hoogte van de belasting. Veel werklozen zullen dan een baan vinden en het besteedbaar inkomen van de laagste inkomens zal dan toenemen, hetgeen besteed zal worden aan milieu-vriendelijke producten. Voorts wordt (vooral welzijns-verhogend) werk dat door de belastingen in het zwarte circuit is gedwongen of is verdwenen dan weer betaalbaar. Het is dan weer te betalen voor bijvoorbeeld een bejaard echtpaar om de ramen te laten wassen, de muren te laten witten of de tuin te laten onderhouden. Hiermee worden indirect mogelijke problemen van de vergrijzing aangepakt.

Deze maatregelen kunnen worden gecombineerd met een sober 'burgerschaps- of garantie-inkomen' voor iedereen, dit in de vorm van een negatieve inkomstenbelasting, in plaats van het huidige stelsel van sociale zekerheid. Bovenop dit inkomen dient de vrijheid te zijn om tot een bepaalde grens belastingvrij bij te verdienen. In individuele uitzonderingsgevallen kan een aanvullende toelage geboden worden zoals bijvoorbeeld bij ziekte of arbeidsongeschiktheid.

Sociale verantwoordelijkheid en vrijheid hangen nauw samen. Mensen moeten elkaars vrijheid accepteren. Het bovenstaand betoog over werkgelegenheid geeft ook aan dat sociale verantwoordelijkheid niet los staat van een streven naar banen en zo naar onafhankelijkheid. Het is heel makkelijk te zeggen dat in de uitkeringen gesneden moet worden of, zoals reeds eerder aangekaart is, het minimumloon omlaag moet, maar hoe sociaal verantwoordelijk ben je dan als liberale partij bezig?

Sociale verantwoordelijkheid houdt ook een verantwoordelijk omgaan met milieu in. Dat is geen modekreet maar een noodzaak. Met een groeiende wereldbevolking worden een steeds groter beroep op natuur en milieu gedaan en aan de vervuiling van het verleden hebben

meerdere deskundigen al weinig rooskleurige scenario's voor de toekomst verbonden.

Heel plat gezegd streven wij als liberalen naar werk en een goed inkomen voor de mensen. Als echter meer mensen een baan en een goed inkomen hebben dan zullen meer mensen een auto gaan rijden; meer producten kopen, die vaak in milieu-onvriendelijke verpakkingen zitten; meer grondstoffen verbruiken etc. Het is de vraag in hoeverre de aarde dit kan verwerken. Niet alleen in Europa, maar ook in Afrika moeten mensen kansen hebben op goed werk en een goed inkomen. Maar hoe kunnen we voorkomen dat mensen hun inkomen gaan besteden op een manier die het milieu schaadt? Hun kunnen we voorkomen dat als ook in Afrika de welvaart gaat stijgen, de mensen aldaar hun geld gaan besteden aan auto's, producten in milieu-onvriendelijke verpakkingen etc.? Vraagstukken als *grenzen aan de bevolkingsgroei en niet consumeren maar consuminderen* dringen zich op. Het is niet alleen een discussie over volume, maar ook een over de kwaliteit van de consumptie: mensen moeten hun inkomsten besteden aan die zaken die het milieu niet of zo min mogelijk schaden. De overheid moet dit stimuleren, waarvoor het hierboven geschetste belastingsstelsel een begin zou kunnen zijn.

Vrijheid betekent zoals reeds gezegd is ook veiligheid. Met een groeiende criminaliteit komt die vrijheid steeds meer in het gedrang. Naast werkgelegenheid is veiligheid één van de belangrijkste politieke onderwerpen voor veel mensen die ik spreek. Dit vereist structurele uitbreiding van middelen en bevoegdheden van politie en justitie. Voorts moet ook gekeken worden naar de ernst van het vergrijp en de kans die een crimineel heeft om nog goed in de maatschappij te functioneren. Mocht die kans aanwezig zijn kunnen alternatieve of werkstraffen en scholing een goede oplossing zijn. Voldoende werk en een goed uitzicht kunnen een aantal oorzaken van criminaliteit wegnemen. Voor meer ernstige vergrijpen geloof ik in een andere aanpak, die minder pragmatisch van aard is. Mensen hebben de plicht om zich verantwoordelijk tegen over elkaar te gedragen en elkaars vrijheid te respecteren. Ernstige aantastingen van het recht van het onschuldig individu dienen m.i. hard aangepakt te worden. Lange gevangenisstraffen laten zien dat niet ongestraft met de rechten van het onschuldig individu gesold kan worden, beantwoorden aan het rechtvaardigheidsgevoel van veel burgers en zorgen ervoor dat misdadigers de samenleving niet opnieuw tot slachtoffer kunnen maken.

Een punt waar geen politieke partij de lef voor kan opbrengen is het verruimen van de mogelijkheden om je te verdedigen. Ik doel hierbij op het fundamenteel recht van mensen om veilig te zijn en zich veilig te weten in hun huis, op straat en onderweg naar hun werk.

Mensen hebben ook het recht die veiligheid af te dwingen, indien nodig.

Verdraagzaamheid hangt samen met het bieden van uitzicht. Hebben mensen uitzicht op goed werk waarin ze zich kunnen ontplooiën, op goed onderwijs, op een gezonde leefomgeving, kortom op datgene waar zij recht op hebben dan zullen negatieve gevoelens niet de overhand krijgen. Verdraagzaamheid zegt niet zoveel over minderheidsgroeperingen als wel over de kwaliteit van het gevoerde beleid.

afsluitend

Om de sociaal-economische kloof tussen publiek en politiek te veranderen is een ander beleid nodig. Qua politieke standpunten moet de VVD een partij zijn waar iedereen zich ongeacht zijn/haar economische positie in thuis kan voelen. Maar allereerst moet zeker een en ander veranderen aan de manier waarop men binnen een liberale partij werkt.

In de inleiding schreef ik dat het niet de bedoeling was met dit artikel een liberale partij te verheerlijken of aan te vallen. Toch zult u misschien opmerken dat ik de Nieuwe Partij vrij positief naar voren schuif en de VVD hard aanpak. Dat komt omdat de VVD zich expliciet positioneert als *de enige liberale partij van Nederland*, in tegenstelling tot D66 en De Nieuwe Partij, en ik daarom extra kritisch gekeken heb naar die partij.

Qua ledenaantal en electoraat heeft de VVD de beste kansen om de grootste liberale partij van Nederland te worden en blijven en dient — gezien de genoemde slogan — door JOVD-ers, als waakhonden van het liberalisme — dan ook kritisch maar constructief gevolgd te worden.

Wat ik hoop is dat het bovenstaande aanzet geeft tot een brede discussie binnen de liberale partijen over de grondbeginselen van het liberalisme, over de cultuur en de organisatie van de liberale partijen en over de liberale standpunten waarbij er ruimte is voor een breed vernieuwend platform.

Cedric P. Stalpers studeert Tekstwetenschap, Communicatie en Marketing en Sociologie van het Boek aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Brabant (KUB), was afdelingsvoorzitter van de JOVD en is hoofdredacteur van het kaderblad Liberté Egalité Fraternité maar schreef dit artikel evenwel op persoonlijke titel.

LEE

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Toekomst van het Liberalisme

Liberté Egalité Fraternité

Colofon

administratie
Herengracht 38A
2511 EJ Den Haag
tel: 070-3622433
fax: 070-3617304

hoofdredacteur
Cedric P. Stalpers
Lennondreef 60
5012 AT Tilburg

redactie
Jeroen van den Berg
Tamara van Boxtel
Marius Bosselaers
Marten Gerssen
Christiaan Hoos

lay-out
Geert van Buul

drukwerk
Drukkerij Collectief
Waalwijk

Artikelen en suggesties kunnen naar het adres van de hoofdredacteur gestuurd worden.

Liberté Egalité Fraternité is het onafhankelijk politiek kaderblad van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

LEF verschijnt vier keer per jaar. Een abonnement kost fl. 25,00 op jaarbasis. Indien lopende het jaar een abonnement genomen wordt, worden reeds verschenen nummers uit dat jaar nagezonden. Losse exemplaren kosten 7,50.

Alle artikelen worden op persoonlijke titel geschreven. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de auteurs en redactie.

Inhoudsopgave

Liberal Philosophy

Earl Russell 5

De toekomst van de vrijzinnigheid

mr. Jan Kees Wiebenga 9

Een vernieuwende visie op liberalisme

Bert Blase 11

De toekomst van het liberalisme

drs. P.A. van Vugt 13

Pleidooi voor een conservatief liberalisme

Patrick van Schie 15

Het flipflo-liberalisme -

liberalen dolend op de weg der dynamiek?
Arthur Kocken 19

De menselijke vrijheid en het liberalisme

Hans Slavenburg 26

Liberalisme: niet slecht, kan beter

Dennis Hesselink 29

Liberalen in Nederland zijn nog lang niet klaar

Arjan Toor 31

Liberalen en nieuwe moralen: Laissez-faire, juist nu.

Marten Gerssen 33

Lang Leve Thorbecke's gedachtengoed

Tamara van Boxtel 35

Positief Liberalisme

Wilfried P.C.G. Derksen 37

Kille politiek

Stephan Verhoeven 40

"We leven in het tijdperk van de ont-ideologisering. Het marxisme is dood en daarmee is de strijd tussen liberalisme en marxisme ten gunste van het liberalisme beslecht. Maar daarmee is de historische taak van het liberalisme nog niet ten einde. De ideële ontwikkeling moet verder. Onze nieuwe opgave is nu: de vrijheid van de mens en de rechten van de natuur, dus economie en ecologie, met elkaar in verbinding brengen. In onze samenleving moet voorts de criminaliteit fors omlaag. De lastendruk moet naar beneden. De werkloosheid moet worden opgelost. Grote nieuwe opgaven liggen er ook om techniek en ethiek met elkaar te verzoenen.

Markt en milieu met elkaar te verbinden, techniek en ethiek, dat is een nieuwe ideële taak voor liberalen. Thorbecke zag dat al: 'De mens is pas echt vrij, als die vrijheid samengaat met verantwoordelijkheid voor anderen, de gemeenschap en de omgeving waarin hij leeft.' Dat zei hij zo'n 130 jaar geleden.

Joris Voorhoeve

In dit nummer staat de toekomst van het liberalisme centraal. Voor welke taken staat het liberalisme? Op welke punten is de maatschappij nog niet af? Hoe onderscheidt het liberalisme zich van andere politieke stromingen nu de verschillen tussen de politieke partijen vervagen? Dit zijn enkele van de vele vragen op welke de auteurs van dit nummer een antwoord geven.

Het eerste themanummer over liberalisme was vooral analytisch van aard. In dit nummer wil de redactie als spiegel daarop meer mensen uit het veld aan het woord laten en een platform bieden voor visies op het liberalisme van morgen.

Earl Russell, woordvoerder van de *Liberal Democrats*, geeft met een zeer lezenswaardig filosofisch artikel de voorzet op de discussie. Hierin geeft hij een duidelijk profiel van de liberale ideologie, afgezet tegen het conservatisme en socialisme, en snijdt de voor hem van essentieel belang zijnde politieke thema's aan.

Jan Kees Wiebenga, lid van Europese Parlement voor de VVD, schetst de toekomst van de vrijzinnigheid, geïnspireerd door zijn ervaringen binnen de Fractie van Europese Liberalen, Democraten en Hervormers (E.L.D.R.).

Bert Blase, politiek adviseur en publicist, beschrijft de taken van de liberalen voor de toekomst, die z.i. vooral op het gebied van milieu en werkgelegenheid liggen. Tevens kaart hij de achilleshiel van de liberale politiek aan: "Een tweede fundamentele kwetsbare plek van het liberalisme is dat zij spreekt tot de grens van de persoonlijke vrijheid. Zij gaat niet over die grens heen. De liberale ideologie levert geen maatschappelijke mechanismen om mensen op hun verantwoordelijkheden aan te spreken, of de opbouwende kant meer aan te spreken dan de destructieve."

Uiteraard mag in een nummer als dit, een bijdrage van het wetenschappelijk bureau van de grootste liberale partij in Nederland niet ontbreken. Patrick van Schie van de Telderstichting pleit voor een conservatief liberalisme in een artikel over de relaties tussen individu, staat en gemeenschap.

Peter van Vugt maakt, net als de heer Wiebenga, een onderscheid tussen het liberalisme in enge zin (een politieke stroming) en liberalisme in brede zin (een levenshouding) en richt zich met zijn bijdrage met name op jongeren.

Het artikel van Arthur Kocken, voormalig hoofdbestuurder van de JOVD, handelt over de visie van het liberalisme op het goede leven en de vertaling van deze visie naar de hedendaagse samenleving. Zijns inziens dient vanuit het liberalisme een aantal nieuwe thema's op de agenda geplaatst te worden, zoals de multi-samenleving, de herkenbaarheid van de samenleving en individualisering, de openbare ruimte en de uitstoot van mensen.

Hans Slavenburg, voorzitter van de Nieuwe Partij, gaat in zijn artikel in op de rol van het individu en stelt dat de huidige politiek nog ver van de ideale liberale samenleving afstaat. Kernbegrippen van zijn betoog zijn *van individualisering naar individuatie en bevrijde politiek*.

Dennis Hesselink, JD-voorzitter, maakt in *Liberalisme: niet slecht, kan beter* het verschil tussen de vrijzinnig-democratische ideologie en het liberalisme duidelijk en geeft zijn definitie van sociaal-liberalisme. Zijn tegenpool bij de JOVD, Arjan Toor, stelt dat mensen moeten leren omgaan met de vrijheid die ontstaan is dankzij de ontzuiling en ziet het tegengaan van de desoriëntatie onder de geïndividualiseerde bevolking als een van de belangrijkste taken van het liberalisme.

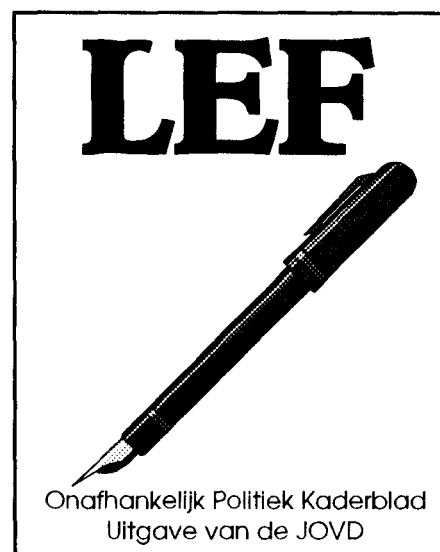
Marten Gerssen, voorzitter van de filosofische commissie van de JOVD, reageert met zijn artikel op een artikel van de heren Groenveld en Van der List van de Telderstichting (wetenschappelijk bureau van de VVD) in het *NRC Handelsblad* n.a.v. het verschijnen van het geschrift *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme* van genoemde organisatie.

Tamara van Boxtel, draagster van het slimste brilletje in de JOVD, gaat in haar artikel in op de vooroordelen die niet-liberalen jegens liberalen hebben en stelt dat liberalisme niet slechts een ideologie maar een levenshouding is.

Ten slotte geven Stephan Verhoeven en Wilfried Derksen, lid van respectievelijk VVD en D66, hun kijk op de toekomst van de liberale ideologie. Niet alleen zijn de politieke achtergronden van de auteurs verschillend; ook komen zij in hun bijdragen tot totaal andere conclusies. Met de prikkelende tegenstellingen tussen hun visies wordt deze LEF met een gezond debat afgesloten.

Ik wens u veel leesplezier toe met dit tweede en laatste deel over de liberale ideologie.

Cedric P. Stalpers,
hoofredacteur *Liberté Egalité Fraternité*

Liberal Philosophy

Earl Russell

Liberalism is, has been, and always will be an international political philosophy. It has developed in different ways in different countries. In particular, the Liberalism which has faced the monopoly power of a Catholic church tends to be different from the Liberalism which has not. The Liberalism which has faced a strong Socialist governing party still believing in that utopian fantasy tends to be different from the Liberalism which has not. The Liberalism which has had to grapple with a strong centralized nation state with a developed sense of its own sovereign power tends to be different from the Liberalism which has not. It is this strong centralized sovereign nation state, rather than wicked capitalists or reactionary Popes, which has been the big bully British Liberals are trying to put in its place.

It is in England that Liberal politics have their longest continuous institutional history. The Liberal Democrats are the heirs of the Liberal Party, just as the Liberal Party were the heirs of the Whigs. The Whigs traced their continuous history back to the attempt, in 1679, to exclude James II from the English succession, and John Locke was our first serious political thinker. We are the heirs of a continuous tradition which stretches from Locke through Mill to Keynes and Beveridge. Beveridge, trying to protect people from the giants of poverty and want, came from the same tradition as Locke trying to protect them against an arbitrary king. It is a tradition of protecting individuals from the effects of arbitrary power.

It is this tradition of identifying gross injustices as a form of bullying, as an arbitrary power exercised over individuals, which appears to us to do most to distinguish us from the Socialist tradition. Where they see a ruling class, we see power not controlled by law. Where they want to change the holders of power, we want to change the character and relations of power itself. For us, the Marxist cult of 'revolution' is simply an attempt to put the boot on the other foot. For someone with a hatred of jackboots, this is no improvement.

We see no reason why the Socialist approach should be classified as more 'left-wing' than ours: we think theirs tends to leave alone all the worst injustice which need to be remedied. Jeremy Thorpe, many years ago, was wildly applauded by a Liberal audience when he described the Labour Party as 'the most reactionary institution in the country'. They are a big-stick party which believes in 'strong government'.

For us, from John Locke saying that even God Almighty must keep his promises, down to our Deputy Leader, Alan Beith, saying in 1991 that "we are the only party committed

to coming into office ready to reduce our power", we have a continuous ideological tradition. As Locke's remark suggests, our chosen instrument for control of power is law, combined with an ascending theory of power which bases government on the consent of the governed. Law does not protect classes: it protects individuals. From the championship of the seventeenth century nonconformist, criminalized for not attending Church of England services, to the championship of the twentieth century unemployed threatened with loss of benefit for turning up to a job interview with 'unsatisfactory appearance', the basic reflex to defend the individual against a bullying power is the same.

Labour occasionally make fun of us for our concern with liberty and constitutional reform, because they say it will not make much difference to the suffering which actually happens on the ground. This is where we think they are completely wrong. Among the individual injustices which get members of Parliament called in to put them right, a large majority come from one or other two causes. The first is an excess of power uncontrolled by law. For example, the power of British Social Security officers to deprive people of their benefits for alleged offences, *before* any legal hearing, appears to us to be a constitutional issue. I am at present handling a case in which a woman was deprived of all her benefits because she unwisely answered back to the people who were interviewing her. We do not think one person should be allowed this sort of near life and death power over another; power is not being controlled by law. The other cause of many individuals which land on our desks is failure to treat people as individuals. For example, we have a new law in Britain which assesses whether people are medically fit to work by a written questionnaire, in which each answer scores a certain number of points.

We and Labour agree that this will do injustice.

They think it is wrong because it is a bad formula: we think it is wrong *because it is a formula*. It goes wrong because it fails to treat people as individuals, and therefore fails to pay attention to the facts of the case. It is worth dwelling on this sort of detail because it shows how an apparent unity of policy can mask a fundamental difference of philosophical approach. This urge to control power is entirely absent from Labour's basic reflexes. For us, changing its possessors is no substitute for controlling it. The loudest cheer I have ever had from a party audience was for saying that if we were in office, we would be no better: we would need control just as much as the others.

Because of the concern with individuals and with the law, we are less likely than other parties to fall into the trap of being politically correct. Injustice can be done to men as well as to women, to whites as well as to blacks. It is of course more often done to those outside positions of power, and a consistent dislike of injustice is likely to have the effect of favouring disadvantaged groups. What it will not do is favour them consistently or automatically. Political correctitude, as we see it in the United States, is the latest form of religious intolerance. Underneath the fashionable dress, that is one of our party's oldest enemies.

After law and consent, our next chosen weapon for controlling power has been political pluralism. This is of two sorts: a belief in pluralism in the seats of power, and in pluralism in the realm of morals and ideas. The first began, in the seventeenth century, as an attempt to defend the autonomy of local government against King James II, who was trying to purge all his political opponents from local government. Our devotion to pluralism grew, after the Union with Scotland in 1707, into a defence of the composite, against the unitary, state. Britain has never been a nation state: it is a union of the nations of the English, the Scots, the Welsh, and, in the past, the Irish in a single composite state. This means Britain cannot be a sovereign nation state: it does not even have the key attribute of a unitary sovereign state, a uniform national system of law. Scots law to this day remains different from English law. For us, this has always meant that Britain is a composite state, just as the United Provinces of the Netherlands were in the seventeenth century. Power is distributed between several seats of authority, and the need for consultation and cooperation between them is another vital

check on government. We see no reason why this should not be compatible, as it was in the seventeenth century Netherlands, with the most conspicuous political and economic success. If the seventeenth century Netherlands had a sovereign power, I have no idea where it was located. Tories, from James II down to John Major, have never been capable of understanding this belief in a plural state, let alone agreeing with it. Liberals have always been a British party: Tories have always been an English party. We know that England is no more Britain than the province of Holland is the Netherlands.

It is this attachment to a plural state which has made us able, uniquely among British political parties, to welcome the European Union without reservation. We do not have to ask the question which agonizes the Tories: sovereign state or sovereign Europe? We have no problem with the idea that some powers may be in one place and some in the other, and if this means that British governments cannot always do everything they want, so much the better. We may think that the European Commission, like other executives, needs to be controlled, but we will look instinctively to increases in the power of the European Parliament to provide that control. Just as the development of Britain has not stopped Scotland from being a nation, so this will not destroy the identity of Britain. John Major sounds, when he talks about Europe, like a nervous bachelor who fears that marriage will destroy his identity.

Our belief in pluralism of ideas is a legacy of a belief, which also goes back to John Locke, in religious toleration. It was John Stuart Mill, in the nineteenth century, who extended this from a belief in pluralism in religion into a belief in pluralism in morals. It was his belief that the only reason for which mankind is justified in interfering with the freedom of action of one of its fellows is to prevent harm to others, and it is still a cornerstone of Liberal thinking that it is wrong to interfere with a person's freedom for what others consider to be his own moral or physical good. It is this belief which has led us, with little political trouble, through the sexual revolution which has happened since 1960. For us, as for Mill, it is this belief, rather than a Socialist championship and increased opportunities for women. Mill correctly identified it as an issue of human rights. It is another branch of our long-standing commitment to protect people from bullying.

The fight for religious pluralism may be very largely won, though fatwas occasionally remind us that it has to be fought again. Yet the emotions which led into religious persecution are still alive. Attempts to defend the editorial independence of the BBC, or to secure equal rights for gays, come out of the same well-spring which led my great-grandfather, in twelve consecutive sessions, to introduce a bill to allow Jews by religion to sit in Parliament. He got it through, even though he had to become Prime Minister to do so. It is the same well-spring from which Gladstone drew the strength to defend Brandlaugh's right to sit in Parliament as an avowed atheist, even though Randolph Churchill said Gladstone must be an atheist himself because he did so. So long as the human being is an intolerant animal, these reflexes will still be needed.

Partly because it turned attention away from these eternal questions, we have always regarded Socialism as colossal wrong turning in the intellectual history of the west. It is not only a wrong turning because it ignores real questions of principle, but also because it erects questions of principle where no question of principle ought to be. No Liberal can regard the increase of the power of the state as good in itself. Yet equally, no Liberal can regard the diminution of the power of the state as good in itself. We exist to preserve liberty and to prevent bullying. Yet the state is not the only bully on the horizon. A tyrannical employer, a sadistic head teacher, a corrupt Councillor, or even a neighbour with a noisy stereo, are equally capable of bullying, and against them, we look for prevention to the state. Liberty is not only liberty against the state: it is also liberty from our fellow-men, from whom the state may protect us. That, after all, is why we are not anarchists.

Margaret Thatcher is here to blame for producing a deep misunderstanding in the meaning of the word 'liberalism'. She believed that it was always 'liberal' to lessen state action, and that a complete devotion to free market principles was of the essence of 'liberalism'. John Stuart Mill did not make that mistake. Though he was as dedicated to free market principles as Mrs. Thatcher, he insisted that they were not any necessary part of his principle of liberty. As he said, 'trade is a social act'. Whoever takes part in it affects the interests of others, and his behaviour is in a sphere which society, in principle, may regulate. Mill's objection to state regulation of the economy was because he believed a free market was the way things were

'most effectually provided for': it was a purely pragmatic test.

Liberals have continued to apply that pragmatic test, while often finding that they did not get the answers as Mill. That is why there was a road open which led from Mill to Keynes and Beveridge. We continue to believe that for the ordinary delivery of goods and services, a free market is normally the way they are 'most effectually provided for'. We see no conflict between this belief and the belief that public services are often 'most effectually provided for' by state action. Where the service needs to be universally available, like schools or hospitals, the state tends to be the more effective provider. It will never, until we are all millionaires, be possible for everyone to afford such services privately. The more capital-intensive services, like a heart bypass, are ones we could not provide for without massive insurance premiums, and the one disaster we experience is almost bound to be the one against which we have not provided. Talk about freedom of choice is no answer: one cannot *choose* to save money for a heart bypass after the heart attack has hit one. This is freedom of choice for the rich, and no choice for anyone else.

Public provision is appropriate for something to which we want to set a non-commercial objective, like railways. I know of no country in Europe which runs successful railways without subsidy, and that subsidy is usually far cheaper than the cost of congestion on the roads. Anything which is a natural monopoly is appropriate to public ownership, and so is something, like nuclear power, which cannot be allowed to go bankrupt.

Good public services, by creating opportunities which we could never otherwise have enjoyed, are good Liberal institutions. Because they can, if properly funded, give us freedom from want or ignorance, they can do far more to increase the sum of human freedom than they ever do to diminish it. They are part of the duty of the state, which is as old as government itself, to protect its citizens. For many centuries, we have understood that this duty cannot be confined to physical protection against foreign invasion. The English state, on the rare occasions when it had the power, has always tried to protect its citizens against poverty and disease, and has been prepared to tax in order to do so. Those who deny this function of state are not Liberals; they are sub-anarchists. In particular, the uses of the phrase "tax and spend" as a form of criticism has anarchist implications.

States have taxed and spend as far back as their existence is known; it is what they are for. The pyramids in Egypt and the Pantheon in Athens are fruits of policies of "tax and spend". A state which does not tax and spend will not even have a defence: it will be totally pacifist. What we should tax and spend for are legitimate objects of argument, but anyone who objects to taxing and spending *in principle* threatens the existence of the state itself. That is no part of Liberalism.

What is under threat at the end of the twentieth century is not the state: it is the *nation* state. National sovereignty and the free market are enemies, and it is not possible to owe an absolute allegiance to both. We choose to owe a *qualified* allegiance to both, rather than an absolute allegiance to either.

Foreign exchange markets cannot be controlled on a national basis, and therefore such vital things as exchange rates or interest rates cannot be under the control of any national sovereign power. The amount of money washing across the exchanges every day is so great that it is doubtful whether even international control can have the power to regulate it. This is another case for political pluralism: if we are not to collapse into anarchy, the twenty-first century will have to look for regulation on a far wider basis than even the European Union. No amount of nostalgia for the nation state will make this need go away.

The environment is not a problem which can be controlled by nation states. Pollution knows nothing about national boundaries, as Britain and the Netherlands know very well. When the wind is in the west, you get our pollution, and when the wind is in the east, we get yours. Only concerted action will ever do anything to reduce this. No amount of national sovereignty can build walls round our airspace to stop pollutants blowing in.

The principle of political pluralism thus means that the nation state must lose power both upwards and downwards. It must lose power upwards to control problems which cannot be tackled on a national basis. It must lose power downwards where the principle of consent demands that decisions be taken by those most affected. How many schools a town needs is a decision to be taken by those who know the transport available in that town. Either way, the nation state loses.

This cannot be avoided, even by those, like the British Tories, whom it disgusts. For us, it is easier because it fits like a glove into the pluralistic principles we developed to deal

with seventeenth century Britain. For the same reasons, for which we worry about the arbitrary implications of Parliamentary sovereignty, we worry about the arbitrary implications of Article II of the UN Charter, which forbids interference in the internal affairs of another country. When Saddam Hussein drove a million destitute Kurds crawling across the mountains into Turkey, was this an internal affair? The need for power to be controlled is not merely a national need, and there is sense in the view that injustices in one country may concern another. In a week Parliament, I may listen to colleagues defending Kurds, gays, the unemployed, people wrongly dismissed by their employees, victims of political correctness, Bosnian Muslims, people on poverty wages, asylum seekers, women who are victims of domestic violence, or the independence of the BBC. It is not necessary to listen long to hear that they are all fighting a single fight, and that it is the desire for freedom from bullying which holds these causes together.

Earl Russell is one of the leading Liberal Democrat figures in the House of Lords, is a professor of History at King's College, London, and he is currently the Liberal Democrat Spokesman on Social Security in the House of Lords.

His great-grandfather - Lord John Russell - was the Liberal Prime Minister in the mid-nineteenth century, and his father was the philosopher Bertrand Russell.

De toekomst van de vrijzinnigheid

Mr Jan Kees Wiebenga

1.

Hoe staat het met de toekomst van het liberalisme? En hoe staat het met de toekomst van liberale partijen? Welke taakopvatting moeten zij nastreven? En welke plaatsbepaling is er in het politieke krachtenveld voor hen weggelegd? In ieder mensenleven is het nu en dan tijd voor bezinning, voor 'review and appraisal'. Voor politieke partijen geldt hetzelfde. De vorming van het paarse kabinet in 1994 stijgt waarschijnlijk in betekenis ver uit boven de daarbij vastgestelde tekst van het regeerakkoord. Het geeft alle aanleiding om weer eens na te denken over de bovenstaande vragen. Hieronder volgen enkele kanttekeningen als bijdrage voor een verdere gedachtenwisseling. Ik begin met een paar inhoudelijke opmerkingen. Daarna wordt nog aandacht besteed aan de strategische kant.

2.

Om te beginnen ben ik van mening dat 'de politiek' en 'het leven' niet twee los van elkaar staande zaken zijn. Natuurlijk is het besturen van de samenleving iets anders en meer beperkt dan het leven en het reilen en zeilen van de maatschappij in al zijn verschijningsvormen. Maar het begrip 'liberalisme' duidt naar mijn gevoel vooral op de politiek in enge zin. Ik voel mij meer thuis bij het begrip 'vrijzinnigheid'. Vrijzinnigheid beschouw ik als een ruimer begrip dat niet alleen betrekking kan hebben op de politiek, maar evenzeer op geloof en levenshouding. Een vrijzinnige politieke partij zal zich nimmer afzetten tegen kerk en geloof als zodanig. Maar wel tegen fundamentalisme en orthodoxie, waar die ook maar voorkomen.

3.

Kernbegrippen voor een vrijzinnige benadering zijn natuurlijk de overbekende trits vrijheid/verdraagzaamheid/verantwoordelijkheid. De vrijheid om in beginsel zelf je leven in te richten, ofwel met andere woorden: het zelfbeschikkingsrecht. Vrijheid die ophoudt waar de vrijheid van anderen beperkt wordt, hetgeen tot verantwoordelijkheid noopt. Vrijheid die uitgaat van het bestaan van een 'privaat domein'. Naast de maatschappelijke verantwoordelijkheid die leidt tot een 'publiek domein'. Een evenwicht dat alleen kan werken bij een veronderstelde gelijkwaardigheid van alle mensen.

4.

Dit is natuurlijk niets nieuws. Toch zal uit deze klassieke benadering kunnen worden begrepen dat een liberale partij meer oog heeft voor het privaatdomein dan een socialistische partij. En meer oog heeft voor het zelfbeschikkingsrecht dan een confessionele partij.

Deze benadering veronderstelt een veelvormige samenleving. Hoe actueel een en ander is, blijkt in het kader van het minderhedenbeleid. Socialisten zullen daarbij geneigd zijn een flinke rol van de overheid te benadrukken. Uit die hoek kwam bij voorbeeld veel steun voor het geven van onderwijs in de moedertaal aan kinderen van migranten binnen de officiële schooltijd. Liberalen maken eerder onderscheid tussen het aanleren van het Nederlands op school (het publiek domein) en aan de andere kant het door ouders of geloofsgenootschappen zelf te organiseren moedertaalonderwijs buiten schooltijd (het privaatdomein), zo nodig met enige hulp van de overheid.

Het gaat hierbij dus om inburgering met behoud van eigenheid. Betreedt men het publiek domein, bij voorbeeld op school of in de werkplek, dan wordt men geacht zich aan te passen, onder andere door Nederlands te spreken. Dat is nodig om de samenleving behoorlijk te laten functioneren. Maar er is natuurlijk niets op tegen dat men zich thuis aan tafel in een andere taal uitdrukt.

5.

Vrijzinnige politiek is naar mijn mening uit beginsel internationalistisch van aard. Als mensen werkelijk gelijkwaardig zijn, hoort het er niet toe te doen welke nationaliteit, huidskleur of geslacht zij hebben. In materieel opzicht geldt voor goederen hetzelfde. Terecht zijn liberalen voor vrijhandel. In die zin is de Europese eenwording een liberaal project. Door middel van het slechten van handelsbelemmeringen wordt immers gestreefd naar het bewerkstelligen van een vreedzame samenwerking tussen de Europese landen. Samenwerking in plaats van benadrukking van verschillen, een nadruk die immers geleid heeft tot een eindeloze reeks

van vernietigende oorlogen.

6.

Liberalisme in de toekomst moet blijven uitgaan van een beperkte en dienstbare overheid. Hoe groter de overheid, hoe kleiner het privaat-domein en hoe minder ruimte er is voor een goede uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht. In die zin is verdere sanering van bijvoorbeeld het adviesradenstelsel en van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie bepaald niet achterhaald.

7.

De vorming van het paarse kabinet in 1994 heeft misschien niet geleid tot een wezenlijk ander beleid dan voorheen. Maar het feit dat bij die kabinetsformatie de Christen-democraten in de oppositie zijn gekomen kan wel degelijk aanleiding worden tot grote partijpolitieke verschuivingen. Het zal moeilijk zijn voor het CDA om zijn plaats in het midden van het Nederlandse politieke spectrum te behouden. En wel om de volgende reden. Op het vlak van het materiële beleid staat het CDA de sociale markteconomie voor. Dat doet het paarse kabinet in wezen ook. Veel onderscheid is daarbij voor het CDA niet weggelegd. Op het immateriële vlak ligt dat anders. Daar waar VVD, D66 en ook de PvdA meer nadruk zullen leggen op het zelfbeschikkingsrecht, zijn de Christen-democraten van oudsher meer geneigd tot bevoogding. Bijvoorbeeld inzake vraagstukken als abortus en euthanasie, maar ook bij het mediabeleid. Er doemt aldus een beeld op van een behoudende partij die een combinatie voorstaat van markteconomie en bevoogding. Een beeld dat wij ook zien in Duitsland met de CDU en in het Europees Parlement met de Europese Volkspartij. Beide partijen staan duidelijk rechts van het midden.

8.

Daarbij komt ongetwijfeld ruimte in het centrum van de Nederlandse politiek. Wordt die ruimte opgevuld door een verder groeiende VVD? Of door middel van partijvernieuwing op vrijzinnige grondslag, bijvoorbeeld door een samengaan van grote delen van de VVD met een deel van het huidige D66? In de vorm van een soort hernieuwde Oud/Stikker-operatie in 1948, waarbij de toenmalige Partij van de Vrijheid samen ging met een groep vrijzinnig-democraten, die tijdelijk onderdak hadden gevonden bij de Partij van de Arbeid en waarbij de huidige VVD ontstond?

Dat valt moeilijk te voorspellen. Zolang Van Mierlo politiek aanvoerder van D66 blijft en zolang de VVD fors groeit, zal de neiging tot vernieuwing bij die partijen waarschijnlijk niet groot zijn. Toch is voor partijvernieuwing op het vrijzinnige speelveld wel iets te zeggen. Vanuit de VVD kan daarbij worden ingebracht een samenhangende politieke benadering op basis van klassieke en doordachte beginselen alsmede een grote, gedurende tientallen jaren opgebouwde bestuurservaring. Elementen die D66 helaas ontbeert. Vanuit de D66-hoek kan worden ingebracht een milde, niet-gepolariseerde wijze van politiek bedrijven. Partijvorming kortom op basis van het aloude adagium *suaviter in modo, fortiter in re* (afgewogen in de wijze waarop, maar krachtig in de zaak zelve).

9.

Kan dit alles binnen één grote nieuwe vrijzinnige partij? Een partij die ongetwijfeld wat meer vooruitstrevende naast wat meer behoudende leden zal kennen. Een partij waarin als het ware ruimte is voor 'midden-rechts', 'midden-midden' en 'midden-links'? Dat zal niet gemakkelijk zijn. Maar evenmin onmogelijk. In het Europees Parlement bij voorbeeld werken binnen het verband van de Fractie van de Europese Liberalen, Democraten en Hervormers (E.L.D.R.) politici van een dergelijke verschillende snit goed samen. Ook die fractie bevindt zich trouwens in het midden van het politieke spectrum, tussen de Socialistische fractie ter linker zijde en de Christen-democratische/Conservatieve fractie ter rechter zijde. Deze verschillen zijn als het ware eigen aan alle grote politieke stromingen. Binnen het liberalisme hebben zij helaas in de 19e en 20e eeuw voortdurend tot afsplitsing geleid. En daarmee tot verlies aan invloed. Wil een partijvernieuwing op het vrijzinnige speelveld werkelijk kans van slagen hebben, dan zal men dit gegeven moeten incalculeren.

10.

Een laatste kanttekening. Een partij op vrijzinnige grondslag kan moeilijk een partij van sceptici zijn. Het benadrukken van de waardigheid van de mens, van het zelfbeschikkingsrecht, van een veelvormige samenleving en van een internationalistische benadering leidden eerder tot *'l'imagination au pouvoir'*.

Mr J.G.C. Wiebenga is lid van het Europees Parlement voor de VVD en ere-lid van de JOVD.

Een vernieuwende visie op het liberalisme

Bert Blase

Frits Bolkestein was duidelijk genoeg: "iedereen denkt tegenwoordig liberaal, behalve Jan Marijnissen van de SP." En ook Hans Wiegel vertelde onlangs dat "de algemene denkrichting bij de mensen in het land natuurlijk liberaal geworden is". Zelfs al zou dit maar voor een gedeelte waar zijn, dan nog moet de conclusie zijn dat de enorme criminaliteit, werkloosheid en milieu-vervuiling mede een product zijn van de liberale doctrine. Is dat omdat we als samenleving nu eenmaal niet meer te bieden hebben, of ontbreken er fundamentele zaken aan het liberale concept? Een verkenning van een onontgonnen gebied.

De mens dient vrij te zijn in denken en handelen. De vrijheid van de één wordt daarbij begrensd door de vrijheid en het welbevinden van de ander. Zo mag het liberalisme in de kern worden beschreven. Inmiddels is echter gebleken dat deze sympathieke kerngedachte op zich onvoldoende is om de samenleving goed en gelied te laten functioneren. De aard van de mens en de structuur van de samenleving zijn daarvoor te gecompliceerd. Dus heeft het originele liberale gedachtengoed zich in de loop van de tijd aangepast aan (en ingebed in) de maatschappelijke werkelijkheid.

Opvallend is dat bij invoegen van het liberalisme in ons maatschappelijk bestel de VVD (toch de liberale partij) zich altijd sterk geïdentificeerd heeft met het kapitalisme. Partijleider Bolkestein profileert zich daar zelfs openlijk mee. Die identificatie is geen vanzelfsprekendheid, dat is een *keuze*. Nu was het logisch dat in de polariteit van het totalitaire communisme en het kapitalisme, de liberalen voor het kapitalisme kozen. Nu de totalitair communistische dreiging achter de rug is, is deze keuze echter geen vanzelfsprekendheid meer.

Nieuwe economische orde

Wie in onze tijd met open ogen kijkt ziet dat het huidige economische systeem geen oplossing biedt voor het grote probleem van de massale werkloosheid. En omdat de VVD zich hardnekkig identificeert met het liberalisme, moet de conclusie zijn dat de belangrijkste liberale stroming in Nederland genoeg neemt met het feit dat de enorm hoge werkloosheid niet wordt teruggedrongen (en dat zij dus genoeg neemt met het braakliggen van een grote hoeveelheid menselijk talent!). Hetzelfde kan gezegd worden over het vraagstuk van de kwaliteit van onze leefomgeving.

Gezien het feit dat het kapitalistisch systeem zoals wij dat kennen daar niet automatisch voor zorgt, neemt het liberalisme ook op dat gebied genoeg met een marginale rol.

Liberale zouden een beeld moeten ontwikkelen over een toekomstige economie en ecologische orde, waarin centrale waarden van het liberalisme tot hun recht komen. Vrijheid uiteraard, maar ook volledige werkgelegenheid en een schone leefomgeving behoren daartoe. In mijn ogen zal het liberalisme de vanzelfsprekende identificatie met en dus de kritiekloze benadering van het kapitalisme los dienen te laten. Een herijking van de sociale zekerheid, van het monetaire- en belastingstelsel zullen daarvan het gevolg moeten zijn. Het past het liberalisme in haar aard niet om vast te blijven houden aan een systeem uit een andere culturele periode. Het huidige kapitalistische stelsel zal moeten worden hervormd, misschien zelfs vervangen. Waarom horen we daar binnen de VVD zo weinig van? Waarom kwam er vanuit de VVD zo weinig steun toen de ministers Weijers en Zalm, met hun pleidooi voor het basisinkomen in ieder geval probeerden met nieuwe suggesties de economische orde te hervormen? Waarom komt er geen fundamentele liberale reactie op het feit dat het paarse kabinet heeft ingezet op niet meer dan stabilisering van de (enorme) werkloosheid.

De reden zou kunnen zijn dat met name de VVD altijd de 'conservatief-liberale' lijn heeft gevolgd. Altijd is het liberalisme gelardeerd met een conservatieve ethiek. En conservatief betekent dat men het denken vooral richt op wat men kent en heeft, en daar moeilijk vanaf wijkt. Toch zal het liberalisme over deze barrière heen moeten stappen, wil het liberale gedachtengoed niet hopeloos achter de feiten aanhollen.

Een goed voorbeeld van een dergelijke herijking kan bijvoorbeeld het internaliseren van milieukosten in prijzen zijn. Binnen het geprezen marktmechanisme zou de zorg voor de kwaliteit van onze leefomgeving een economische factor worden. Concurrenieren op milieu, in plaats van ten koste van milieu zoals we nu doen. Door dergelijke ideeën zou de VVD het voortouw kunnen nemen naar een ander soort economie. Een belangrijk voordeel is dat de liberale stroming daarmee kan voorkomen dat het milieu beschermd moet gaan worden met een overdaad aan regels en controle daarop.

Maatschappelijk potentieel

Een tweede fundamentele kwetsbare plek van het liberalisme is dat het spreekt *tot* de grens van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Zij gaat niet over die grens heen. Maar aangezien duidelijk is dat de mens opbouwende en destructieve kanten in zich heeft, heeft hij handreikingen c.q. instrumenten nodig om zijn verantwoordelijkheid waar te kunnen maken. Het liberalisme spreekt zich niet uit over levensbeschouwing en levensvisie van het individu. Dit is ook conform haar gedachtengoed. Maar zij levert ook geen maatschappelijke mechanismen om mensen op hun verantwoordelijkheden aan te spreken, of de opbouwende kant meer aan te spreken dan de destructieve.

Vroeger waren het met name natuurlijk de godsdienstige instituties die zich begaven op het gebied van de individuele levensbeschouwing. Die instituties zijn afgebrokkeld. Dat wil niet zeggen dat er geen mogelijkheden meer zijn voor positieve ordening. Met name in het bedrijfsleven wordt hard gewerkt aan organisatorische concepten die de betrokkenheid en verantwoordelijkheid mobiliseren. De cursussen *Human Resources Management* zijn als paddestoelen uit de grond gerezen, en proberen een eigentijds antwoord te geven op de nadelen van de vorderende individualisering. Bedrijven zoeken daarnaar omdat zij beseffen dat de kwaliteit van hun bedrijf - en dus hun product - afhankelijk is van de betrokkenheid, verantwoordelijkheid en positieve inzet van hun medewerkers.

Analoog daaraan zou de politiek moeten zoeken naar bestuurlijke instrumenten en organisatorische concepten die burgers mobiliseren in hun betrokkenheid, inzet, idealen en talent. En als de overheid daarnaar zoekt, dienen de politieke stromingen die de overheid vormen daar het voortouw in te nemen.

In principe is het liberalisme geschikt om deze dimensie toe te voegen. Zij heeft niet de ballast van verouderde concepten en ideologieën die mensen moeten samenbinden. Die ballast hoeft niet te worden afgeschud; direct kan worden gezocht naar een nieuwe vorm van het genereren van het maatschappelijk potentieel. Anderzijds zijn liberalen uiterst schuw op het gebied van het aaneenbinden: men is ten slotte altijd achterdochtig geweest van alles wat maar enigszins naar collectivisme riekt. Dat is een barrière, maar dan wel een barrière die geslecht moet worden. Het is onmiskenbaar dat er een tegengewicht moet komen om ervoor te zorgen dat individualisering niet leidt tot ongebreideld egoïsme, maar zorgt voor ontplooiing en positief gebruik van individuele kwaliteiten. Het is - dunkt me - de grootste uitdaging waar we in de Westerse geïndividualiseerde samenleving voor staan. Hoe mobiliseren we - door de organisatievorm en door de bestuurlijke stijl - betrokkenheid en verantwoordelijkheid van burgers. Hoe dammen we de agressiviteit en onverschilligheid in?

Ik ben me ervan bewust dat dit alles met name vraagt om een fundamentele verandering in de oriëntatie van het denken bij de diverse overheden en in politieke organisaties. Maar dat hoeft geen bezwaar te zijn; tenslotte vinden dergelijke processen op dit moment op grote schaal plaats in het bedrijfsleven en bij maatschappelijke organisaties. Voorbeelden zijn er dus te over.

Het lijkt me bij uitstek een uitdaging voor het modern liberalisme.

Bert Blase is politiek adviseur en publicist.

De toekomst van het liberalisme

drs. P.A. van Vugt

Aan het verzoek van de redactie van LEF om enige gedachten op papier te zetten over de toekomst van het liberalisme, voldoe ik graag en wel om een tweetal redenen.

Allereerst omdat het goed is voortdurend na te denken over zaken die je relevant vindt, maar daarnaast vooral omdat het nadenken over de toekomst van het liberalisme impliciet betekent een antwoord te geven op de vraag of het liberalisme toekomst heeft. Het stellen van die vraag is begrijpelijk als je uitgaat van het liberalisme als politieke stroming. In hoeverre sluit het liberale gedachtengoed aan bij de problematiek van vandaag? Of: in hoeverre onderscheidt liberale politiek zich nog van andere stromingen? Toch is naar mijn mening deze benadering te eng. Het liberalisme is géén politieke stroming alléén: het liberalisme (liberaal zijn) is een levenshouding, een methode waarlangs iemand inhoud geeft aan zijn leven, waarbij het element vrijheid of vrijzinnigheid sterk bepalend is voor de wijze waarop men levensvragen, maatschappelijke vraagstukken, etc. benadert.

Steeds zijn er mensen geweest voor wie de vrijheidsgedachte uitgangspunt is geweest voor hun denken en doen. Dat zal ook zo blijven omdat de mens van nature beschikt over een vrije wil en een vrijheidsdrang. Bij elk individu komt deze op een eigen wijze tot uitdrukking; degenen wier handelen het meest hierdoor beïnvloed wordt, kan men liberaal noemen. In die zin zal het liberalisme altijd blijven bestaan. In die zin zal het liberalisme altijd blijven bestaan: de behoefte aan vrijheid voor de mens (*les droits de l'homme*). Toch wordt in de praktijk het begrip liberalisme voornamelijk gebruikt voor het aanduiden van een *politieke* stroming. Het mag duidelijk zijn, dat degenen die liberaal denken ook staatkundige (politieke) opvattingen hebben waarin die vrijheidsgedachte doorklinkt, m.a.w. dat vrijheid voor de burger (*les droits du citoyen*) ook in staatkundig opzicht wordt bepleit. Voorbeelden hiervan zien we al in de middeleeuwen waarin de steden de vrijheden die zij t.o.v. de absolute vorsten verwierven, vastleggen in charters. Als het meest belangrijke liberale historische moment wordt wel genoemd de Franse Revolutie, die sterk beheerst werd door de drang naar maatschappelijke en politieke vrijheden voor (bepaalde groepen van) de burgers. De invoering van het legaliteitsbeginsel en het codificatiebeginsel (die ervan uitgaan dat de overheid slechts gematigd is tot optreden krachtens wettelijke voorschriften die zijn vastgelegd), het kiesrecht, de rechtsbescherming van de burger tegen overheidshandelen, zijn eveneens voorbeelden van liberaal denken in staatkundig opzicht. In de loop der jaren zijn met name de grondrechten het kenmerk van een vrije (d.i. liberale) staatsvorm geworden.

Toch houdt het liberaal denken op staatkundig terrein niet op nadat grondrechten zijn geformuleerd; steeds zullen liberalen de voorttrekkers blijven van staatkundige vernieuwingen die de positie van de burger versterken. Als voorbeeld uit de actuele discussie kan worden genoemd het streven naar de invoering van enige vorm van referendum. Met name het pleidooi voor een beslissend referendum, waarbij de representatiedemocratie wordt aangevuld met elementen van de participatiedemocratie, is hier een goed voorbeeld van. Het is buitengewoon verfrissend te constateren, dat naast D66 ook de VVD bereid is het nadenken over dit staatkundig fenomeen te bevorderen.

Maar ook op economisch terrein heeft de liberale gedachte sterk invloed gehad op de ontwikkelingen. Zowel op het terrein van de positie van de mens als op dat van de positie van de burger en de economische ontwikkeling van de maatschappij is het liberale denken van invloed. Men kan zich de vraag stellen of het liberalisme zijn taak volbracht heeft, nu niet alleen in de vrije westerse wereld maar ook daarbuiten de liberale gedachte sterk aan terrein gewonnen heeft. Hierop zou ik een tweeledig antwoord willen geven. Allereerst mag niet vergeten worden, dat in grote delen van de wereld de vrije positie van de mens nog lang niet bereikt is ten gevolg van armoede, onderontwikkeling, honger etc. Van staatkundige vrijheden is beslist geen sprake zolang aan de meest elementaire menselijke behoeften niet wordt voldaan. Maar ook in vele landen waar het welvaartsniveau wel redelijk is, staan de burgerlijke vrijheden ernstig

onder druk. Daarnaast zal ook in onze westerse samenleving het liberalisme waakzaam moeten zijn voor het behoud van verworven vrijheden.

Natuurlijk kan men de vraag stellen hoe het komt, dat in bijvoorbeeld Duitsland, België en Nederland de liberale invloed op de politiek zo sterk verschillend is: in Duitsland waar de FPD nagenoeg is weggevaagd; in België waar de VLD niet de stap voorwaarts heeft kunnen maken waar men op rekende; in Nederland waar de VVD bij de laatste verkiezingen (voor provinciale staten) de grootste partij werd.

Ik denk dat deze ogenschijnlijk tegenstrijdige ontwikkelingen niet verklaard moeten worden vanuit een algemeen beeld over het staatkundig liberalisme, maar dat deze sterk divergerende uitkomsten vooral bepaald worden door specifiek nationale omstandigheden, waarbij actuele politieke issues, het beeld van een partij en zijn leiders het algemeen politiek klimaat in het betreffende land, belangrijke factoren zijn die de uitslag hebben bepaald.

Hierboven heb ik reeds aangegeven dat op staatkundig terrein liberalen steeds een eigen antwoord zullen moeten blijven geven op de actuele problematiek. Maar dat geldt ook voor andere terreinen. Op sociaal-maatschappelijk terrein kennen we in Nederland de zgn. Kinderwet van de liberale minister Van Houten, waarmee stelling werd genomen tegen de sociale wantoestanden op het terrein van de kinderarbeid. Een mens kan onvoldoende tot vrije ontplooiing komen wanneer zijn levensomstandigheden slecht zijn: individuele vrijheid wordt in belangrijke mate bepaald door sociale omstandigheden. De wijze waarop en de mate waarin mensen in de gelegenheid zijn volwaardig deel te nemen aan het maatschappelijk leven, zijn bepalend voor de individuele ontplooiing. Naar mijn mening zullen liberalen zich de komende jaren sterk moeten richten op deze maatschappelijke participatie: iedereen hoort erbij, iedereen moet gelijke kansen krijgen tot ontplooiing.

Bij de provinciale onderhandelingen om te komen tot een nieuw beleidsakkoord voor de jaren 1995-1999 is door de VVD-statenfractie sterk ingezet op het aspect maatschappelijke participatie. Bij deze onderhandelingen werd na de "economische ontwikkelingen" het onderwerp "maatschappelijke participatie" als item ingebracht, dat een belangrijke rol zou moeten gaan spelen in het provinciaal beleid voor de komende jaren. Dit hoofdpunt werd door de VVD-fractie als volgt geformuleerd:

"Actief participatiebeleid.

Grootste maatschappelijk probleem: dreigende tweedeling. Dit wordt voornamelijk bepaald door het wel of niet hebben van werk. Gevaar: ontstaan van een onderklasse, met name in steden. Aandachtspunten:

- * integraal werkgelegenheidsbeleid, educatie- en welzijnsbeleid;
- * speciale aandacht voor jongeren (preventief);
- * samen met steden projectmatig beleid ontwikkelen;
- * integratie en anti-discriminatie."

In het inmiddels door CDA, VVD en PvdA gesloten provinciaal beleidsakkoord heeft dit geleid tot de volgende teksten:

"Om een dreigende tweedeling van de samenleving te voorkomen, is behoud en groei van werkgelegenheid en het bevorderen van maatschappelijk participatie van wezenlijk belang"

"Om een dreigende tweedeling te voorkomen is een actief beleid ter stimulering van economische en werkgelegenheidsvraagstukken een belangrijk instrument. Naast structuurversterking van de Brabantse economie is een flankerend sociaal-economisch beleidskader noodzakelijk. Hiertoe zal een integraal beleid op het gebied van arbeidsmarkt en werkgelegenheid, educatie, cultuur en welzijn gevoerd worden om te bereiken dat zoveel mogelijk burgers volwaardig en actief aan het maatschappelijk leven deelnemen en niet in een sociaal isolement raken."

De VVD-fractie in provinciale staten zal zich met deze punten nadrukkelijk gaan bezighouden. Liberaal denken heeft niet alleen betrekking op staatkundige issues; neen, eerst en vooral moet de mens centraal staan, want alle mensen horen erbij.

drs. P.A. van Vugt is voorzitter VVD-fractie in de provinciale staten van Noord-Brabant.

Pleidooi voor een conservatief liberalisme

Patrick van Schie

Liberalen houden in wezen niet van politiek. Politiek gaat over de inrichting van (het bestuur van) een maatschappij als geheel, waarbij nogal eens concepten worden gehanteerd die de individuele dimensie overschrijden, zoals algemeen belang of (sociale) rechtvaardigheid. Liberalen stellen daarentegen juist het individu centraal, beginnen vanuit hem of haar te denken, en stellen zijn of haar belangen voorop. Het liberalisme kan dan ook worden gezien als de politieke uitdrukking van het in een eeuwenlang proces langzaam maar zeker aansterkend individualisme. Voor sommigen is Robinson Crusoe de man die (noodgedwongen) leeft volgens het liberale ideaal. Vooral tegenstanders van het liberalisme schetsen hem graag als de liberaal pur sang. Crusoe kan zich immers op zijn eiland volledig wijden aan de invulling van zijn eigen leven, ongehinderd door andere mensen die hem afleiden of in de weg staan. Weinig liberalen verlangen echter naar een dergelijk bestaan. Liberalen erkennen namelijk dat de mens geen eenling is maar een sociaal wezen: de omgang met anderen vormt een essentieel kenmerk van ons bestaan. Op een enkele kluizenaar na, ervaren individuen de aanwezigheid van anderen niet altijd als storend maar veelal als een verrijking van hun leven. Een medemens kan behulpzaam zijn bij het verwerkelijken van de wens om een gelukkig leven te leiden.

Waar mensen samen leven, ontstaat de behoefte aan een zekere regulering van de omgangsvormen. Meestal gebeurt dit via sociale codes, die in een spontaan proces tot stand komen en die van generatie op generatie worden overgedragen. Elke generatie past deze codes aan om ze 'bij de tijd' te houden, ervoor te zorgen dat ze nog aansluiten op de veranderde omstandigheden. Soms echter volstaan sociale codes alléén niet voor het soepel laten verlopen van het samen leven, en moeten regels en procedures worden vastgelegd. Zodra de zelfregulerende orde te kort schiet, en er op arbiters (in de vorm van personen of 'onpersoonlijke' instellingen) en opgetekende rechtsnormen moet worden geleund om de samenleving leefbaar te houden, is er feitelijk sprake van een staatsgezag. Zowel de sociale codes van de gemeenschap als het gezag van de staat beperken de vrijheid van individuen om te doen en laten wat hen goed dunkt, maar zijn tegelijkertijd nodig om die vrijheid aan eenieder te garanderen en het samen vrij zijn in goede banen te leiden. Liberalen zijn geneigd sociale codes en staatsgezag wel te aanvaarden, maar tevens continu te willen 'herijken': voortdurend moet worden bekeken of bepaalde regels (nog) nodig zijn om de vrije samenleving goed te laten functioneren en, of ze op instemming van de samenlevende individuen kunnen rekenen. Een liberaal zal dus node erkennen dat een individu zijn leven niet altijd volledig naar eigen inzicht invulling kan geven, en betreedt daarmee schoorvoetend het terrein van de gemeenschappelijke regelgeving, de politiek.

Democratische partijen die meer (willen) zijn dan louter een belangengroepering, worstelen altijd en overal met vragen die de verhouding tussen individu, gemeenschap (het samenstel aan individuen en groepen) en staat (de formele institutionele orde) betreffen. Zo ook liberalen; zij onderscheiden zich van andere politieke stromingen door het accent meer op het individu te leggen, maar kunnen om het bestaan en de noodzaak van gemeenschap en staat niet heen. Om de aloude vraag naar de bevoegdheden van het staatsgezag als voorbeeld te nemen: liberalen kunnen niet volstaan met de roep om 'minder staat', maar zullen zich moeten buigen over de vraag waar precies de grens ligt van het staatsoptreden. Het eindpunt van de roep om 'minder staat' kan voor een liberaal nooit 'geen staat' zijn; denkbaar is dat als aan de roep verregaand gevolg wordt gegeven, ook liberalen in een aantal gevallen juist nieuwe (of oude, te hervatten) taken voor de staat zien weggelegd. Zelfs klassieke liberalen die streven naar een minimale staat, dienen aan te geven wat zij onder het begrip 'minimale staat' verstaan, en zouden in het geval dat het staatsgezag onder het aangegeven minimum zakt, logischerwijze 'meer staat' dienen te bepleiten.

De verhouding tussen individu en staat is voor liberalen een zeer wezenlijke; nogal wat liberale theoretici en politici hebben zich het hoofd gebroken over de vragen hoe ver het staatsgezag mag reiken en hoe dat gezag gelegitimeerd dient te worden. Minstens zo belangrijk is echter de plaats van de 'gemeenschap' binnen deze (driehoeks)relatie.

De huiver die sommige liberalen bevangt bij het hanteren van dit begrip, mag ons er niet van weerhouden om binnen het liberale denken plaats in te ruimen voor het gegeven dat samenlevende individuen zich kunnen organiseren in groepsverbanden met eigen, vaak ongeschreven regels. Wanneer wij ons een maatschappij proberen voor te stellen zonder dergelijke verbanden (en alom klinkt de laatste tijd de vrees dat wij afstevenen op zo'n 'bandeloze' maatschappij, tot in de recente 5 mei-rede van koningin Beatrix toe), dient de vraag te worden gesteld of zo'n maatschappij kan functioneren zonder dat individuen elkaar permanent het leven zuur maken. In zo'n maatschappij bestaan er geen andere banden dan die tussen de afzonderlijke individuen enerzijds en de staat anderzijds. Maar kunnen de wetten van de staat de sociale codes van maatschappelijke groepen volledig vervangen, of functioneren zij eerder als aanvulling op die codes?

Zelfs als de staat erin zou slagen zijn wetten niet alleen af te kondigen maar ook te doen naleven, is het naar mijn mening niet mogelijk om het maatschappelijk bouwwerk uitsluitend met wetten overeind te houden. Al was het maar omdat wetten gefundeerd moeten zijn in een zekere consensus over normen en waarden. Zonder de sociale codes van de zich spontaan in groepen organiserende individuen, ontberen de wetten (morele) kracht. De sociale codes van de 'gemeenschap' zijn derhalve onmisbaar. Langs deze weg worden tradities van generatie op generatie doorgegeven; de codes bevatten de 'lessen uit de geschiedenis'. De erin opgeslagen 'informatie' voorkomt dat elke generatie opnieuw het sociale wiel moet uitvinden, en behoedt opkomende generaties - voor zover zij bereid zijn kennis te nemen van de tradities en ze te respecteren - voor vele ongelukken. Tradities en sociale codes werken uiteraard conserverend: daarin ligt juist hun waarde. Maar daarin schuilt eveneens een gevaar. De tradities en sociale codes die 'Grote Sprongen Voorwaarts' met al hun ontwrichtende chaos en ellende voorkomen, mogen mensen niet belemmeren in het zetten van *stappen* vooruit. Telkens zal moeten worden bekeken of de tradities en codes nog beantwoorden aan de noden van nieuwe tijden, de behoeften van nieuwe generaties. Vernieuwing is evenzeer noodzakelijk als het overdragen van tradities. Aan de andere kant moet ervoor worden gewaakt dat vernieuwing niet de geloofsbelijdenis van de geseculariseerde samenleving wordt, zo zij dat al niet is. In de huidige maatschappij wordt maar al te vaak de indruk gewekt alsof 'nieuw' zonder

meer gelijk zou zijn te stellen aan 'beter'. De drang naar het nieuwe mag echter niet leiden tot het veronachtzamen van het oude; vernieuwingen zullen des te steviger en waardevoller blijken als ze aansluiten bij tradities en bestaande sociale normen, als de vernieuwers doordrongen zijn van het belang van tradities en continuïteit. Deze *conservatieve methode* - veranderingen alleen doorvoeren als het echte verbeteringen zijn, en dan geleidelijk en met behoud van waardevolle tradities - kan door liberalen uitstekend worden toegepast om de *liberale doelstellingen* te verwezenlijken. Op die wijze wordt meteen een 'knipoog' gegeven naar de 'gemeenschap', die drager is van de tradities en sociale codes.

Menig liberaal denker (van Hume via Tocqueville tot Hayek) heeft zich overigens wel degelijk rekenschap gegeven van het belang van de gemeenschap als de verbindende schakel of de noodzakelijke buffer tussen individuen en de staat. Ook de meeste liberale politici in Nederland beseften maar al te goed dat er tussen individuen en de staat geen leegte gaapt: Thorbecke, Goeman Borgesius, Treub, Marchant en Oud - om er een paar te noemen - ruimden allen in hun beschouwingen nadrukkelijk een plaats in voor zogeheten maatschappelijke verbanden. Christen- en sociaal-democraten hebben geen monopolie op 'gemeenschapszin', wèl op de corporatistische en collectivistische wijze waarop ze het begrip invullen. In tegenstelling tot deze stromingen geven liberalen aan 'gemeenschapszin' een invulling die uiteindelijk altijd is terug te voeren op, en ten dienste staat van, de individuen die een bepaalde gemeenschap vormen. Een gemeenschap mag in liberale ogen nooit een dwangbuis voor het individu worden, en evenmin mag de staatsmacht worden ingezet om bepaalde maatschappelijke groeperingen een streepje voor te geven op andere groeperingen of op ongeorganiseerde burgers. Gemeenschapsvormende activiteiten van individuen moeten het resultaat blijven van spontaan handelen, en niet van bovenaf worden verordonneerd of 'ingevroren'.

Het begrip 'gemeenschap' is ook op een ander niveau, dat minder vaak aandacht krijgt, van belang. En wel op het niveau waarop de staat zich bevindt. De gemeenschap is op dit niveau geen laag tussen individuen en de staat in, maar de laag waarop de staat als het ware direct rust. De staat herbergt immers individuen die zich genoeg met elkaar verbonden voelen om zich te scharen onder een organisatie met (dwingende) regelende bevoegdheden.

Zij aanvaardden daarmee dat een meerderheid van die andere individuen hen dingen kan opleggen. Zelfs als je de historische oorsprong van de staat, de uitkomst van een geleidelijk proces, ontkent en de staat - zoals liberale filosofen graag doen - voorstelt als het produkt van een tussen individuen gesloten contract, moet er iets zijn dat deze individuen doet besluiten dit contract met elkaar aan te gaan. Het contract omvat niet alle individuen op aarde; het aangaan of formaliseren van de band met sommige individuen, betekent dat andere individuen daar buiten (komen te) staan. Vanouds lag stamverwantschap ten grondslag aan de verbondenheid tussen individuen binnen een bepaald staatsverband. Tegenwoordig is dit niet wezenlijk anders: het stamverband is vervangen door een nationaal verband, dat meer ruimte laat voor toetreding van individuen die niet tot de etnische groep behoren maar in hoofdzaak nog altijd rust op een historische lotsverbondenheid en/of culturele affiniteit. Staten die uitsluitend willekeurig bijeen geraapte burgers zonder enige onderlinge band binnen hun grenzen tellen, zijn gedoemd uiteen te vallen.

Wat betekent het bovenstaande nu voor de toekomst van het liberalisme in Nederland? Het betekent vooral dat voor een liberalisme dat zich geen rekenschap geeft van het feit dat individuen de behoefte hebben zich tussen gelijkgestemde zielen te begeven en dat zij zich daartoe organiseren binnen bepaalde gemeenschapsverbanden, geen glorieuze toekomst is weggelegd. Een liberale partij dient bij het verwezenlijken van haar doelstellingen rekening te houden met tradities en cultuurpatronen zoals die in afzonderlijke landen zijn gevormd. De wens om Nederland te (her)vormen naar een liberaal ideaalbeeld, mag er niet toe leiden dat voorbij wordt gegaan aan de specifiek Nederlandse context waarin dit dient te gebeuren. Vernieuwingsdrang dient in toom te worden gehouden door enig traditionalisme, door waardering voor het beproefde en herkenbare. Ik zal dit kort aan de hand van drie voorbeelden enigszins uitwerken.

Het eerste voorbeeld betreft de toekomst van de verzorgingsstaat. Dat de opkomst van de verzorgingsstaat tot een aantal ongewenste verschijnselen (misbruik van sociale voorzieningen, ontmoediging van het nemen van eigen verantwoordelijkheid door het individu, verminderd concurrentievermogen van de Nederlandse economie) heeft geleid, heeft hier geen betoog. Dat de verzorgingsstaat grondig moet worden 'verbouwd' is dan ook duidelijk.

Van 'sloop' kan echter in de Nederlandse verhoudingen geen sprake zijn. Met het oog op het gemeenschapsbesef moet enerzijds worden voorkomen dat de bereidheid van werkende individuen om de middelen voor sociale zekerheid op te brengen, wordt ondergraven door oneigenlijk gebruik van voorzieningen. 'Voor wat hoort wat' werkt eerder als bindmiddel dan een misplaatst beroep op eenzijdige, afgedwongen 'solidariteit'. Anderzijds vraagt het voortduren van het gemeenschapsgevoel dat mensen die buiten hun schuld onvoldoende in hun levensonderhoud kunnen voorzien, niet aan hun lot worden overgelaten en daarmee buiten de maatschappij komen te staan. Individuele verantwoordelijkheid is en blijft voor liberalen het uitgangspunt, maar het klimt aanmerkelijk beter als je weet dat een eventuele val door omstanders zal worden opgevangen en niet tot een smak op de betonnen vloer leidt. 'Amerikaanse toestanden', of wat daarvoor doorgaat, passen niet binnen de Nederlandse sociaal-economische orde. Een volledige afbraak van sociale voorzieningen, zou in dit land alom worden gevoeld als een breuk met een waardevolle traditie.

Het tweede voorbeeld betreft de (recentelijk veelbesproken) normen en waarden in de samenleving. Vooral christen-democraten zetten het liberalisme nogal eens in de beklaagdenbank als het gaat om het aanwijzen van de schuldige voor het verval van het normbesef in Nederland sinds de jaren zestig. Vereenzaming, gebrek aan beleefde omgangsvormen in het openbare leven, calculerend gedrag van burgers en criminaliteit zouden als vanzelfsprekend voortvloeien uit de liberale nadruk op het individu en zijn/haar eigenbelang, zo beweren christelijke moraalridders als Hirsch Ballin. Nu is het (wetenschappelijk gezien) al tamelijk onverantwoord om complexe verschijnselen als hierboven genoemd, volledig op het conto van één verklarende factor te schrijven, maar het identificeren van liberalisme met egoïsme en normloosheid is ronduit onjuist. De 'permissive society' waarin geen grenzen worden gesteld aan het handelen van individuen is - met uitzondering wellicht van een kortstondige 'gewoon-jezelf-zijn'-dwaling onder Nijpels - nooit kenmerkend voor het Nederlandse liberalisme, of daarvan zelfs maar een uitvloeisel, geweest. De vrijheid die individuen hebben, is door liberalen altijd gezien als een vrijheid die moet worden ingebed in een maatschappij die door een aantal gemeenschappelijke normen en waarden wordt gedragen. Die vrijheid is voorts beperkt door de (op normen en waarden rustende) wetten van de staat.

Hoe terughoudend liberalen ook zijn in het formuleren en opleggen van een publieke moraal, zij kunnen en mogen niet terugdeinzen voor de taak gedeelde normen en waarden te onderkennen, te onderhouden en zonodig aan individuen voor te houden. Tegelijkertijd beseffen liberalen dat enig vertrouwen op het zelfcorrigerend vermogen van de gemeenschap te zamen met een strikte handhaving van de (niet alomvattende en niet-specifieke) wetten, effectievere middelen zijn om normloosheid tegen te gaan dan preken gehouden door individuen die menen een hogere wijsheid in pacht te hebben.

Het derde voorbeeld betreft de toekomst van de Nederlandse staat, gelet op de ver voortgeschreden Europese integratie. De Europese integratie is vanaf het begin een project geweest van een kleine groep idealisten, later bijgevallen door Eurocraten en anderen die bij vergaande europeanisering een persoonlijk belang hadden. De bevolking heeft het integratieproces in meerderheid welwillend gadeslagen zolang het niet meer leek te omvatten dan het wegbreken van grensbelemmeringen (een belangrijke bijdrage tot de bevordering van vrijhandel en de vermindering van bureaucratische rompslomp), en zolang het enige terrein waar werkelijk in Europees verband beleid werd gemaakt (de landbouw) de direct betrokkenen voornamelijk voordelen (subsidies) opleverde. In de loop der jaren hebben de Europese instellingen in Brussel zich steeds meer de kenmerken en pretenties van een superstaat aangemeten. Zij hebben tal van bevoegdheden tot zich weten te trekken, zodanig dat Nederlandse staatsorganen soms niet veel meer kunnen dan het door Brussel gedicteerde beleid te 'vertalen' voor ons land. Het saamhorigheidsgevoel dat zulke vergaande bevoegdheden van het Europese apparaat zou kunnen en moeten billijken en ondersteunen, ontbreekt echter tussen de burgers in de Europese Unie volledig. Naarmate de inwoners van de verschillende Europese landen er meer en meer achter komen hoe ver de bemoeizucht (en spilzucht) van Brussel inmiddels strekt, vermindert hun steun voor het integratieproject. Zolang de individuen binnen de grenzen van de Nederlandse staat onderling meer verbondenheid voelen dan met de inwoners van Duitsland of Griekenland, dient het zwaartepunt van de staatsmacht niet in Brussel maar in Den Haag te liggen. Een liberale partij mag dit nationale identiteitsbesef niet negeren, maar moet het als een van de uitgangspunten beschouwen voor het denken over de verhouding tussen individuen, gemeenschap en staat.

Door zo'n partij dient de Nederlandse soevereiniteit scherp te worden bewaakt.

Nederlandse liberalen zijn vanouds doordrongen geweest van het belang van tradities en gemeenschapswaarden. Voor de VVD is liberalisme dan ook meestentijds geen kwestie van 'vrijheid blijheid', maar van 'vrijheid in verantwoordelijkheid en in gebondenheid' geweest. De wijze waarop Nederlandse liberalen hun gedachtengoed traditioneel hebben ingekleurd, is ook van waarde voor de toekomst. De toegenomen roep om vrije beschikkingsruimte voor het individu, wordt in deze benadering namelijk verzoend met de behoefte aan een 'bezielend verband' en met het besef van een eigen, Nederlandse identiteit. Modernisering van Nederland in liberale richting kan zodoende gepaard gaan met respect voor waardevolle tradities. Door een duidelijke keuze te maken voor een conservatief liberalisme, kan de VVD zich bovendien blijvend vestigen als een van de twee grote politieke partijen van dit land. De in de jaren zeventig door velen verwachte ontwikkeling in de richting van een partijenstelsel met VVD en PvdA als elkaars voornaamste tegenpolen, zou dan met enige vertraging geleidelijk aan toch nog bewaarheid worden.

Patrick van Schie is wetenschappelijk medewerker van de prof. mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD.

Het flippo-liberalisme

Liberalen dolend op de weg der dynamiek?

Arthur Kocken

"Oh, Bear!" said Christopher Robin. "How do I love you!"

"So do I," said Pooh

I Enige woorden vooraf

Liberalisme is een boeiende politieke, en bovenal gezellige, stroming, waarover uit de aard der zaak het laatste woord nooit gezegd is. Dit geconstateerd hebbende laat ik met genoegen de pretentie van alomvattendheid voor gebruik aan anderen over. Ik zal hieronder slechts enkele opmerkingen maken die aanleiding kunnen zijn voor verdere discussie. Dit soort themummers lijkt altijd gepaard te gaan met de verwachting dat positie gekozen wordt met betrekking tot zeer bekende en even gemakkelijke kapstoktegenstellingen zoals daar zijn conservatief/progressief en links/rechts. Wel, mijn positie is de volgende: ze doen me denken aan de vraag "appeltaart-met-of-zonder-slagroom?"¹. Net zoals de vergelijking van ezels met hazen voornamelijk voor enkele liefhebbers interessant is, zo ook de discussie welke partij al dan niet liberaal is. De gemiddelde kiezer (en die bepalen de democratie) maakt etikettenplakkerij weinig uit en wordt vooral moe van de haarkloverijen op dat vlak. Voor de meeste kiezers is relevant hoe de uitstraling en het partijprogramma/standpuntbepaling van een partij er uit ziet, in die volgorde.

Waar wil ik mij wel mee bezig houden? Interessant vind ik hoe het liberalisme omgaat met zijn eigen visie op het goede leven (jawel, die heeft het) en deze vertaalt naar de hedendaagse samenleving. Mijns inziens dient vanuit het liberalisme meer dan nu het geval is een aantal nieuwe thema's op de politieke agenda geplaatst te worden.

De liberale stroming dient de individuele ont-plooiing en de relatie van het individu tot anderen centraal te stellen.

Daarbij moeten niet alleen de procedurele waarden en normen van het liberalisme opnieuw verwoord worden, maar juist ook de inhoudelijke (de 'visie op het goede leven'), en moet daar vaker dan nu het geval is, expliciet naar worden verwezen. Het liberalisme dient te stimuleren dat de samenleving de leden ervan aanzet de eigen grenzen te verkennen en te verleggen. Populair gezegd: uit jezelf halen wat er in zit. De zogenaamde individualisering van dit moment is, zeker in dat opzicht, een bureaucratistische exercitie die we zo snel mogelijk in de goede richting om moeten buigen. Hetzelfde geldt voor de trend om het marktmechanisme ook op de andere sectoren van de samenleving (publieke sfeer en levensbeschouwing/cultuur) los te laten. Omdat de politiek niet alleen over mooie gedachten maar vooral over concrete onderwerpen gaat, behandel ik tot slot enkele zaken waarvan ik vind dat de liberale stroming ze op de politieke agenda moet plaatsen.

II Inleiding

Vrijheid en de visie op het goede leven

Het liberalisme wordt vaak gezien als de politieke beweging van de vrijheid², waarvan het ontstaan geprojecteerd wordt ten tijde van Napoleon toen Spaanse vrijheidsstrijders zich een dergelijke benaming aanmaten. Zij hadden een programma dat volgens historici ook nu nog bij liberalen terug is te vinden.

¹ Daarnaast is deze redelijk uitgekauwd. Geïnteresseerden verwijs ik graag naar exemplaren van dit blad uit de jaren 1986 en 1987. Daarin is door een aantal al dan niet zelfbenoemde 'grote namen' uit de JOVD een discussie gevoerd over het liberalisme. De zogenaamde duidelijkheid die het scheppen van tegenstellingen op dat vlak met zich mee zou brengen weegt voorts niet op tegen de theoretische onduidelijkheid en onzin die het teweeg kan brengen. De in sommige kringen populaire tegenstelling tussen utilitarisme en ont-plooiingsliberalisme laat goed zien dat veelal peren en appels met elkaar vergeleken worden.

² De christen-democratie wordt daarbij gezien als de behartiger van de broederschap en het socialisme als stroming die de gelijkheid vooropstelt. Aldus wordt teruggegrepen op drie kreten die gezien worden als de idealen van de Franse Revolutie. Vanuit politieke stromingen die zichzelf een recentere geboortedatum toekennen wordt wel opgemerkt dat deze indeling achterhaald danwel niet adequaat is.

Het liberale gedachtengoed is evenwel al terug te vinden bij ondermeer John Locke, Adam Smith en Charles Louis de Sécondat, baron de la Brède et de Montesquieu. Uit de theoriën van deze heren en veel van hun tijdgenoten spreekt de wens om zekerheden voor het individu veilig te stellen ter vergroting van een maximale individuele vrijheid. Voor dat doel was de staat er. We dienen er overigens voor te waken om, anders dan vandaag de dag wat gemakkelijker mogelijk is, staat en samenleving al te zeer als uitwisselbare begrippen te zien.

Vrijheid werd vooral gezien als onthouding door anderen³. In de 19e eeuw werd door theoretici als Von Humboldt in navolging van Rousseau en Kant de door Isaiah Berlin zo genoemde positieve vrijheid vorm gegeven. Vrijheid werd van een beschrijving van een relatie tussen individuen tot een ideaal op zich; naast instrumentele waarde kreeg het een intrinsieke waarde. In beide gevallen stond een rationeel mensbeeld centraal. In het laatste geval werd bovendien vrijheid gelijk gesteld aan rationaliteit en sprak men over Vrijheid.

Het rationele mensbeeld is één van de meest kenmerkende zaken van het liberalisme. Het liberalisme schenkt weinig aandacht aan emoties en wanneer zij dat doet, dan vaak in negatieve zin. Toch zijn auteurs als uitzondering te noemen: zij zagen/zien emotionaliteit en rationaliteit als beide even constituerend voor de mens. Genoemd kunnen worden John Stuart Mill en John Rawls. Toch laten zij emotionaliteit niet leidend zijn waar het gaat om politieke zin. De omgang van het liberalisme met emoties is een moeizame. Ik zal hier later op terugkomen.

Liberalisme in Nederland

In de tweede helft van de 19e eeuw was het liberalisme de leidende politieke stroming. Programmapunten zoals de scheiding van kerk en staat, de constitutionele monarchie en het verwezenlijken van tal van vrijheidsrechten stonden hoog op de politieke agenda. Naarmate meer gerealiseerd was en de belangrijkste

electorale achterban van het liberalisme, de burgerij, gesetteld raakte, ontstond meer verdeeldheid. De confessionele partijen kwamen op en de radicale liberalen stonden aan de wieg van de sociaal-democratie⁴.

Binnen de liberale beweging ontstonden scheurtjes en scheuren die wellicht aanleiding geven om te spreken over conservatieve en progressieve stromingen. Dat is evenwel niet de enige indeling die mogelijk is. Veel liberalen van het eerste uur blijken te zijn overgestapt naar de confessionele partijen⁵. Dat heeft minder met conservatisme of progressiviteit te maken, als wel met het gevoel dat het liberalisme op levensbeschouwelijk terrein te neutraal werd gevonden. Die onvrede komen we ook momenteel nog tegen binnen het communitarisme⁶.

Met het kabinet Cort van der Linden kreeg Nederland in 1913 zijn laatste liberale minister-president. De liberale stroming in de volksvertegenwoordiging was op dat moment al fors op haar retour. Die beweging heeft zich voortgezet. Lange tijd heeft het liberalisme zich in Nederland beziggehouden met onderlinge strijd en leuke dingen voor de gezeten burgerij. De onderlinge strijd ging deels over naamgeving. Het niet liberaal zijn van tegenstanders die zich soms wel zo noemden bleek een onontkoombaar element voor een verkiezingscampagne. De etiketten bleken wapens in de politieke strijd. In de dagelijkse praktijk bleek het gesugereerde onderscheid niet altijd op te gaan. Tijdens de Verzuiling en het polarisatietijdperk ten tijde van Den Uyl en Wiegel werkte het wellicht (hoewel vooral Van Agt er beter van is geworden), in de jaren '80 en '90 niet meer. Ik wil dan ook bepleiten de etiketteringshobby vooral aan politicologen en historici te laten.

Hoe hangt de vlag erbij?

Aangeland in de huidige tijd kunnen we ons afvragen hoe het staat met het liberalisme in Nederland. Als we kijken naar het gedrag van diverse politieke partijen dan lijkt het liberalisme een zeer brede en zeer dominante stroming te zijn.

³ In navolging van Isaiah Berlin negatieve vrijheid te noemen. Berlin heeft dit concept nader uitgewerkt in zijn 'Four Essays on Liberty, Oxford, 1969).

⁴ Zie bijvoorbeeld P.F. Maas, "Sociaal-Democratische gemeentepolitiek 1894-1929", Den Haag, 1985 (in het bijzonder hoofdstuk 1).

⁵ In dit licht wil ik ondermeer verwijzen naar een boekje van latere datum: "De liberale gedachte. Een nieuwe tijdgeest en een nieuwe groepering der partijen" van prof. mr J.A. Eigeman, Den Haag, 1927. Dit zeer lezenswaardige, want lichtelijk pamflettistische boek heeft kritiek op het a-morele liberalisme zoals zich dat ontwikkeld heeft in de tweede helft van de 19e eeuw. Hierbij valt overigens op dat liberalisme tussen de regels door gelijk wordt gesteld met het (protestants)christelijk geloof.

⁶ Het liberalisme-communitarisme debat is zeker niet nieuw. Afgezien van het feit dat we in Nederland nu dunnetjes aan het herhalen zijn van wat in de Verenigde Staten al is afgerond (dat gebeurt vaker), heeft zich eerder deze eeuw al een dergelijk debat afgespeeld. Ook toen was de uitkomst gelijk spel waarbij de positie van de spelers veranderd was. De achterliggende normen- en waardenbotsing is daarbij vrij klassiek en zeker geen verzinsel van deze eeuw. Voor een aardige weergave van de huidige discussie is het boek van Bert van den Brink en Willem van Reijen (red.) "Het recht van de moraal", Bussum, 1994 aan te raden.

Frits Bolkestein kan in dat opzicht terecht stellen dat het paarse kabinet een liberaal kabinet is⁷. Van een dominante politieke stroming mag ook een dominante rol in het politieke debat verwacht worden. Dat Bolkestein die vervult, kan niet ontkend worden. Ook is het goed, wat dat betreft schaaft hij zich in een liberale traditie, door maatschappelijke taboes aan de kaak te stellen. Alleen is de vraag of niet ook andere thema's dan buitenlanders en het buitenland aan de orde moeten komen. Dat is niet zozeer een verwijt aan het adres van Bolkestein als wel aan de andere leden van de volksvertegenwoordiging en (liberale) opinieleiders daarbuiten.

Bij de liberalen lijkt het op Bolkestein na de dood in de pot. Veelzeggend is dat een zich liberaal noemende politieke jongerenorganisatie na de provinciale staten-verkiezingen bepleit deze hele bestuurslaag maar op te heffen omdat de opkomst een beetje tegenviel en vervolgens een fractievoorzitter in de Tweede Kamer populisme verwijt als diens opmerkingen over buitenlanders door de pers uit hun verband worden gerukt. Nog teveel wordt er gemiezerd over inkomensplaatjes en gaan de tegenstellingen over het milieu (de auto), belastingen (de centen) en criminaliteit. Belangrijke punten, maar daar gaat het al decennia over terwijl de samenleving intussen behoorlijk veranderd is. Het liberalisme suggereert in zoverre bij-de-tijd te zijn dat het gedrag zich spiegelt aan de flipppo-rage: je ontketent een 'moderne' rage met oude plaatjes en biedt ter inspiratie het 'principe' "zoveel mogelijk hebben" (dat doet denken aan Wim Aantjes' "Halen, Hebben, Houden"). Een behoorlijk debat over de veranderende bevolkingssamenstelling is er niet geweest. De positie van onderwijs in onze samenleving en de rol van de overheid daarbij wordt niet in een open debat centraal gesteld. Om maar twee zaken te noemen. Hieronder zal ik nog andere thema's opsommen. Voordat ik daartoe over ga, zal ik echter eerst in algemene zin enkele uitgangspunten geven.

III Enkele uitgangspunten

Liberalisme en de visie op het goede leven

Elke politieke theorie is moreel geschraagd. Een politieke filosofie kan zich zowel op het publieke als ook op het private leven richten (zo deze in de theorie al niet samenvallen). De onderwerpen van politieke filosofie: collectieve instituties, economie en cultuur/levensbeschouwing, beïnvloeden elkaar op het vlak van de normen en waarden.

Door de sterke procedurele gerichtheid regelt het liberalisme in veler ogen wel hoe wij met onze meningsverschillen omgaan maar doet het nauwelijks uitspraken over de inhoudelijke conflicten. Het liberalisme heeft daarbij een instrumentele legitimatie en beroept zich niet op intrinsieke waarden (bijvoorbeeld inzake rechtvaardigheid). Die vlag dekt de morele lading van het liberalisme onvoldoende⁸.

Het liberalisme is wel degelijk in het bezit van een visie op het goede leven, zij het dat deze weinig uitgesproken is. Veel van wat als procedureel wordt geïdentificeerd, is de ver-uiterlijking van visies op het goede leven die instrumenteel gebruikt worden (bijvoorbeeld Kants categorische imperatief dat velen van ons bekend is als het "Wat gij niet wilt dat U geschiedt, ..."). Onder andere ten aanzien van rationaliteit blijkt dat het liberalisme wel degelijk inhoudelijk normatief is: emotionele beslissingen worden geschuwd. Rationaliteit is de maat der -verstandige- dingen. We kunnen niet stellen dat dat enkel descriptieve of procedurele waarde heeft. De bovengenoemde regel van Kant is in dat opzicht een goed voorbeeld. Ven-detta is tenslotte ook een procedure....

De procedurele opvattingen lijken (wonderwel?) op een grotere maatschappelijke instemming te kunnen rekenen dan de inhoudelijke opvattingen en krijgen doorgaans -om m.i. te oppervlak-kige pr-redenen- de uithangbordfunctie toegeschoven. Het liberalisme profileert zich er politiek op. De inhoudelijkheid lijkt daarmee al te vaak schuil te gaan achter het stoere en welbekende bastion van de proceduraliteit. Dat is gezien de achter ons liggende eeuwen met hun politieke situaties zeer begrijpelijk. Alleen, de tijden zijn veranderd.

⁷ Dit is vanuit het oogpunt van coalitieverhoudingen misschien niet helemaal verstandig: Wallage moet zijn achterban ook iets te verkopen hebben als hij toch al met de handel van een ander langs de deuren moet. Gezien de kanttekening die ik zojuist gemaakt heb over het feit dat de kiezer dit soort uitspraken weinig boeit, kan ook de vraag gesteld worden welk nut de uitspraak had. Echte conservatieve VVD-stemmers laten zich bovendien niet zo door de uitspraak "het is liberaal" overtuigen.

⁸ W.A. Galston, "Liberal Purposes", Cambridge University Press, 1991 geeft een goede uitwerking hiervan.

Het liberalisme hoeft zich niet langer tot inhoudelijke onzijdigheid of neutraliteit te beperken om voor brede groepen aantrekkelijk te zijn. Het hedendaagse liberalisme moet de inhoudelijke moraal expliciteren, waarnodig opnieuw onder woorden brengen en er vaker dan nu een beroep op te doen. Het liberalisme moet niet te eenzijdig rationeel/economisch gericht zijn, het mag best wat warmte uitstralen.

Nu de westerse samenleving meer en meer in verwarring raakt ten aanzien van de visies op het goede leven, en de rol van de pastoor en de dominee in ieder geval in de publieke sfeer is verdwenen, dient het liberalisme een bijdrage te leveren aan de inhoudelijke instemming voor met name de handhaving van publieke instituties en maatregelen. Liberalen zullen de 'overlapping consensus' onder woorden moeten brengen en daar een typisch liberaal element aan toe moeten voegen: respect voor elkaar en het elkaar aanmoedigen de eigen grenzen te verleggen. Met respect doel ik expliciet niet op een volledig begrip voor elkaar of non-interventie. Samen-wonen i.p.v. samen-leven moet het motto zijn, waarbij we elkaar wijzen op de verantwoordelijkheden die we ten opzichte van elkaar op dat vlak hebben. We hoeven ons niet in te leven in het gedrag van onze buurvrouw, maar moeten haar respecteren als lid van de samenleving en als mens.

Individu en groep

Een belangrijk aandachtsveld is het intermenselijke gedrag, ook waar zich dat in de privé-sfeer afspeelt. Daar waar het publieke en private leven meer en meer vervlochten raken, ook op het vlak van de normen en waarden, kan het liberalisme zich niet onttrekken aan de doorwerking die het publieke gedrag op het privé-gedrag heeft en omgekeerd. Dat hangt samen met de aan het liberalisme inherente spanning tussen samenleving (groep) en individu. Op dat spanningsveld moet het liberalisme zich profileren (is ook herkenbaar voor 'de mensen'). De verhouding tussen publieke en private moraal moet opnieuw aan de orde worden gesteld. Waar liggen de grenzen anno 1995? Een relevant onderwerp in dat kader is criminaliteit. Anders dan het ongestructureerd criminaliseren of decriminaliseren van handelingen, dienen we, zeker als liberalen, een gestructureerde discussie op te starten over de maatschappelijke grens van normafwijkend gedrag. Als liberalen zijn we immers voor een maximaal mogelijke individuele vrijheid.

Ook stellen we dat de normen en waarden (en wetten) van een samenleving kunnen veranderen. Derhalve moeten we die dynamiek, vaak aangejaagd door avant-gardegedrag van enkelen, in ieder geval niet frustreren en wellicht zelfs positief bejegenen c.q. bevorderen. Maar waar ligt de grens? Welk normafwijkend gedrag staan we toe en welk vinden we maatschappelijk onbetamelijk?

Wat deze samenleving bovenal mankeert is niet zozeer een dreigende verbroekeling door toename van het aantal zeer van elkaar verschillende levensbeschouwelijke stromingen maar het ontbreken van een samenhangend perspectief. Dat perspectief is vooral te zoeken in het respect voor elkaar en het op elkaar durven afstapen (mondigheid op basis van vertrouwen). Mensen leven op dit moment langs elkaar heen. Dat ontbreekt nu met als symptomen portiekbewoners die volstrekt langs elkaar heen leven en een t.v.-programma als "het spijt me"⁹. Ter illustratie van onze houding t.o.v. vreemdelingen, d.w.z. mensen die we nog niet kennen, hier een treffend citaat uit de mond van Nestorix "Je kent me, ik heb niets tegen vreemdelingen ... enkele van mijn beste vrienden zijn zelfs vreemdelingen. Maar deze mensen komen niet van hier!" Een dergelijke uitspraak kunnen we ook in heel wat Nederlandse buurten optekenen. Ik wil niet terug naar de verstikkende sociale contrôle van vroeger tijden die ook nu verrassend levend blijkt te kunnen zijn. Mensen moeten het waarderen het afwijkende en het gemeenschappelijke in elkaar te ontdekken, in het besef dat we, noodgedwongen, een samenleving met elkaar vormen. Dat vergt aanpassing van waarden, normen en gedrag. Dit ligt in liberale kring gevoelig: de vrees bestaat dat al te zeer ingegrepen wordt in het privé-leven van mensen. Daarover het volgende. Er zijn altijd mensen geweest die zich bijvoorbeeld zeer egocentrisch en hufterig hebben gedragen (soms uit angst om zichzelf bloot te geven). Dat is niet iets waar het liberalisme zich zorgen om moet maken: het staat mensen vrij om al dan niet contact met anderen te onderhouden. In privé-situaties heb je doorgaans geen last meer van dergelijke lieden wanneer het contact verbroken is, vaak is het leven erna prettiger dan ervoor. Anders ligt het in geval van een samenleving: daar gaat het om noodzakelijke contacten. Een open communicatie is dan van belang, waarbij ruimte is voor emoties (niet iedereen is superrationeel).

In de samenleving hebben we elkaar nodig: de conformist de non-conformist en omgekeerd; respect voor elkaar is noodzakelijk. Overigens, non-conformisten moeten 'gewoon zichzelf' kunnen zijn: die term kan nog steeds een goede functie vervullen tegen de dreiging van collectieve eenheidsworst (zonder te verworden tot legitimatie van lijdzaamheid en zelfgenoegzaamheid).

Indien het liberalisme de eigen visie(s) op het goede leven onder woorden weet te brengen, hoeft hij niet te flirten met levensbeschouwelijke stromingen en kan in dat opzicht daadwerkelijk neutraal blijven, zonder overigens zelf de rol van levensbeschouwelijke stroming te vervullen. De samenleving verandert en dus ook de daarin aangehangen religies/levensbeschouwingen. Politici moeten daar op inspelen. Niet door terug te verwijzen naar het verleden en als door het licht gevangen konijntjes de toekomst in te staren. Men heeft dan te weinig oog voor de toekomst, verliest het initiatief en weet geen draagvlak voor het noodzakelijke beleid in een veranderende wereld te creëren. Ook liberalisme is niet iets voor bange mensen¹⁰. Het liberalisme dient zich te richten op datgene waarin een representatieve democratie zich onderscheidt van een directe democratie: sociaal leiderschap. Sociaal leiderschap naast het doorgeven van de mening der kiezers is iets dat zowel in beschouwingen over als in het handelen van politici te weinig aan bod komt.

Liberalisme en de markt

Een samenhangend perspectief voor de samenleving dient niet te eenzijdig te worden vormgegeven. Waar het gaat om de wederzijdse beïnvloeding van de normen en waarden op het terrein van de publieke instituties, de economie en de cultuur, kan geconstateerd worden dat de economie op dat vlak de andere twee begint te overvleugelen. Ik denk dat het momenteel geen taak is van liberalen om de normen en waarden die de economie nodig heeft in de hele samenleving met kracht te verdedigen. Integendeel, problemen op de terreinen van het publieke leven en de cultuur worden teveel in termen van het marktmechanisme vertaald en opgelost. De zo ontstane mythe houdt zichzelf in stand: op te lossen valt zij per definitie niet. Liberalen zouden daar paal en perk aan moeten stellen en het marktmechanisme moeten hanteren in die sector waar hij bij uitstek het geschikte allocatiesysteem voor is: de economie.

Daarnaast dient de aandacht en waardering van de samenleving niet alleen op intellectuele vaardigheden gericht te zijn, maar moeten ook praktische vaardigheden ('het met de handen werken') gewaardeerd worden. Naast economische noodzaak is dit ook van belang om samenhang in de samenleving te houden. De huidige trend op de arbeidsmarkt volgend, mag gevreesd worden voor een uitstoot van laag opgeleiden. Dat is een offer wat we denk ik niet overmogen en kunnen hebben voor een hoge arbeidsproductiviteit elders in de samenleving.

Universele geldigheid en het liberalisme

Ik ben van mening dat het liberalisme een universele pretentie heeft. Dat geldt in ieder geval voor de procedurele kant van het liberalisme. Voor wat betreft de inhoudelijke normen en waarden ben ik van mening dat deze tot op zekere hoogte verschillend worden ingevuld, afhankelijk van de tijd en plaats. Ze kunnen evenwel nooit geheel van elkaar verschillen. Ik vermoed overigens wel dat liberalen in discussies met plaats- en tijdgenoten de arrogantie zullen blijven hebben om hun theorie een universele strekking mee te geven, te vergelijken met het 'objectieve' of 'bovenpartijdige' van de 19e eeuwse liberalen. Dat is, in ieder geval voor de polemiek, leuk, maar het is goed om onszelf ervan te doordringen dat ons gedachtengoed er één is te midden van concurrenten.

IV Nieuwe thema's

De multi-samenleving

Onze samenleving kan worden gekenmerkt met het woord 'veel'. Veel in zowel kwalitatief als in kwantitatief opzicht. Veel welvaart, veel problemen, veel verscheidenheid etc. Hoe gaan we om met die veelheid? Het liberalisme zal het individu en zijn ontplooiing moeten beschermen tegen uniformeringsdwang. Die dwang komt enerzijds voort uit het marktmechanisme (massaconsumptie, vergelijk de flipporage), anderzijds vanuit de overheid (een begrip als 'burger-schap'). Aan elke schaalvergroting zitten op korte termijn financiële en bestuurlijke voordelen. Op lange termijn kan het echter zorgen voor apathie en calculerend gedrag van burger en consument. Nu hoeft dat op de markt geen probleem te zijn, maar in bestuurlijk opzicht is het dat wel. Ook is het een probleem als het marktmechanisme wordt toegepast op terreinen waar het niet het geëigende allocatiemechanisme voor is.

¹⁰ Hiermee een uitspraak van de voormalige liberale minister van Justitie Polak over democratie parafraserend.

Juist voor liberalen moet het een uitdaging zijn om een sociaal-culturele en bestuurlijke visie op een steeds heterogenere samenleving te formuleren. Naast generiek beleid vraagt dat in toenemende mate om specifiek beleid, een terrein waarop liberalen nogal eens koudwatervrees vertonen. Als het de gedachte 'elke groep zijn eigen schouwburg' betreft, is dat terecht. Wanneer het daarentegen gaat om individuen zodanig te bereiken dat ook zij kunnen participeren in de samenleving, is die angst onterecht. Daar individuen zich in steeds kleinere en wisselende verbanden organiseren, en die groepen overlappen, ligt hier wel een probleem op het subsidievlak. Moeten al deze groepjes van minderheden gesubsidiëerd worden en in welke mate? Meer en meer kom ik beleidsmatige pleidooien tegen waarin gesteld wordt dat dat met het oog op het stimuleren van de multi-culturele samenleving moet. In die visie moet het subsidie criterium van achterstand los worden gelaten. Maar eindigen we dan niet in een samenleving waarin we elkaar alleen maar geld toe-stoppen en iedereen onvoldoende heeft om iets van de grond te krijgen? Wat houden algemene voorzieningen in zo'n samenleving in? Nu is het wel zo dat het achterstandscriterium minder houdbaar is geworden, zeker in de rigide vorm waarin het soms is toegepast: mensen en groepen veranderen. We zullen daarom een nieuwe 'overlapping consensus' voor de samenleving moeten formuleren aan de hand waarvan we bijvoorbeeld nieuwe subsidiecriteria kunnen geven.

Met het toenemen van de complexiteit van de samenleving zijn de capaciteitseisen voor de bestuurders daarvan gelijk gebleven. Het is maar zeer de vraag of dat wel zo'n goede zaak is. Het is beter daarover eens een goede discussie te voeren dan ons bezig te houden met de zogenaamde bestuurlijke vernieuwing die het niveau van bezigheidstherapie met stads gesprekken en referenda soms maar moeizaam overstijgt.

Herkenbaarheid van de samenleving en individualisering

De overgang van homogeniteit naar heterogeniteit zorgt niet alleen voor vreugde. Door veel individuen wordt deze ontwikkeling positief bejegend. Voor anderen zorgt zij voor een probleem: de oude vertrouwde omgeving verdwijnt. Mensen worden geacht wereldburger te zijn, maar velen kunnen dat niet. Samen met de verwarring die soms op geestelijk gebied

optreedt, zorgt dat voor een zekere onthechting. Zingeving voor maatschappelijke participatie wordt gemist. De liberalen zullen een bijdrage moeten leveren aan de totstandkoming van een hedendaagse zingeving.

Het gaat dan om de vraag van welke samenleving we deel uit maken en waarom.

Een punt van aandacht daarbij is de overdracht van normen en waarden. Zonder de positie van ouders aan te vallen of voor staatsopvoeding te pleiten, moet geconstateerd worden dat hier in toenemende mate omissies ontstaan. Dat heeft wellicht niet zozeer met falen van ouders te maken, alswel met de duidelijkheid van de taakverdeling op dit vlak tussen ouders en de overheid. Het kan geen kwaad de positie van ouders en overheid (onderwijs, kinderopvang, politie) bij die overdracht aan de orde te stellen.

Liberalen krijgen van gemeenschapsdenkers vaak het verwijt dat individualisering leidt tot atomisering van de samenleving. Een eventuele atomisering¹¹ is evenwel niet liberalen te verwijten. De tijd dat individualisering nog gezien werd als een eigen nummer bij de belastingdienst voor de huisvrouw en de HAT-eenheid voor jongeren ligt achter ons en getuigde van een etatisme dat vooral in christen-democratische en socialistische hoek was te vinden. Veel jongeren zien individualisering niet alleen als bureaucratische exercitie maar beseffen dat dat ook inhoudt dat je individuen serieus moet nemen en ze niet meer alleen mag beoordelen op het lidmaatschap van groepen en generaties. Er is echter om ons heen nog lang geen sprake van een geïndividualiseerde samenleving. Individualisering moet niet verward worden met verbureaucratisering van de samenleving. In beide gevallen krijgen individuen een persoonlijk nummer; alleen in het laatste geval wordt het individu daarmee geïdentificeerd.

Uitstoot van mensen

Bij de discussie over zingeving zal voorop moeten staan dat individuen met hun verschillende capaciteiten gerespecteerd moeten worden. De eenzijdige waardering van intellectuele capaciteiten in onze samenleving zal aan de kaak moeten worden gesteld. Praktische vaardigheden zullen naast cognitieve vaardigheden weer gewaardeerd moeten worden. Dat geldt voor de normen en waarden, de maatschappelijke omgeving waardoor het gedrag van individuen beïnvloedt kan worden. Maar dat geldt evenzeer voor de economie.

¹¹ Ik betwijfel overigens of die zich wel in die mate voordoet als wel wordt gesteld. Het is 'goed gebruik' om de atomisering juist aan de onderkant van de samenleving te situeren. De peergroup-solidarity is daar echter nog zeer sterk.

Voor veel mensen is arbeid tenslotte nog steeds datgene waaraan zij zelfrespect en hun levensvervulling ontlelen¹².

Er moet derhalve werkgelegenheid voor laag- en ongeschoolden zijn, ook als daar een 'vlekje' aan mocht zitten. Dat staat haaks op de economische trend om de arbeidsproductiviteit te verhogen en uit kosten- en batenoverwegingen productielijnen in het buitenland op te starten. Uit financieel oogpunt is die trend begrijpelijk, maar het is een sociale bom. We zijn er niet met het verlagen van het minimumloon en Melkertbanen. Of kiezen we er voor om de helft van Nederland gesubsidiëerd en uit therapeutische overwegingen werk (met een lage productiviteit) te geven terwijl de financiën daarvoor worden opgebracht door een steeds kleiner wordende groep die uit concurrentie-overwegingen een steeds hogere arbeidsproductiviteit moet zien te behalen?

Openbare ruimte

De openbare ruimte is in toenemende mate letterlijk van niemand. Voor een deel hangt dat samen met de geslotenheid van Nederlanders, maar in belangrijkere mate zorgt de inrichting daarvoor. In Nederland lijkt de overheid het nodig te vinden om iedere vierkante centimeter openbare ruimte als een gemeubileerde kamer aan de gebruiker aan te bieden. Dat zorgt ervoor dat de gebruiker er niets meer mee kan (behalve dan via het dictaat van de overheid, en daar hebben wij het nooit zo op); dat leidt tot apathie, vervuiling en verloedering. In de openbare ruimte moet ruimte zijn voor ontwikkelingen en die moeten niet altijd met misplaatste 'netheid' gecamoufleerd worden, zoals het talrijke opdoeken van bedrijfsterreintjes in woonwijken om er saaie rijtjeshuizen neer te zetten. De openbare ruimte moet beleefd kunnen worden. Niet ieder stukje binnen de bebouwde kom dient met beton gestofferd of met geraniums behangen te worden. Het financiële argument dat meestal wordt genoemd, is een korte termijnargument. De leefbaarheid op lange termijn dient doorslaggevend te zijn.

Anderzijds is dezelfde overheid in staat om de meest afzichtelijke gebouwen toe te staan en soms zelf te laten plaatsen. Het gaat mij dan niet direct om esthetische voorkeuren, maar om een minimaal fatsoensbesef hoe je je richting burger dient te gedragen. Met de aperte lelijkheid die de overheid zich soms toestaat kun je je geloofwaardigheid niet bewaren.

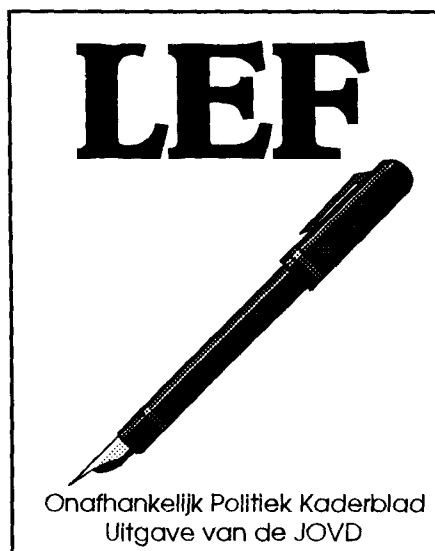
Het is dan niet vreemd dat de burger zelf zijn omgeving ook wat minder serieus neemt.

V Uitleidende woorden

De liberale beweging in Nederland zal een aantal thema's m.b.t. de dynamiek van de samenleving nadrukkelijker op de politieke agenda moeten plaatsen. De visie op het goede leven van liberalen zal daarbij ingezet moeten worden. Een al te procedurele gerichtheid en instrumentele benadering van begrippen als rechtvaardigheid biedt onvoldoende houvast om de maatschappelijke problemen van dit moment, die samenhangen met grootscheepse veranderingen, op te lossen. Liberalen zijn momenteel in Nederland in de electorale gelegenheid om zich met die maatschappelijke problemen bezig te houden. Het gaat er om dat een keuze gemaakt wordt tussen een antwoord op de maatschappelijke dynamiek en het vasthouden aan de ideologische status quo.

Arthur Kocken studeert filosofie en rechten te Utrecht.

Het citaat aan het begin van de tekst is van A.A.Milne, "Winnie-the-Pooh" (V: "In which Piglet meets a Heffalump")

¹² Hoewel dat onder jongeren meer en meer verandert. Voor een illustratie daarvan verwijs ik naar het boekje "Jong", een bundeling van interviews met jongeren, dat de Volkskrant eind maart van dit jaar gepresenteerd heeft.

DE MENSELIJKE VRIJHEID EN HET LIBERALISME

Hans Slavenburg

Van gebondenheid naar vrijheid

De menselijke geschiedenis wordt gekenmerkt door een ontwikkeling van gebondenheid naar vrijheid. Gebondenheid is een meer omvattend begrip dan onvrijheid. Onvrijheid was er in de geschiedenis en ook nog heden ten dage voor velen. Slavernij, lijfeigenschap, horigheid maar ook overheerst en uitgebuit worden. Onvrijheid voor het individu of voor de groep, het volk, de natie. Tegen deze vormen van onvrijheid heeft de mens zich altijd verzet door opstanden, bevrijdingsoorlogen en revoluties. Blijkbaar is het een menselijke eigenschap te streven naar zelfbeschikking, in ieder geval op fysiek niveau. Gebondenheid beperkt zich echter niet tot onvrijheid op fysiek niveau.

De mens is een sociaal wezen. Dat uit zich in het feit dat mensen zelden solitair leven maar meestal in gemeenschappen. Van oudsher hebben deze gemeenschappen, of het nu gaat om stammen, volken of naties gemeen dat het individu ondergeschikt is aan de groep. Er is sprake van een als vanzelfsprekend ervaren gebondenheid van een ieder aan de groep ofwel het gevoel groepslid te zijn is sterker dan het gevoel een individu te zijn, over een eigenheid te beschikken.

Dat gold ook voor het kleinste sociaal verband: het gezin, de familie. Piet Jansen voelde zich meer "een Jansen" dan "Piet". Deze vorm van gebondenheid vinden we ook terug op godsdienstig gebied. In vele culturen gaat hier het gevoel van verbondenheid met god gepaard met afhankelijkheid van de religieuze gemeenschap en haar ambtsdragers. En ook waar kerk en staat gescheiden zijn ontwikkelt zich rond de religieuze gemeenschap een cultuur waardoor bijvoorbeeld katholieken en protestanten zich tot voor kort gemakkelijk lieten onderscheiden. En ook hier gold het primaat van het collectief boven het individu. Maar ook op politiek vlak vinden we het groepsdenken terug in de vorm van collectief beleden en beleefde ideologie of het nu om socialisme, liberalisme of christendemocratie gaat. Ook hier weer de tendens de leer boven de individuele beleving te plaatsen en de polarisatie tussen groepen waarin ieder als vanzelfsprekend zijn plaats vond.

Al deze vormen van gebondenheid zijn terug te voeren op een gemeenschappelijke basis: de aan dit stadium in de menselijke ontwikkeling eigen "ik-zwakke" van de mens, het ontbreken van een diep ervaren eigen individualiteit.

Van individualisering tot individuatie

Dit stadium zijn we echter aan het verlaten. De individualisering voltrekt zich snel en op vele terreinen. Niet langer gaat het om alleen fysieke vrijheid maar vooral ook om geestelijke onafhankelijkheid, om eigen waarde, om zelfrespect. Van de emancipatie van groepen naar de emancipatie van de individuele mens. Niet de groep maar de individuele mens komt centraal te staan. Het individu is zichzelf als zodanig bewust geworden, ervaart zich zelf als een uniek wezen en wenst ook zo door anderen gezien en behandeld te worden.

Deze ontwikkeling heeft onvermijdelijk negatieve bijverschijnselen als egoïsme en consumentisme: van de nieuw verworven vrijheid kan niet iedereen direct een goed gebruik maken. De vrijheid *van* zal eerst moeten uitgroeien tot de vrijheid *tot*. De individualisering zal moeten ontwikkelen tot individuatie, tot zelfverantwoordelijke zelfbepaling. Het gevoel van onafhankelijkheid zal geleidelijk plaats moeten maken voor een gevoel van wederzijdse afhankelijkheid, wereldwijd. Deze "wederzijdse afhankelijkheid" is wezenlijk anders dan de afhankelijkheid die boven met "gebondenheid" aangeduid werd. Ten eerste gaat ze uit van het individu zelf, de geïndividualiseerde mens, en berust op een keuze in volle vrijheid.

Ten tweede, belangrijker nog, kenmerkt zich deze "wederzijdse afhankelijkheid" door de centrale plaats die elk individu daarin toegekend wordt. Het individu gaat niet op in het collectief maar krijgt in de gemeenschap zijn unieke eigen plaats. Maar wel elk individu, elk mens, elke wereldburger, in gelijkwaardigheid, zonder enige uitzondering.

Rationeel weten we al dat we niet zonder elkaar kunnen, willen we zelfs fysiek op den duur als menselijke soort overleven. Maar, zoals zo vaak, loopt ons gevoel nog wat achter. Wellicht zijn we wat bang voor nieuwe vormen van gebondenheid, hebben we nog onvoldoende de ervaring dat verbondenheid niet bindt maar vrijmaakt. Misschien moeten we ons zelf de tijd gunnen te ontdekken dat vrijheid de weg opent tot gelijk(waardig)heid en broederschap en dat we ook de vrijheid hebben daarvoor te kiezen. Het begin is er echter : we zijn de "angst voor vrijheid" (Fromm, 1941) aan het overwinnen. We zijn bezig met onze innerlijke bevrijding, met, zoals de koningin dat uitdrukte in haar toespraak "Herdenken na 50 jaar" de tirannie te verdrijven die ons hart doorwondt. Want echte vrijheid is, zo sprak zij, pas mogelijk na innerlijke bevrijding.

Bevrijde politiek

Welke rol kan en moet de politiek hierin spelen? Van de politiek mag verwacht worden dat zij voor de voorwaarden zorgt waaronder de ontwikkeling van de mens in bovenbedoelde zin optimaal bevoorwaard wordt. Een politiek dus die mogelijkheden biedt tot een zo groot mogelijke vrijheid voor elk individu zichzelf te ontplooien. Een echte liberale politiek dus.

De huidige politiek is daar nog ver vandaan, verstrikt als zij is in het vinden van ad hoc oplossingen voor de problemen van vandaag en afhankelijk van mensen die nog volop bezig zijn zichzelf innerlijk te bevrijden. Maar het apèl op de politiek om zichzelf te bevrijden uit oude kaders, denk- en werkwijzen wordt steeds dringender en als de politiek haar regulerende invloed op het samenleven van zo vele mensen op een zo klein aarde-oppervlak wil behouden zal zij wel moeten veranderen.

Waardoor zal deze bevrijde politiek zich kenmerken?

Allereerst door zich bewust te zijn van haar dienende functie. Politici zijn mensen die zichzelf mogen ontplooien op politiek terrein, maar daar niet voor zich zelf zitten. Hetzelfde geldt overigens voor ambtenaren. Het woord "diensten" geeft al aan dat het gaat om instanties die hun bestaansrecht ontleen aan het dienen van de gemeenschap. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn, maar is dat in de praktijk van alle dag zeker (nog) niet. Bij dat dienen hoort ook weten wanneer je overbodig bent geworden en daar consequenties uit trekken. De overheid zal moeten inkrimpen. Niet zozeer om financiële als wel principiële redenen.

Het zich bevrijdende individu kan, wil, ja moet meer eigen verantwoordelijkheid dragen. Een overheid die alles regelt, verzorgt, invult ontnemt het individu ontplooiingsmogelijkheden in plaats van deze te bieden. Het terugtreden van de overheid zal wel gelijke tred moeten houden met de toenemende draagkracht van het individu. Deregulering vanuit een beroep op eigen verantwoordelijkheid mag nooit leiden tot situaties waarin de wet van de jungle weer geldt en de "zwakken" slachtoffer worden. Dat zou zich niet verdragen met ons toenemend gevoel van menselijke gelijkwaardigheid. De overheid zal waarschijnlijk altijd de functie behouden na te gaan of ieder recht gedaan wordt.

Waar de overheid zich allereerst geleidelijk uit moet terugtrekken zijn gebieden als cultuur, onderwijs en gezondheidszorg, waar de keuzevrijheid van het individu zo groot mogelijk dient te zijn. In een artikel voor het onderwijsnummer van dit blad heb ik dat onlangs voor onderwijs nader uitgewerkt. Een zelfde gedachtengang is mutatis mutandis toepasbaar op andere uitingen van het "geestesleven" van de mens.

Ook op economisch terrein zal de overheidsinvloed weer af kunnen nemen. Om te voorkomen dat juist ook hier de junglewet gaat overheersen zullen echter eerst een aantal waarborgen ingebouwd moeten worden waardoor het niet langer mogelijk is schade op (meestal anonieme) derden af te wentelen.

Een tweede kenmerk van bevrijde politiek is dat ze werkt vanuit een lange termijn visie. Waar ons bewustzijn van wederzijdse afhankelijkheid toeneemt houdt dit automatisch ook mondialisering in. Problemen zullen niet alleen mondiaal onderkend en geanalyseerd moeten worden, de politiek zal ook moeten zoeken naar toekomstgerichte oplossingen voor héél de wereld. Denken en handelen vanuit regionale, nationale en zelfs supranationale (zoals de EG) belangen moet als achterhaald, want kortzichtig beschouwd worden. Uiteindelijk is mijn belang het best gediend met het als volwaardig waarderen van de belangen van anderen. Hier ligt ook het aangrijpingspunt voor een werkelijk effectieve criminaliteitspreventie.

Samenwerking en synergie

Een derde kenmerk van bevrijde politiek is daarmee samenwerking en synergie. Duurzame oplossingen van problemen van welke aard ook zijn gebaseerd op het wederzijds erkennen van elkaars belangen en deze zoveel mogelijk willen honoreren. Uitgangspunt dient het streven naar het realiseren van win-win-situaties te zijn in plaats van het nog gebruikelijk win-verlies-patroon. Door optimaal gebruik te maken van elkaars kwaliteiten en sterke posities kan uiteindelijk voor ieder zelfs meer bereikt worden (synergie). Als ergens geldt dit ook in de politiek waar het toch gaat (zou moeten gaan) om ons aller belang. Verschillen van inzicht en opvatting, in ons systeem uitgedrukt in verschillende politieke partijen, hoeven daarbij geen belemmering te zijn. Integendeel : du choc des opinions jaillit la vérité. Polariteiten horen bij het leven. Je kunt daar gebruik van maken door ze als aanvullend te willen zien op je eigen beperktheid als politicus of partij of door ze te verscherpen, polarisatie, waardoor de nadruk komt te liggen op wat ons scheidt in plaats van wat ons bindt. Oppositie voeren omwille van de oppositie berust op het laatste, opponeren om een aanvullende gezichtshoek te presenteren ter wille van een optimale besluitvorming op het eerste.

Het verschijnsel partij is achterhaald

De vraag is overigens of het verschijnsel (politieke) partij niet achterhaald aan het raken is. Het wordt voor de bewuste burger steeds moeilijker zich met welke partij dan ook te kunnen en willen identificeren. Binding aan één bepaalde groep beperkt zijn keuzevrijheid en staat dus haaks op de ontwikkeling die hij doormaakt. Dat geldt ook voor de leden van politieke partijen. Het zal voor de partijen daarmee steeds moeilijker worden de keuzevrijheid voor elk van hun leden te honoreren en tegelijkertijd zich onderscheidend naar buiten te profileren. Het uiteindelijke gevolg zou wel eens het verdwijnen van het fenomeen politieke partij kunnen zijn en vertegenwoordigingen die, ook feitelijk, berusten op gekozen personen die deel uit maken van verschillende netwerken ten behoeve van inspiratie, informatie, afstemming en samenwerking.

De toekomst van het liberalisme

Het liberalisme kenmerkt zich van oudsher door het centraal stellen van het individu en zijn behoeften en belangen. In die zin heeft het liberalisme de toekomst. In hoeverre dat ook geldt voor zich liberaal noemende politieke partijen is nog maar de vraag. Afgezien van de vraag of politieke partijen überhaupt toekomst hebben, zal dat alleen het geval zijn wanneer deze partijen de tekenen des tijds werkelijk verstaan en daarnaar willen handelen. Dat wil zeggen een politiek willen voeren die de hierboven beschreven kenmerken vertoont. Zo niet, dan zal ook hier de wet van de remmende voor-sprong gaan gelden en zullen anderen het initiatief overnemen. LEF is gelukkig niet afhankelijk van het bestaande!

Hans Slavenburg is plaatsvervangend voorzitter van De Nieuwe Partij.

Liberalisme: niet slecht, kan beter

Dennis Hesselink

Had de vrijzinnig-democratie niet bestaan, ik was ongetwijfeld liberaal geworden. Want laten we eerlijk wezen: het liberalisme heeft veel te bieden.

Liberalisme

In de eerste plaats is er de rijke geschiedenis. Wie zou er niet tot een politieke stroming willen behoren die afstamt van John Stuart Mill, de persoon aan wie we prachtige uitspraken te danken hebben als de volgende: "Mankind are greater gainers by suffering each other to live as seems good to themselves than by compelling each other to live as seems good to the rest."¹³ (On liberty, p.72).

Daarnaast is er het rijke scala aan richtingen dat schuilgaat achter het etiket 'liberaal': van het meer progressieve sociaal-liberalisme tot het conservatieve utilitaristisch liberalisme, zoals dat op dit moment binnen de VVD de boventoon voert. Een verscheidenheid die ik als vrijzinnig-democraat zeker weet te waarderen.

Tenslotte, om de lofzang op het liberalisme enigszins binnen de perken te houden, zijn er natuurlijk de klassieke liberale opvattingen over de rechten van het individu, scheiding van Kerk en Staat en dergelijke, waarvoor liberalen zonder meer te prijzen zijn.

Democratisering

Zie ik mijzelf dan als een geestverwant van Arjan Toor, de Jonge Democraten als een zusterorganisatie van de JOVD en D66 als het links-liberale zusje van de VVD?

Nee. Er is een fundamenteel punt dat ons scheidt, en dat onze stromingen al in hun hele geschiedenis gescheiden heeft. En dat is het punt van de democratisering.

Laten we niet vergeten dat het dezelfde Mill is die, eveneens in het zojuist geciteerde boek, waarschuwt voor democratie als een middel om de wil van de meerderheid op te leggen aan enkelen. Hoe terecht deze waarschuwing ook is, het is een gevaar dat weinig met democratie te maken heeft, maar veel meer met de garantie van individuele rechten. Democratie speelt zich immers altijd *binnen* een systeem van vastgelegde rechten af, en er is geen 'democratische' manier om tegen deze rechten in te gaan.

Laten we niet vergeten dat in 1901 een deel van de Liberale Unie zich afsplitste om samen met de Radicale Bond de Vrijzinnig-Democratische Bond op te richten. Eén van de belangrijkste redenen hiervoor was het meningsverschil over de noodzaak van de invoering van het algemeen kiesrecht.

En laten we niet vergeten dat ook vandaag de dag nog vele liberalen, en niet in de laatste plaats jonge liberalen, ronduit vijandig staan tegenover het door ons aangehangen idee van een radicale democratisering van de maatschappij.

Vrijheid

Terwijl in wezen democratisering toch alles te maken heeft met vrijheid; althans, in onze ogen.

In onze ogen is een persoon pas vrij, als hij voor een zo groot mogelijk gedeelte zelf kan beslissen hoe hij zijn leven in wil richten. Om hieraan te voldoen zijn er twee eisen die vervuld moeten zijn.

In de eerste plaats gelijkheid van kansen. Gezien de ongelijkheden die er in deze maatschappij zowel voor individuen als voor groepen bestaan, waarbij het voor deze redenering niet van belang is of het nu gaat om reële ongelijkheden (bv. het sociaal-economisch milieu) of om opgelegde ongelijkheden (discriminatie), is het een wezenlijke taak van de overheid om deze ongelijkheden tegen te gaan met gerichte maatregelen. Dat betekent dat de markteconomie nooit ongereguleerd mag zijn, maar dat het altijd een sociaal gecorrigeerde markteconomie moet zijn. Zo moet de overheid ervoor zorgen dat er een voor iedereen toegankelijk onderwijsstelsel is, dat er extra steun is voor gehandicapten en dat er waar nodig een beleid van positieve discriminatie gevoerd wordt. Een liberalisme dat weliswaar de rechten van het individu erkent, maar niet bereid is om ervoor te zorgen dat iedereen ook in gelijke mate van deze rechten gebruik kan maken, is niets anders dan conservatisme met een mooie vlag erop.

¹³ De mensheid wint meer door van elkaar te dulden dat ieder leeft zoals hem dat goed lijkt, dan door elkaar te dwingen te leven zoals het de rest goed lijkt.

Kortom, een werkelijk liberaal beleid kan niet anders dan een sociaal-liberaal beleid zijn.

Maar dit is niet voldoende; er is een tweede noodzakelijke voorwaarde om ervoor te zorgen dat een persoon zoveel mogelijk vrij is. Deze hangt samen met de constatering dat er in de maatschappij verschillende structuren aanwezig zijn die een grote invloed hebben op de manier waarop een individu zijn leven in kan richten. Sterker nog: vrijwel alle gemeenschappelijke structuren waar een persoon in de maatschappij mee te maken krijgt bieden niet alleen vaak mogelijkheden aan deze persoon om zich te ontwikkelen, maar hebben tevens een sturende en dus beperkende invloed op die persoon zijn vrijheid. Hoe kan iemand nu vrij genoemd worden die weliswaar thuis mag doen en laten wat hij wil, maar die zijn openbare leven in moet richten naar regels waarover hij slechts zeer indirect, namelijk door eens in de vier jaar zijn stem uit te brengen, zijn mening kan laten horen? Het is duidelijk dat aan geen enkele persoon het alleenrecht over dergelijke beslissingen gegeven kan worden, aangezien het om gezamenlijke instellingen gaat. Het maximaal haalbare is dan ook dat alle betrokkenen hierover meepraten, en wel in gelijke mate. Van daar: democratiseer de scholen, de universiteiten (meer dan nu het geval is), de bedrijven en de overheidsinstellingen, om de vrijheid van elk individu te maximaliseren. Dat zou liberalen toch aan moeten spreken.

Veiligheid

Maar gesteld dat het liberalisme zich, ook na het lezen van dit pleidooi, niet collectief opheft om op te gaan in de vrijzinnig-democratie, wat voor toekomst zou er dan voor haar weggelegd zijn? Ik zou deze vraag willen beantwoorden door in te gaan op een onderwerp dat zich binnen Europa steeds meer in een vrijheidsbedreigende richting begeeft, en waarbij een werkelijk liberale houding daarom des te harder nodig is: dat van de veiligheid.

Als we kijken naar wat er in de grote landen om ons heen op dit gebied gebeurt, dan is de trend gemakkelijk te herkennen.

In Groot-Brittannië is door de Tories de Criminal Justice Law doorgevoerd, die een groot aantal vormen van (vreedzame) burgerlijke ongehoorzaamheid strafbaar stelt. Dit gaat zover dat zelfs de zogenaamde 'rave parties' daaronder vallen!

Het hierbij gehanteerde argument is dat het gaat om criminaliteitsbestrijding, en dat het dus uiteindelijk ten behoeve van de burgers zou zijn.

Frankrijk had tot voor kort Pasqua als minister van binnenlandse zaken, die er ook zo zijn eigen opvattingen op na hield: "l'État de droit s'arrête là où commence la Raison d'État."¹⁴ (Le Journal Radical, octobre 1994) Hij werkte dit uit door een reeks wetsvoorstellen, met de bedoeling om onder andere een snelle groei van videobewaking mogelijk te maken, zonder dat hier ook maar enige controle op uitgeoefend kan worden, en vergaande bevoegdheden voor de politie waar het gaat om het preventief doorzoeken van auto's ver buiten de plaats waar een demonstratie gehouden gaat worden. Degenen die aanwezig zijn op een plaats waar geweld plaatsvindt lopen het risico op drie jaar gevangenisstraf of, in het geval ze immigrant zijn, uitzetting uit Frankrijk.

En van de kant van de Duitse CDU/CSU/FDP-coalitie komen voorstellen om zitblokkades strafbaar te stellen, omdat zich daar een "Strafbarkeitslücke"¹⁵ zou voordoen (Süddeutsche Zeitung 5/5/95).

Burgerrechten

Het laatste voorbeeld is wellicht nog het meest illustratief om te laten zien wat een liberale partij zou moeten doen, en vooral ook wat zij niet zou moeten doen.

In het begin van de jaren zeventig was de FDP, nadat zij de Freiburger Thesen had aangenomen, duidelijk een vooruitstrevende partij, en dat legde haar electoraal geen windeieren. De FDP was de partij die opkwam voor de burgerrechten en deze beschermde tegen misbruik van de overheid. Tegenwoordig maakt zij zich meer druk over de werking van de vrije markt, en is haar rol van burgerrechtenpartij allang overgenomen door Bündnis 90/Die Grünen. Het zou te ver voeren om het verlies van de positie van de FDP als derde macht in het Duitse politieke spectrum aan Die Grünen geheel hieraan te wijten, maar helemaal los ervan zal zij ook niet staan.

(Aardig detail is overigens dat de FDP zich voorheen aanpreef als Freie Demokraten, terwijl ze zich tegenwoordig Die Liberale noemen.)

¹⁴ De rechtsstaat houdt op daar waar het Staatsraison begint.

¹⁵ strafbaarheidslacune

Deze problematiek blijft Nederland niet bespaard. Niet alleen worden we via het langzaam op gang komende Europol steeds meer afhankelijk van hoe er in de ons omringende landen tegen veiligheid aangekeken wordt (en het zal duidelijk zijn dat de grote weerstand die er in deze bij een aantal EU-lidstaten bestaat tegen het toekennen van een controlerende rol aan het Europese Hof van Justitie zowel typerend als verontrustend is). Ook de op dit moment lopende discussie over de opsporingsmethoden van politie en justitie houdt zekere risico's in. Hoewel deze tot nu toe nog tamelijk genuanceerd gevoerd wordt, wakkeren media als De Telegraaf de roep om krachtigere maatregelen van de overheid tegen de 'verloedering' van onze maatschappij aan. Het is niet denkbeeldig dat men veel meer de kant van Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland op zou willen gaan.

Het lijkt mij dat, wil een liberale partij in Nederland een echte liberale partij zijn, zij zich juist op dit punt sterk moet maken voor de vrijheden van de burger tegen inmenging van de staat, ook als dit laatste met het argument 'veiligheid' gepaard gaat. Veiligheid betekent immers niet alleen bescherming door de overheid, maar ook bescherming tegen machtsmisbruik van de overheid.

Conclusie

Samenvattend zou ik willen zeggen dat, mijn inziens althans, een consequent doorgevoerde liberale gedachtengang tot niets anders kan leiden dan tot een sociaal-liberale en radicaal-democratische instelling, oftewel tot vrijzinnig-democratie. Liberalen die deze laatste stap niet willen zetten zou ik willen oproepen om onvoorwaardelijk op te komen voor de burgerrechten, ook als dit ten koste gaat van een door sommigen gewenste sterke staat.

Dennis Hesseling is Landelijk Voorzitter Jonge Democraten, vrijzinnig-democratische jongerenorganisatie

NB Overal waar een algemene persoon aangeduid wordt met 'zij', 'haar' enzovoorts moet 'hij/zij', 'zijn/haar' enzovoorts gelezen worden.

Liberalen in Nederland zijn nog lang niet klaar

Arjan Toor

Sinds enkele jaren lijkt het in politicologische kring usance om te spreken van de 'overwinning van het liberalisme'. Vooral na het vallen van de Muur betogen veel kenners, dat voor de sociaal-democraten het doek definitief is gevallen. De recente verkiezingsoverwinningen van de VVD in Nederland lijken deze stelling verder te ondersteunen. Tegelijkertijd zal een dergelijke 'overwinning' de meeste liberalen wat vreemd in de oren klinken. Het is immers juist de liberale ideologie die niet uitgaat van een utopisch wereldbeeld, maar gelooft in een constante verandering van mens en maatschappij. Een 'overwinning van het liberalisme' doet vermoeden dat voor liberalen het werk gedaan is. Dit artikel betoogt, dat niets minder waar is; zeker in Nederland zijn liberalen nog lang niet klaar.

Het leidt geen twijfel, dat de Nederlandse samenleving in de laatste decennia per saldo liberaler is geworden. Ik onderbouw deze stelling bij voorkeur niet aan de hand van een opgetrokken IJzeren Gordijn of een verkiezingsoverwinning van Bolkestein. Liever zie ik kritisch de wijze waarop de Nederlandse maatschappij is ingericht. Dat gezegd hebbende, kunnen we objectief constateren dat de ontzuiling in de samenleving definitief heeft doorgezet. Deze ontzuiling heeft in de afgelopen jaren enorme consequenties gehad voor de individuele vrijheid van mensen.

Vroeger werd je binnen een zuil geboren en de kans dat je binnen diezelfde zuil zou sterven was zeer aanzienlijk. Dientengevolge was het leven voor een groot deel uitgestippeld. De organisaties en personen die binnen de zuil functioneerden bepaalden met elkaar de aard van de keuzes die iemand gedurende zijn of haar leven maakte. De school waar je heen ging, de vrienden die je maakte, de clubs waarvan je lid werd en de politieke partij waarop je stemde; al die keuzes leken op voorhand voor je te zijn bepaald en enkel de afvalligen durfden deze beslissingen te betwisten.

Nu echter de zuilen zijn afgebrokkeld, worden mensen in sterke mate in de gelegenheid gesteld hun levensloop zelf te bepalen.

Op zich moet deze constatering voor liberalen reden zijn tot vreugde. Het zijn immers diezelfde liberalen geweest, die zich vele decennia lang hebben ingezet voor een grotere individuele keuzevrijheid. Toch gaat het mij te ver om - met de hedendaagse politicologen - van een liberale overwinning te spreken. Een overwinning wekt (nogmaals) de suggestie dat de ideale samenleving is bereikt. Helaas is de realiteit een andere, want ook de nieuwe, liberalere, maatschappij brengt grote problemen met zich mee. Terwijl liberalen altijd geloofd hebben dat elk individu gedijt in een zo vrij mogelijke maatschappij, zien we op dit moment in Nederland een groot aantal mensen dat problemen heeft om zich aan te passen aan de snel veranderende samenleving. Directe oorzaak hiervan is, dat heel veel van die mensen nooit gewend zijn geweest om een grote mate van individuele keuzevrijheid te bezitten; ze hebben hun leven nog nooit op een dergelijke directe manier in eigen hand gehad. Het is in dat licht opmerkelijk om te zien, dat gedurende deze eeuw de aard van de psychische klachten van mensen gemiddeld genomen fundamenteel is veranderd. Vroeger ontstonden veel van dergelijke klachten doordat mensen zich binnen de zuil waarin ze leefden beklemd voelden. Ze wilden over hun eigen leven beslissen en de overgeorganiseerde zuil waarin ze zaten frustreerde hen hierin. Tegenwoordig zijn de psychische klachten van een heel andere aard en kunnen ze worden gedefinieerd als zogenaamde ego-versnippering. Mensen worden geconfronteerd met de verantwoordelijkheid die ze ten aanzien van hun eigen leven hebben en worden overvallen door het 'Mieke Telkamp-syndroom': Waarheen en Waarvoor? Mensen worden - door hun omgeving en in toenemende mate door de overheid - gedwongen zelf richting te geven aan hun leven en komen hierdoor met zichzelf in conflict.

Het liberalisme zoals het in Nederland thans in praktijk wordt gebracht, lijkt nauwelijks in te spelen op de desoriëntatie die heel veel mensen parten speelt. Te gemakkelijk wordt geredeneerd dat mensen nu vrij zijn om hun eigen keuzes te maken en dit proces vanzelf wel zal leiden tot 'the greatest happiness for the greatest number'. Voorlopig blijkt het tegendeel het geval te zijn. De gedesorienteerde mens vlucht in crimineel gedrag, diverse verslavingen, vernielzucht en milieuvervuiling.

De totale maatschappelijke kosten die dit soort gedrag met zich meebrengt zijn vele malen hoger dan ten tijde van de verzuilde samenleving.

Het is mijn oprechte overtuiging, dat de mens in de afgelopen decennia niet ineens veel slechter en onverantwoordelijker is geworden. Wel hebben mensen simpelweg niet geleerd om te gaan met hun nieuw verworven vrijheid. Dit impliceert tevens dat ze niet of nauwelijks in staat zijn de consequenties van hun eigen keuzes en het daaruit voortvloeiende gedrag te overzien. Deze 'ondoorzichtigheid' staat rationale beslissingsprocessen in de weg. Daarenboven kunnen we constateren, dat de oude zuilen drempels met zich mee brachten, die een bepaald gedrag in de weg stonden. Hierbij kan worden gedacht aan de enorme sociale controle binnen de eigen kring, die in vroeger tijden 'onverantwoordelijk' gedrag belemmerde dan wel onmogelijk maakte. Voor de helderheid van dit betoog is het overigens belangrijk te onderstrepen, dat niet alle gedesorienteerde mensen vluchten in criminaliteit en verslavingen of bij een psychiater lopen. Deze beperkte groep vormt slechts het topje van de ijsberg; een ijsberg die bestaat uit mensen zoals u en ik, die gewoon niet weten wat ze met hun leven aanmoeten en bij elke nieuwe keuze vervallen in twijfel en onzekerheid.

Wie een liberale samenleving wil, zonder dat dit ten koste gaat van grote groepen mensen, zal op structurele wijze aandacht moeten besteden aan de heersende desoriëntatie. Het wordt met name voor de oudere generatie buitengewoon moeilijk om te leren om te gaan met de nieuw verworven vrijheden. Deze mensen hebben het grootste deel van hun leven gefunctioneerd in een zekerheden-biedende maatschappij. Het is een utopie om te denken dat je deze mensen van de ene op de andere dag de volledige verantwoordelijkheid voor hun eigen leven kunt geven. Deze constatering heeft nadrukkelijk consequenties voor de manier waarop liberalisering van de samenleving en de daarbij behorende wet- en regelgeving moet worden voortgezet. Zo zal een fundamentele herziening van het stelsel van sociale zekerheid de liberale filosoof wellicht doen watertanden, maar in praktijk zal blijken dat een dergelijke rigoureuze wijziging gigantische sociale consequenties zal hebben; juist voor die mensen die absoluut niet gewend zijn ineens volledige verantwoordelijkheid te dragen voor het verwerven van het eigen inkomen.

Dergelijke liberaliseringsprocessen dienen dan ook zeer geleidelijk te worden doorgevoerd.

Ook aan de jongere generatie moet duidelijk worden gemaakt dat zij primair verantwoordelijk is voor haar eigen keuzes. Voorts moet haar worden geleerd de consequenties van iedere gemaakte keuze te overzien, teneinde rationale kosten-baten-analyses te kunnen maken. In een bijzonder vroeg stadium dient hiermee te worden begonnen en het is beangstigend om te zien dat het huidige onderwijsstelsel in dit opzicht dramatisch tekort schiet. Waar het klassikaal stampen van lesstof nog aan de orde van de dag is, kan onmogelijk worden verwacht dat jonge mensen worden gestimuleerd in het ontwikkelen van een eigen bewustzijn en een eigen verantwoordelijkheid. Het onderwijs zal derhalve veel individualistischer moeten worden, om al in een veel eerder stadium aan de eigen keuzemogelijkheden van het kind te appelleren. Dit betekent niet dat kinderen tijdens hun schooltijd maar moeten doen waar ze zin in hebben. Wel betekent het, dat eerst het individu de ruimte wordt geboden alvorens de onderwijzer op autoritaire wijze ingrijpt. Het is vanzelfsprekend om een dergelijk onderwijsmodel te hantieren; ook bij de inrichting van de verdere maatschappij streven liberalen consequent naar een model waarin eerst de individuele ontplooiing de kans krijgt en - indien nodig - pas daarna de dwang van bovenaf wordt opgelegd. Een meer Montessori-achtige inrichting van het onderwijs is derhalve vereist om kinderen voldoende uit te rusten voor een leven in een ontzuilde en liberale samenleving.

Op basis van het bovenstaande constateer ik dat er voor liberalen nog heel veel te doen is; van een overwinning van het liberalisme kan derhalve (nog) niet worden gesproken. Pas wanneer ieder individu op verantwoorde en verantwoordelijke wijze met zijn of haar nieuw verworven vrijheden kan omgaan, zal er van een dergelijke overwinning sprake kunnen zijn. Tot die tijd ligt er juist voor (politieke) organisaties van liberale signatuur een belangrijke taak om mensen hierin te begeleiden en te stimuleren. Ook de JOVD dient deze taak met bevlogenheid en enthousiasme op zich te nemen, om op die manier bij te dragen aan een vrije samenleving, die ook werkelijk voor iedereen vrijheid impliceert!

De auteur is Landelijk Voorzitter van de onafhankelijke liberale Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

Liberalen en nieuwe moralen: Laissez-faire, juist nu.

Marten Gerssen

“Ook een liberaal politicus dient te moraliseren”. Met deze titel plaatsten de heren K. Groenveld en G.A. van der List van de Teldersstichting in *NRC Handelsblad* van 15 juni een paginavullend artikel. De aanleidingen van dat artikel waren de opmerkingen van de heer Oostlander, dat liberalisme onverschilligheid en criminaliteit in de hand zou werken en de opmerkingen van de heer F. Bolkestein, dat de samenleving een bezielend verband nodig heeft. Deze kritiek wordt vaak samengenomen onder de noemer ‘communitarisme.’

Voor het eerst in de liberale geschiedenis pleit het wetenschappelijk bureau van de VVD vóór een overheid die moraal mag afdwingen. Dat motiveert Groenveld als volgt: De klassieke liberale filosofen als Smith, Locke en Hume konden makkelijk “Laissez faire” roepen, omdat er in hun tijd een grote maatschappelijke zorg en collectieve verantwoordelijkheid operabel werd gehouden door de kerk.

Dat bezielend verband is weg. De overheid heeft die zorg op zich genomen in de vorm van sociale wetgeving. En een teveel aan regelgeving werkt calculerend gedrag in de hand.

In antwoord op dat communitarisme concluderen Groenveld en Van der List dat de overheid wel degelijk een plicht heeft om te moraliseren, in die zin, dat liberalen “...het recht en de plicht

hebben burgers te wijzen op de waarde van verdraagzaamheid en verantwoordelijkheidsgevoel. (...) Zij zullen stelling moeten nemen tegen een asociale, onverantwoorde opstelling die anderen schade en overlast berokkent zonder de principiële tolerantie ten aanzien van afwijkend, nonconformistisch gedrag prijs te geven die het geïndividualiseerde Nederland van de jaren negentig gunstig doet afsteken bij de puriteinse en in veel opzichten benepen maatschappij van vóór de jaren zestig."

De liberale paradox wordt in deze laatste zin in een notedop weergegeven. Pluriformiteit en verdraagzaamheid zijn onmisbaar in een liberale samenleving, maar tegelijkertijd is aanwezigheid van normen en waarden een noodzaak voor haar functioneren. Bovendien moeten die normen een grote interne coherentie bezitten. Groenveld gaat in zijn pleidooi voor een publieke moraal echter aan één belangrijke notie voorbij. Individuen zijn continu gedwongen keuzes te maken. Zij zullen zich alleen goed gedragen als zij er op ieder keuzemoment zélf van doordrongen zijn dat dát goede gedrag altijd, en dus ook op dat moment, het enige juiste gedrag is. Concreet: je moet je belastingbiljet eerlijk invullen, ook als er geen inspecteur over je schouder staat mee te kijken. Moraal kan dus maar moeilijk van bovenaf worden opgelegd, want er zal een zeer groot draagvlak in de samenleving voor moeten bestaan. Moraal komt van onder uit de samenleving.

Groenveld en Van der List zijn zich van die beperkte overheidsmoraal bewust. De voorbeelden van publieke moraal die voor hen dan overblijven zijn dingen als: je niet asociaal gedragen, je houden aan je woord, eerlijkheid, enzovoort. Dat zijn dingen die niet alleen door liberalen geroepen worden, maar door iedereen. Het is de basis geweest voor iedere beschaafde samenleving die onze geschiedenis heeft gekend. Het wettelijk vastleggen van die dingen is niet meer dan logisch. Iedere maatschappij, die geen matigheid meer kent, is gedoemd ten onder te gaan. Maar de inkleuring van die matigheid is en blijft een zaak van individuele burgers zelf.

Een goed voorbeeld is de anti-tabakslobby in de Verenigde Staten. Waar sigaretten vroeger een toonbeeld van cultuur en *sophistication* waren, is vanuit de burgerij een beweging opgekomen die dit beeld radicaal heeft gewijzigd. In Nederland is iets soortgelijks te zien waar het gaat over de sociale zekerheid. Slechts enkele jaren geleden was het absoluut *not done* om gevallen

van uitkeringsfraude aan te geven bij de sociale dienst. Maar sinds het besef is doorgedrongen, dat fraude wel degelijk schadelijk is, is het aantal meldingen opmerkelijk gestegen. Waar tot enkele jaren de WAO gebruikt werd als riant afvloeiingsregeling, is nu een tendens naar de andere kant zichtbaar, waarbij de overheid nu eerder de taak heeft om te voorkomen dat we naar de andere kant doorschieten.

Op deelonderwerpen als sociale zekerheid is een nieuw normbesef doorgedrongen, en dat in maar een paar jaar tijd. Als op zulke *topics* een nieuwe moraal kan ontstaan, dan is het niet denkbeeldig, dat een nieuw *algemeen* normbesef zich aan zal dienen. Maar die normen en waarden zijn niet opgelegd aan de maatschappij, maar komen uit die maatschappij. Het is de moraal waar de maatschappij om vraagt, omdat ze zelf inziet, dat ze die moraal nodig heeft. In dat geval is het pleiten voor een overheid die moraal weer oplegt erg vergezocht. Het zal eerder de weerzin tegen die moraal versterken dan verzwakken. Natuurlijk moet de overheid geloofwaardig blijven in het uitvoeren van haar taken. Maar dat is een *uitvoeringsprobleem*, geen *invullingsprobleem*. Liberalen hebben veel eerder de taak, de publieke moraal te bewaken tegen een te verre verharding en verrechtsing dan tegen haar verandering.

Waar Groenveld, Bolkestein en Oostlander om actie roepen, is er volgens mij eerder een *reactieve* houding op dit moment ten aanzien van normen en waarden noodzakelijk. Dit is dus juist een moment waarop "laissez-faire" gerechtvaardigd is. De maatschappij bepaalt de normen en waarden, niet de politiek. De publieke moraal is niet dood, er is alleen een nieuwe moraal bezig ter wereld te komen. Het enige wat liberalen moeten doen is de pijn van de bevalling wat te verzachten.

Marten Gerssen is voorzitter van de JOVD-commissie Filosofische en Ideologische Politiek en redacteur van LEF. Een ingekorte versie van dit artikel verscheen eerder op 29 juni in NRC Handelsblad als reactie van auteur samen met Dion van der Arend op Geschrift 82 van de Teldersstichting, getiteld "Tussen vrijblijvendheid en paternalisme."

Lang Leve Thorbecke's gedachtengoed!

Tamara van Boxtel

Inderdaad, geachte lezer, ondergetekende is een grote fan van onze liberale voorvader Thorbecke. In het navolgende zal ik u proberen duidelijk te maken waarom.

verkeerd beeld van liberalen

Wat ik het allervervelendste vind van lid zijn van de JOVD en de VVD is dat men personen die lid zijn van deze organisaties vaak beschouwd als asociaal, aanhanger van survival of the fittest in extreme vorm en wat dies meer zij. De VVD zou de rijken rijker en de armen armer willen maken. De VVD zou overal de marktform op los willen laten en voor de rest een laissez-faire beleid willen voeren. De VVD zou het niet erg vinden de natuur te vernietigen als dit meer opbrengt dan het milieu behouden. In het bovenstaande kan ik mezelf totaal niet vinden en mijns inziens is de term liberalisme hier ook niet op van toepassing.

Ik geloof dat ieder mens (op een paar slechteriken na) uiteindelijk naar eenzelfde soort samenleving toe wil. Een samenleving waarin we met zijn allen in vrede en harmonie kunnen samen zijn. Een samenleving waarin de sterkeren de zwakkeren helpen, om een goed leven te kunnen leiden (met een korte ei dus!). Afgezien van het feit dat je erover kunt twisten of zo'n samenleving ooit bereikt zou kunnen worden, bestaat er verschil van mening over de manier waarop we naar zo'n ideale samenleving toe zouden moeten groeien. Het grote verschil tussen de politieke partijen onderling bestaat mijns inziens vooral uit het verschil van mening over de manier om ons aller Utopia te bereiken. Ook de VVD wil in mijn ogen toe naar een bovenbeschreven samenleving.

Een probleem wat ontstaat als de overheid te veel taken op zich gaat nemen (de overdreven verzorgingsstaat), is dat de solidariteit van mensen onderling vervaagd. De overheid lost de probleemgevallen immers op. Iedereen betaalt belasting en koopt zo een stukje solidariteit af; de overheid lost het immers wel op met jouw belastingcentjes. Het is daarom belangrijk om een goede balans te vinden tussen zaken die wel en zaken die niet tot taak van de overheid behoren, om het de burgers niet makkelijk te maken om hun solidariteit af te kopen middels een 60% belastingtarief. Daar komt nog bij dat de overdreven verzorgingsstaat een stimulans wegneemt om het beste uit de mens te halen.

solidaire of calculerende burger?

Een casusvoorbeeldje. Mevrouw A heeft een betaalde baan en moet zich alle nukken en grillen van haar baas laten welgevalen. Er wordt van haar verwacht dat ze flexibel en loyaal is, terwijl ze weet dat haar baas er niet voor terugschrikt haar gewoon op straat te zetten op het moment dat er een andere gewillige prooi voor het minimum wil werken.

Mevrouw B heeft geen betaalde baan, kan haar tijd zelf indelen en zo nu en dan doet ze eens wat vrijwilligers werk bij een kindercrèche. Weliswaar komt er bij mevrouw A een paar honderd gulden per maand extra binnen, maar als ik mocht kiezen, zou ik het wel weten. Ieder mens maakt voor zichzelf gewoon een kosten-baten analyse en als de kosten niet tegen de baten opwegen, dan begin je er gewoon niet aan. In politiek Den-Haag noemen ze dit wel eens heel vervelend "de calculerende burger". Men doet net of zo'n burger een uitvinding is van deze eeuw, maar calculeren heeft de mens altijd al gedaan. De holbewoner vroeger was echt niet te beroerd om eens een visje te vangen voor zijn zieke buurman. Omdat als hij dan eens een keer ziek was, zijn buurman hem wellicht op zijn beurt wilde trakteren op een visje. Is dit nu een solidaire of een calculerende burger?

Als je nog een stapje verder gaat, kun je je ook afvragen waarom iemand geld overmaakt aan 'Mensen in Nood', 'Eén voor Afrika', 'Terres des Hommes' of andere instellingen voor mensen in nood. Wil je die mensen nu echt helpen of is het slechts het afkopen van een soort schuldgevoel omdat wij hier in het Westen in weelderige luxe leven in vergelijking met de ontwikkelingslanden? Alhoewel dit soort stellingen tot zeer interessante discussies kan leiden, wil ik het cynisme weer van me afschudden en teruggaan naar de rode draad in mijn verhaal.

verzorgingsstaat

We waren gebleven bij de verzorgingsstaat. In mijn ogen is het erg belangrijk dat er een sociaal vangnet is voor degenen die het echt nodig hebben. Maar m.i. heeft onze huidige verzorgingsstaat ertoe geleid dat er veel meer mensen hulp nodig hebben.

Veel meer dan zonder deze verzorgingsstaat het geval zou zijn geweest. Met andere woorden; we zijn afhankelijk geworden van deze zelfde verzorgingsstaat. Als je dan met deze visie het wenselijk acht dat we de verzorgingsstaat gaan ontmantelen, dan betekent dit dus juist niet dat je asociaal bent of de armen armer wilt maken. In mijn ogen denk je er dan veel dieper over na, dan de zogenaamde socialen die kost wat kost de verzorgingsstaat willen behouden of zelfs nog willen uitbouwen, terwijl ze er helemaal geen argumenten voor hebben. Alhoewel de VVD op dit punt progressief genoemd kan worden, wordt zij toch over het algemeen gezien als een conservatieve partij.

Thorbecke's gedachtengoed

Grappig eigenlijk, want onder invloed van de tijdgeest worden liberalen in Nederland tegenwoordig gezien als niet de meest sociale en progressieve personen die je tegen kunt komen. (Ondanks het feit dat het weer salonfähig schijnt te zijn om op de VVD te stemmen.) Terwijl ons (in ieder geval mijn) liberale voorbeeld, Thorbecke, revolutionair sociaal genoemd kan worden. De rechten en plichten die neergelegd zijn in onze Grondwet, komen grotendeels van zijn hand. Zoals eenieder zich waarschijnlijk nog wel uit de geschiedenisles kan herinneren, werd in 1848 een Grondwet aangenomen die de gevestigde orde in Nederland op haar grondvesten deed schudden. Onze huidige maatschappij inclusief verzorgingsstaat heeft zich als het ware ontwikkeld op deze Grondwet, die van de hand van een 'VVD-man' kwam.

(Nu moet ik hier tegelijkertijd bij aantekenen, dat ik de VVD niet altijd liberaal vind in de zuiverste zin van het woord. Toch leeft zij naar mijn gevoel meer dan D'66 de geest van het liberalisme na, vandaar dat de VVD voor mij het beste alternatief is.)

Waarom vind ik Thorbecke nu zo gaaf? Voor Thorbecke waren de beginselen van het Liberalisme niet zozeer een uitvloeisel van een politieke stroming, maar veeleer een *levenshouding*. Zoals de katholieken de Bijbel volgen, zo volgde Thorbecke (net als ik) de liberale beginselen:

- vrijheid
- verantwoordelijkheid
- verdraagzaamheid
- gelijkwaardigheid
- sociale rechtvaardigheid
- zoveel mogelijk.

Het liberalisme is voor mij daarom ook veel meer dan enkel een politieke stroming waar ik de meeste mensen tegen kom die het met me eens zijn. Het liberalisme is voor mij veeleer een levenshouding, een soort geweten waarnaar ik probeer te leven. Vandaaruit probeer ik al mijn standpunten te formuleren en te motiveren. Ik geef toe dat dit niet altijd makkelijk is. Zo kom ik vaak met mezelf in de knoop als het om economische beslissingen gaat die het milieu beïnvloeden. Als econoom kan ik de relevantie van bijvoorbeeld de Betuwelijn best wel onderschrijven, maar als natuurliefhebbend mens kan ik dit soort beslissingen moeilijk in mijn liberale beslissingsstructuurtje inpassen. Op dit soort punten kan het liberalisme moeilijk een leidraad, een stevig fundament voor beslissingen vormen. Niet als andere politieke ideologieën is ook het liberalisme niet volledig 'dekkend' als leidraad voor het vormen van meningen.

afsluitend

Het beeld dat men van het liberalisme buiten liberale kringen heeft, is te negatief en doet geen recht aan het liberale gedachtengoed. Ook ik als liberaal ben sociaalbewogen. Ook ik als liberaal ben milieubewust. En ook ik als liberaal denk na over ontwikkelingshulp en de bestrijding van de werkloosheid. Net zoals de VVD nu een slecht imago heeft, zo werd Thorbecke in zijn tijd ook miskend. Maar zoals het heden het gelijk van Thorbecke heeft erkend, zo zal de toekomst dit voor de VVD doen.

Tamara van Boxtel is voormalig afdelingsbestuurder van de JOVD en studeert rechten en economie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Positief liberalisme

Wilfried P.C.G. Derksen

In een verzameling artikelen met visies op het liberalisme dient voorop te staan dat het liberalisme niet bestaat¹⁶. Dit betekent dat in een bijdrage duidelijk moet zijn wat de auteur onder liberalisme verstaat. Liberalen zijn over de betekenis van liberalisme niet eensgezind: wat de een liberaal noemt kan door een ander als puur conservatisme of thatcherisme worden beschouwd terwijl wat door die ander liberaal wordt genoemd door de een als sociaal-democratisch kan worden beschouwd. Toch lijken al die liberalen verenigd door een uitgangspunt: de individuele vrijheid.

Ik zal trachten weer te geven wat onder liberalisme verstaan kan worden en zal vervolgen met een beschouwing over wat ik in deze bijdrage het positief liberalisme¹⁷ noem.

Onder liberalisme kan worden verstaan het geheel van ideeën en theorieën over de inrichting van de samenleving en de positie van de burger in de samenleving die erop gericht zijn het individu de mogelijkheid te geven zich geestelijk en materieel zo ver te ontplooien als de hem van nature meegegeven mogelijkheden zouden toelaten. De vrijheid van de individuele burger is in een liberale opvatting de natuurlijke norm van het menselijk samenleven.

Het liberalisme heeft een lange historische ontwikkeling ondergaan en zijn karakter is in die ontwikkeling gewijzigd. Als politieke stroming herkent men het liberalisme in de loop van de 17e en de 18e eeuw. Het heeft zijn wortels met name gehad in het protest en het verzet van de omhoogstrevende burgerij tegen kerk en staat

onder het Ancien Régime en is de politieke stroming die de drang naar vrijmaking en gelijkberechtiging van de burger verwoordt, de emancipatiebeweging van de burgerij.

Liberalen verwerven in de loop van de negentiende eeuw in de meeste Europese staten de macht. De periode na 1848 tot 1872 wordt beschouwd als de bloeitijd van het klassieke liberalisme en de emancipatie van de burger. Brede kringen hebben veel vertrouwen in de menselijke rede, het vrije onderzoek in wetenschap en godsdienst, vrije ontplooiing in de kunst en vrije concurrentie in handel en nijverheid. Centraal staat de gedachte, dat in het vrije spel der maatschappelijke krachten een ieder zijn talenten zo veel mogelijk zou ontplooien en daardoor zou bijdragen tot algemeen welzijn.

Na het bereiken van de macht raken de liberalen verdeeld. Een deel beperkt zich tot het behouden van het verworvene.

Een ander deel wil verder werken aan het bereiken van een liberale maatschappij en wil de nachtwakersstaat vervangen door een staat, waarin de overheid een actieve rol zou moeten spelen om de individuele vrijheid in een samenleving te realiseren.

In verschillende landen leidt dit de vorming van progressief-liberale partijen naast de klassiek-liberale partijen. Met name de opvattingen ten opzichte van democratie is een breekpunt. In het politiek gedachtengoed van progressief-liberalen wordt de democratie geïntegreerd.

¹⁶ De vraag "Wat is het liberalisme?", zoals die bijvoorbeeld in het boekje '¿Que es el liberalismo?' van Alberto Mansueti (Caracas, 1989) wordt gesteld, is naar mijn mening onjuist. Dit geldt eveneens voor de tijdelijk door de VVD gebruikte term "De enige liberale partij van Nederland".

¹⁷ De term positief liberaal is een term die ik afleid uit het begrip positieve vrijheid dat hierna aan de orde komt. Andere wel gebruikte termen zijn progressief-liberaal, radicaal(-liberaal) of vrijzinnig-democratisch, sociaal-liberaal en ontplooiingsliberaal. Een principieel onderscheid is tussen deze termen niet aan te brengen. Zij kunnen dan ook naar mijn mening door elkaar gebruikt worden.

De bezwaren van Christon Kolk in LEF 46 tegen de termen progressief-liberaal kan ik begrijpen, maar zijn niet doorslaggevend. In het politieke spraakgebruik wordt progressief gebruikt voor de politieke partijen aan de linkerzijde. De term progressief is daarmee een politiek duidelijke term.

Progressief-liberalen hebben vaak de term liberaal als aanduiding van hun politiek denken afgewezen. De term werd niet geschikt geacht omdat deze in het algemeen gebruikt werd door de klassiek-liberale stroming. Alleen daar waar progressief-liberalen binnen het liberale kamp de meerderheid vormen, zoals in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, gebruiken progressief-liberalen de term liberaal zonder adjectief.

Een in de negentiende eeuw populaire term is radicaal of (in de germaanstalige landen) vrijzinnig(-democratisch). Met name in Nederland, Zuid-Duitsland, Zwitserland en Zweden noemden progressief-liberalen zich vrijzinnig(-democratisch).

Omdat progressief-liberalisme in het algemeen is gebaseerd op de individuele ontplooiing van elk individu wordt dit ook wel ontplooiingsliberalisme genoemd. Met de term sociaal-liberaal wordt aangegeven dat binnen het liberalisme het sociale denken, ten dele ontleend aan de sociaal-democratie, een belangrijke rol gaat spelen. De term sociaal-liberalisme geeft aan dat het hier gaat om de sociale breuk en is naar mijn mening duidelijker dan de term ontplooiingsliberalisme.

De progressief-liberalen of radicalen trekken de consequentie uit de aan het liberalisme inherent geworden democratische beginselen. Dit leidt tot een meer egalitaire visie op de samenleving.

Een nieuw breekpunt wordt vanaf de eeuwwisseling belangrijker. Het fundamentele onderscheid tussen klassiek liberalisme¹⁸ en progressief liberalisme is dan gebaseerd op het mensbeeld. In een progressief-liberaal gedachtengoed past als doel van de mens het streven zichzelf te verwerkelijken. De mens heeft een weg te gaan om zichzelf te kunnen ontplooien. De mens heeft niet alleen die weg te gaan, hij heeft daar ook recht op. In die visie kan hij aanspraak maken op middelen opdat hij zijn doeleinden kan nastreven. Die positieve vrijheid, de aanspraak op middelen, kan de negatieve vrijheid, de afwezigheid van beperkingen, inperken. Het liberalisme dat dit uitgangspunt erkent duid ik daarom hier aan als positief liberalisme.

Er ontstaat, geïnspireerd door John Stuart Mill, een besef dat individuele vrijheid niet alleen afhankelijk is van de relatie tussen de overheid en de burgers, maar ook van de relaties tussen burgers onderling, dat wil dus zeggen van de gemeenschap waarvan een persoon deel uitmaakt. Mill stelt dat vrijheid van denken, onderzoek en discussie zowel de samenleving als de burger ten goede komt en ook op zich als goed moet worden beschouwd. Vrijheid valt volgens Mill niet samen met de afwezigheid van wetten. De met hem verwante filosoof Thomas Hill Green formuleert een positief vrijheidsbegrip. De overheid heeft daarin als taak door een actief optreden voor een ieder vrijheid - het vermogen iets te doen of van iets te genieten, dat waard is om te doen of genoten te worden - mogelijk te maken. Sociale wetgeving en bescherming van de zwakken in de samenleving moet de actieve deelname van allen in het maatschappelijk leven garanderen.

In mijn visie staat positief liberalisme voor het politieke, maatschappelijke gedachtengoed, dat ervan uitgaat, dat de welvaart van de mens, zijn welzijn en de vooruitgang, zowel in geestelijk als in materieel opzicht, slechts te verwerkelijken zijn in en door een streven naar een zo

groot mogelijke, persoonlijke vrijheid, zowel negatief als positief, van ieder individu. De (geestelijke) vrijheid van de mens is de norm. Deze opvatting heeft in haar aanvaarding van de vrijheid als grondslag voor de individuele zelfontplooiing en zelfverwerkelijking haar consequenties op vrijwel alle terreinen. Zij verzet zich tegen iedere vorm van dwang, met name door overheid en kerk, voor zover deze bij hun dwanguitoefening uitgaan van eigen, voor het individu oncontroleerbare, normen.

Basis is de vrijheid. Deze is voorwaarde is voor optimale geestelijke en materiële ontplooiingsmogelijkheden van de mens. Vrijheid is globaal te verdelen in twee aspecten, namelijk de negatieve (of formele) en de positieve (of materiële) vrijheid¹⁹. De negatieve vrijheid is de situatie waarin iedereen gelijke rechten heeft op vrijheid. Met negatieve vrijheid hangen de klassieke grondrechten samen. Negatieve vrijheid is het recht hebben op bepaalde vrijheden, de vrijheid van dwang. Iedereen heeft recht op vrijheid van meningsuiting, mag stemmen e.d..

In het algemeen geeft de negatieve vrijheid aan waar de overheid zich moet onthouden.

Negatieve vrijheid is echter van weinig waarde zonder positieve vrijheid. Positieve vrijheid valt te definiëren als de situatie, waarin iedereen gebruik kan maken van zijn negatieve vrijheid, waar de vrijheid tot haar recht kan komen. De socioloog Ralf Dahrendorf²⁰ stelt het als volgt: 'Damit (Bürger) Rechte wirksam werden, müssen sie mit sozialem Fleisch und Blut versehen werden'.

In deze visie vindt de vrijheid haar grens daar, waar de vrijheidsbeleving van de een de ontplooiing van de ander(en) belemmert. Zij wordt begrensd door de (mede-)verantwoordelijkheid voor de ander en de natuur. Een liberale maatschappij kan niet betekenen, dat iedereen absolute vrijheid heeft. Iedere persoon moet een gelijk recht hebben op een zo uitgebreid mogelijke vrijheid, voor zover deze te verenigen is met eenzelfde mate van vrijheid voor anderen. Door de vrijheid te begrenzen wordt zij verwezenlijkt. De 'wilde' vrijheid, de situatie, waarin ieder absolute vrijheid heeft, is geen vrijheid maar een situatie, waarin de sterksten het voor het zeggen hebben.

¹⁸ Door Thomas Cool in LEF 46 aangeduid als "primaire liberalisme". De Teldersstichting heeft de voorkeur voor de term "utilitaristisch liberalisme" (A.A.M. Kinneking: Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen - Den Haag: Teldersstichting, 1988)

¹⁹ De termen tussen haakjes zijn de begrippen zoals deze door de JOVD commissie Demostaat in 1985 werden gebruikt. De destijds mede door mij geformuleerde toelichting bij de preambule van de resolutie Demostaat 1985 gaat in essentie uit van dezelfde visie die ik thans in deze bijdrage neerleg.

²⁰ Ralf Dahrendorf: Die Chancen der Krise - München: Knaur, 1985, blz. 38.

De wilde vrijheid wordt in positief liberalisme omgezet in werkelijke vrijheid. Gestreefd wordt naar optimale vrijheid, naar een maximaal-mogelijke (dus niet maximale) vrijheid.

Vrijheid wordt dus pas vrijheid, als die begrensd is door de vrijheid van anderen. In de maatschappij moet iedereen de mogelijkheid hebben gebruik te maken van de negatieve vrijheid. Individuen moeten niet alleen het recht hebben zelf keuzes te maken, zij moeten ook zelf kunnen kiezen. De positieve vrijheid veronderstelt dus een maatschappij gebaseerd op sociale rechtvaardigheid. Mensen moeten zich geen zorgen hoeven maken over de elementaire noden, over onderdak, voedsel en kleding, maar ook over goed onderwijs en goede gezondheidszorg. Armoede en onkunde maken het onmogelijk dat men gebruik kan maken van negatieve vrijheid. Sociale gerechtigheid houdt ook zorg in voor hen, die (nog) niet volledig in de samenleving kunnen participeren. Dit geeft uitdrukking aan de zorg en de verantwoordelijkheid, die mensen voor elkaar behoren te hebben en is inherent aan respect voor de ander.

Daar waar de moderne maatschappij leidt tot een aantasting van het milieu wordt ook de zorg voor een goed milieu een voorwaarde, een imperatief, voor positieve vrijheid. Een 'groene' politiek hoeft niet te leiden tot een aantasting van de vrijheid. Voorwaarde is dan echter wel dat de zorg voor het milieu de individuele vrijheid zoveel als mogelijk intact laat.

Inherent aan positief liberalisme is de democratie. Elke machtsuitoefening dient onder controle te staan. Dit betekent, dat een machtsuitoefening of democratisch dient te geschieden of onder democratische controle dient te staan. De voornaamste uitoefening door macht vindt plaats door de overheid in haar geledingen. De overheid is een feitelijk gegeven, historisch ontstaan. Dit feitelijk gegeven is niet voldoende om haar te aanvaarden. Het bestaan van een overheid staat op zich los van vrijheid. Een overheid kan zelfs de grootste vijand van de vrijheid worden. Zij kan en dient echter beschermer van de vrijheid te zijn en is voor de vrijheidsverwezenlijking essentieel. Zij moet de negatieve vrijheid garanderen en een bijdrage leveren aan het realiseren van de positieve vrijheid. Zij mag de vrijheid niet verder beperken dan noodzakelijk is om de optimale vrijheid te verwezenlijken en

zij moet democratisch zijn, zij moet gedragen worden door de volkswil. De democratie moet uitgaan van de individuele vrijheid en gebaseerd zijn op het recht en de mogelijkheid van ieder individu om in de democratie te kunnen deelnemen. Hierbij is het essentieel, dat ook de belangen van de van de minderheid rekening wordt gehouden. Principiële tolerantie is een fundamenteel element voor een liberale samenleving. Verdraagzaamheid betekent, dat je een ieders keuze respecteert met betrekking tot de wijze van leven. Pluriformiteit van opvatting binnen een samenleving en de botsing daarvan verdiepen, verrijken, het inzicht en leiden daardoor tot betere gezamenlijke besluitvorming. De tolerantie is echter niet onbeperkt. Zij eindigt daar, waar de verdraagzaamheid, de vrijheid, de democratie, zelf wordt aangevallen.

Positief liberalisme, het streven naar positieve vrijheid, lijdt tot de aanvaarding van de gelijkwaardigheid als inherent element van liberaal denken. Gelijkwaardigheid betekent in deze visie dat iedereen dezelfde kansen moet krijgen om te kunnen functioneren in de maatschappij. Ieder heeft gelijk recht op positieve vrijheid. Mensen zijn niet gelijk maar dit kan geen reden grond zijn voor maatschappelijke ongelijkwaardigheid, geen reden om mensen achter te stellen. Dit betekent niet, dat ieder hetzelfde moet verdienen. Wel betekent het dat inkomensverschillen rechtvaardig moeten zijn. John Rawls²¹ stelt het als volgt: Sociale en economische ongelijkheden moeten zodanig worden ingericht, dat redelijkerwijs kan worden verwacht, dat zij tot voordeel strekken van de minst bedeelden en dat zij verbonden zijn aan posities en ambten, die voor allen openstaan.

Hierboven heb ik mijn visie op liberalisme kort samengevat. Ik besef dat de overgang tussen klassiek-liberalisme en progressief liberalisme vloeiend is. Veel liberalen zullen zich ergens tussen beide varianten van het liberalisme positioneren. Ik beschouw positief liberalisme als uitgangspunt van mijn politiek handelen in de partij waar ik lid van ben, D66. Deze ideeën herken ik in de uitgangspunten en praktisch handelen van die partij, die ik alleen al daarom kwalificeer als een liberale partij. Een monopolie claim op het liberalisme door één partij is in dit licht onjuist.

Wilfried P.C.G. Derksen is oud-hoofdredacteur van Driemaster. Thans is hij lid van D66.

²¹

John Rawls: A Theory of Justice - Oxford: Oxford University Press, 1972.

Kille politiek

Stephan Verhoeven

INLEIDING

Donderdag 2 februari 1995 bezocht prof. dr. U. Rosenthal VVD afdeling Tilburg in verband met een sessie van de Politieke Commissie/Vorming en Scholing over liberalisme in deze (paarse) tijd. Deze boeiende spreker had zijn betoog afgestemd op de vijf hieronder volgende vragen, die schriftelijk door mij aan hem voorgelegd waren;

1. Wat is heden ten dage het belang van een meer dan 100 jaar oude ideologie als het liberalisme?
2. Hoe is de verhouding tussen het (paarse?) liberalisme en het (paarse?) socialisme?
3. Vormt het paarse kabinet een bedreiging voor de identiteit van de PvdA en de VVD?
4. Is het liberalisme in beweging?
5. Is de gebondenheid van de VVD aan het liberalisme een hindernis indien de VVD zich wil aanpassen aan een steeds veranderende complexe omgeving?

IDEOLOGIEËN ONTMOETEN ELKANDER

Rosenthal maakte duidelijk dat het niet goed is om simpel achter een ideologie aan te lopen. 100 jaar geleden kon dat wel, toen was alles helder en duidelijk. Je was socialist, conservatief of liberaal, en maakte deel uit van de bijbehorende (sub)cultuur. Nu zijn de grote verschillen tussen bevolkingsgroepen min of meer verdwenen; protestanten, katholieken, liberalen en socialisten hebben datgene bereikt waar zij voor stonden. Het uit de kast halen van vlaggen etc. is niet meer nodig. Als gevolg van deze ontwikkeling is de politiek koeler, rationeler en zelfs kil geworden.

Dat liberalisme, conservatisme en socialisme in zekere zin zijn gaan verbroederen blijkt ook uit de wijze waarop politieke/bestuurlijke vraagstukken heden ten dage worden aangepakt. Dergelijke vraagstukken lenen zich niet meer voor eenvoudige oplossingen. Een opmerking als 'laat alles maar aan de markt over' wordt zelfs niet meer door VVD'ers gemaakt. Nu gaat men op zoek naar combinaties van oplossingen, waardoor maatregelen veelal niet te herleiden zijn tot slechts één politieke stroming.

IDEOLOGIE EN HEDENDAAGSE PARTIJEN

De nieuwe situatie van verregaande de-polarisatie heeft een probleem opgeleverd voor de sociaal-democraten; zij zijn namelijk visie-loos geworden. Binnen de PvdA zijn twee stromingen aan te treffen; de vakbonds- en de neo-liberale vleugel. Misschien moet de PvdA daarom blij zijn met het paarse kabinet. De VVD kenmerkt zich nog steeds door typische liberale uitgangspunten; ze komt op voor het individu, het particuliere initiatief en de representatieve democratie.

De verhoudingen tussen de drie grootste politieke partijen in Nederland kent diverse harmonieuze elementen. Rosenthal onderschreef dit door de klassieke uitgangspunten van de PvdA te koppelen aan CDA en VVD. PvdA en CDA hebben gemeenschappelijke elementen, zoals de idee van de solidariteit en gemeenschapszin. PvdA en VVD hebben evenwel méér met elkaar gemeen. De oorspronkelijke ideeën van beide partijen vloeien voort uit de Franse Revolutie. Het grote verschil tussen PvdA en VVD enerzijds en CDA anderzijds is dat het CDA graag ziet dat mensen zich niet 'anders' gedragen dan doorsnee is.

VERANDERINGEN

De samenleving is veel veranderd en verandert nog steeds. Trends zijn bijvoorbeeld individualisering (= emancipatie van de burger, wat niet hetzelfde is als a-sociaal gedrag), het steeds belangrijker worden van informatie en rationele reconstructie. Rationele reconstructie houdt in dat men zaken rationeel aanpakt, waardoor de emotie in sterke mate van het toneel verdwijnt. Het liberalisme reageert goed op al deze ontwikkelingen. Liberalisme is ook socialer geworden; Bolkestein heeft bijvoorbeeld gezegd dat we ervoor moeten waken dat er geen onderklasse wordt gecreëerd. Uit een dergelijke uitspraak blijkt een soort van 'elementair beschavingsgevoel', en beschaving is iets dat prima past binnen de VVD.

Uiteindelijk komt Rosenthal tot de conclusie dat de VVD zonder liberalisme geen VVD is.

EEN ANDERE OPINIE

Mijn mening kent evenwel een andere strekking; ook zonder het liberalisme is de VVD de VVD. De VVD geniet een imago dat niet bepaald wordt door vage beginselen, maar door andere fenomenen. Dit is allerm minst verwonderlijk doordat fundamentele beginselen niet in onze tijd passen; zij bezitten onvoldoende aanpassingsvermogen om binnen de huidige turbulente samenleving te functioneren. Doordat in mijn mening een overheersende rol voor veranderingen is weggelegd, wil ik hieronder nogmaals terug komen op de ontwikkelingen die momenteel gaande zijn.

NOGMAALS; VERANDERINGEN

De veranderingen in deze tijd worden als dusdanig ingrijpend gezien, dat Toffler zelfs spreekt van de derde grote golf in de geschiedenis.²² De voorgaande grote golven waren de agrarische revolutie ($\pm$ 5000 jaar geleden) en de industriële revolutie ($\pm$ 200 jaar geleden). De veranderingen van nu zijn in sterke mate aan te treffen op het gebied van de technologie, de sociale verhoudingen, informatie, machtsystemen en ideologie. Verder wordt er met vele beginselen uit de tweede golf gebroken; standaardisatie, specialisatie, synchronisatie, concentratie, maximalisatie en centralisatie worden vervangen door de-standaardisatie, de-specialisatie, de-synchronisatie, de-concentratie, de-maximalisatie en de-centralisatie.

Bij het sturen van de samenleving dient met de genoemde ontwikkelingen rekening te worden gehouden; het oplossen van politieke/bestuurlijke vraagstukken dient immers op de samenleving afgesteld te zijn. De maatschappelijke ontwikkelingen²³ die hieronder volgen, vragen eveneens om aanpassingen. Derhalve vormen zij mede een oorzaak voor de problemen rondom statische politieke denkbeelden. Statische politieke denkbeelden (ideologieën) hebben ten slotte betrekking op de fundamentele aanpak van bestuurlijke/politieke vraagstukken.

De onderhavige ontwikkelingen zijn:

1. Individualisering, differentiatie en ontzui-ling: mensen definiëren hun eigen levensstijl onafhankelijk van overkoepelende verbanden die in samenhang kunnen voorzien. Hierdoor zijn mensen niet meer op gemakkelijke wijze onder één noemer te brengen.

Door deze onomkeerbare ontwikkeling wordt de werkelijkheid chaotisch en moeilijk te categoriseren. Dit laatste aspect, het categoriseren, is echter één van de uitgangspunten waarop onze verzorgingsstaat is gebaseerd.

2. Internationalisering en regionalisering: onze staat wordt steeds sterker een onderdeel van de E.G. Ook de relatie met landen buiten de E.G. wordt belangrijker. Hier tegenover staat een ontwikkeling van steeds meer bestuurlijke fragmentatie binnen ons land. Dit alles maakt de staat als eenheid problematisch.

3. Toenemende professionalisering en kennisintensivering: bij alles wat de staat doet, lijkt meer kennis nodig te zijn. Alles is complex en ingewikkeld geworden, waardoor het steeds moeilijker wordt om de samenleving te begrijpen. Om dit probleem te ondervangen zijn meer professionals bij het bestuur betrokken. Deze zorgen ook weer voor problemen, bijvoorbeeld doordat ze in de regel nogal eigenwijs zijn. Ook is het lastig dat de grote hoeveelheid beschikbare kennis verspreid aanwezig is.

4. Fragmentering van ideologieën en relatieve ontideologisering: iedere ideologie lijkt zowel even waardevol als waardeloos te zijn. Op ieder deel terrein kiezen mensen voor een standpunt, dat los staat van vaste ideologische patronen.

5. Onvoorspelbaarheid, onbeheersbaarheid en chaos: door de hiervoor besproken punten ontstaat onvoorspelbaarheid, onbeheersbaarheid en chaos. Het is zeer moeilijk om een inschatting te maken van de effecten die overheidshandelen met zich meebrengen.

DE GEVOLGEN VAN DEZE ONTWIKKELINGEN VOOR POLITIEKE IDEOLOGIE

Door de genoemde veranderingen, die een turbulente, onvoorspelbare en dynamische samenleving in de hand werken, kunnen ideologische beginselen nauwelijks enig houvast bieden. Om het in andere woorden duidelijk, en chargerend, te stellen; het liberalisme zoals het nu voor de VVD geldt vormt geen blueprint voor het liberalisme van morgen. Zijn dergelijke uitgangspunten dan nog in staat om duidelijkheid te verschaffen?

²² Toffler, A., 'De derde golf', Utrecht, 1980.

²³ Vergelijk Frissen, Dr. P.H.A., De versplinterde staat, Alphen aan den Rijn, 1991.

Mijns inziens niet, en laat ik de reden daarvoor nogmaals weergeven; zoals het liberalisme vandaag problemen wil aanpakken, zo is dat morgen verleden tijd. Zodoende veroorzaken ideologieën hoofdzakelijk verwarring bij de burger.

De VVD kan haar imago beter vorm geven door middel van imago-bouwstenen als verkiezings-programmas en concreet politiek optreden. Het gedrag van Bolkestein vormt voor wat betreft dit laatste een duidelijk voorbeeld. De genoemde bouwstenen bergen een tijds-element in zich, wat de flexibiliteit ten goede komt. Flexibiliteit is nodig, immers daarmee kan ingesprongen worden op de vele ontwikkelingen die onze samenleving kenmerkt. Mijn conclusie is daarom:

Zonder het liberalisme is de VVD juist de VVD!

Stephan Verhoeven
Bestuurslid VVD-afdeling Tilburg e.o.

MEDEDELING

JOVD-VVD Topkadercursus Media

9 en 10 december 1995 te Kampen

Begin december organiseren de JOVD en de VVD weer een Topkadercursus (TKC) voor jongeren tot 30 jaar.

De TKC is een cursus die meer "body" heeft dan een gemiddelde cursus.

Als thema is dit keer een "invloedrijk" item gekozen, media. Aan de hand van een aantal stellingen zal een centrale vraagstelling worden uitgewerkt. Plenaire inleidingen door deskundigen, discussies in werkgroepen, presentatie en debat zijn slechts enkele voorbeelden die op dit weekinde behandeld worden. De cursus wordt afgesloten met een debatwedstrijd.

Informatieformulier JOVD-VVD Topkadercursus 1995

Ondergetekende wil graag meer informatie over de TKC:

Naam

Adres

Postcode

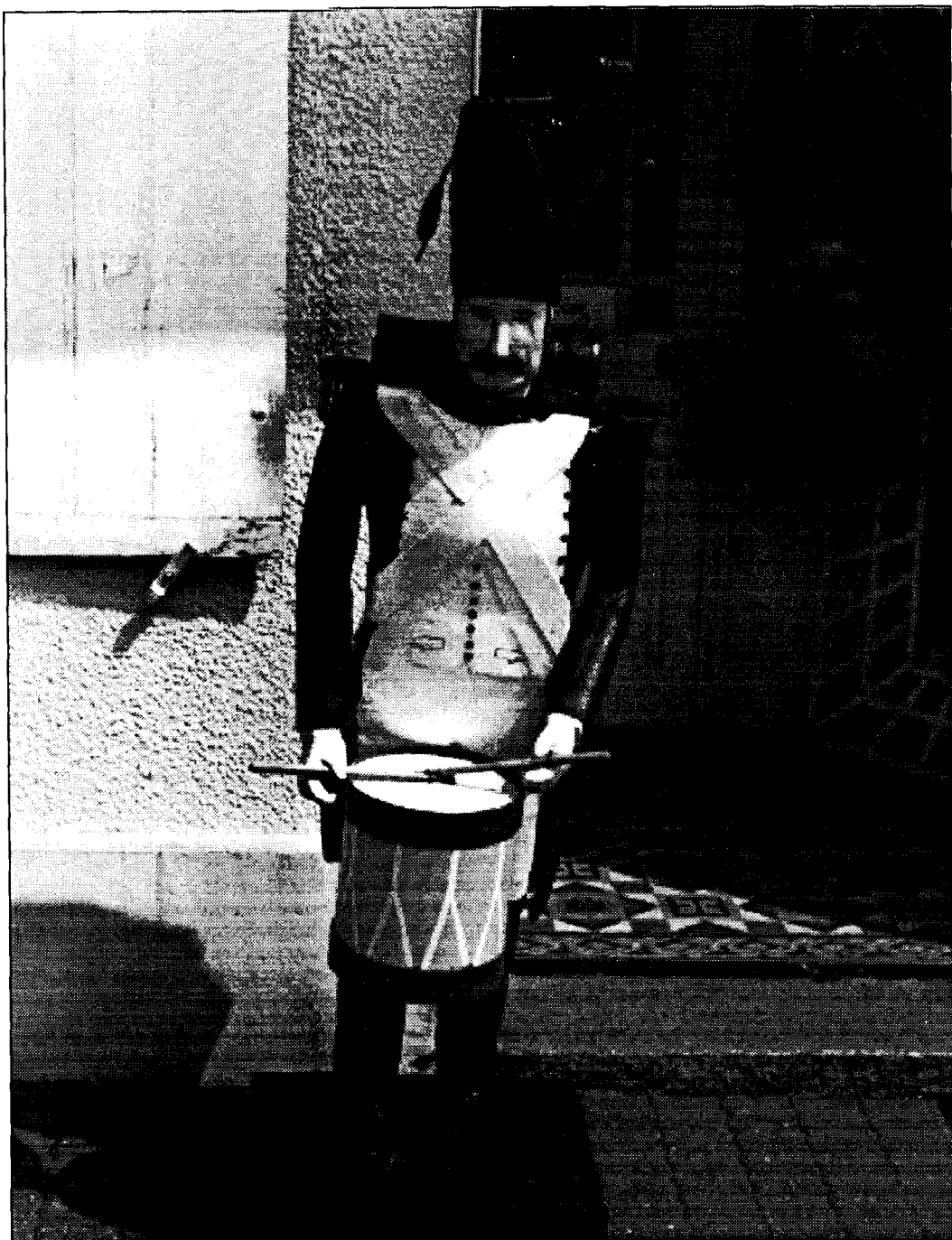
Woonplaats

Gevraagd zal worden een aanmeldingsformulier in te vullen, op basis waarvan selectie zal plaatsvinden. De cursusprijs is F100,=.

Graag (voor 15 oktober 1995) retourneren naar:

Algemeen Secretariaat VVD
t.a.v. Petra Ginjaar
Postbus 30836
2500 GV Den Haag
Tel. 070-3613010

*Je hoeft niet op de grote trom te slaan
om lid te kunnen worden van de LEF-redactie.*

*Bel Cedric Stalpers
of stuur een brief naar:*
Lennondreef 60
5012 AT Tilburg

DRUKKERIJ

COLLECTIEF

**Uzelf duidelijk en met stijl presenteren?
Daarbij kunnen wij u een handje helpen, tegen zeer concurrerende prijzen.**

**BRIEFPAPIER ENVELOPPEN
VISITEKAARTJES FOLDERS
DOORSCHRIJFPAPIER TIJDSCHRIFTEN
BROCHURES BOEKEN**

VOLLEDIGE AFWERKING !

**Prof. Minckelersweg 4b 5144 NZ Waalwijk
Tel. 0416 - 341984 Fax 0416 - 340624**

jaargang 13 • nummer 48 • december 1995

LEF

Milieu

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Liberté Egalité Fraternité

COLOFON

administratie
Herengracht 38A
2511 EJ Den Haag
tel: 070-3622433
fax: 070-3617304

hoofdredacteur
Cedric P. Stalpers
Lennondreef 60
5012 AT Tilburg
e-mail:
C.P.Stalpers@kub.nl

redactie
Tamara van Boxtel
Marius Bosselaers
Marten Gerssen
Aldo Schuurman

lay-out
Geert van Buul

drukwerk
Drukkerij Collectief
Waalwijk

Artikelen en suggesties
kunnen naar het adres van
de hoofdredacteur gestuurd
worden.

Liberté Egalité Fraternité
is het onafhankelijk poli-
tiek kaderblad van de Jon-
geren Organisatie Vrijheid
en Democratie (JOVD).

LEF verschijnt vier keer per
jaar. Een abonnement kost fl.
25,00 op jaarbasis. Indien lo-
pende het jaar een abonne-
ment genomen wordt, worden
reeds verschenen nummers
uit dat jaar nagezonden. Los-
se exemplaren kosten 7,50.

Alle artikelen worden op per-
soonlijke titel geschreven.
Niets uit deze uitgave mag,
op welke wijze dan ook, wor-
den overgenomen zonder
schriftelijke toestemming van
de auteurs en redactie.

Inhoudsopgave

Redactioneel
Cedric P. Stalpers

De VVD en het milieu
mw. drs. H.C.A.M. van Tol, mr. A.J. te Veldhuis en drs. J.H. Klein
Molekamp

Het carcinoma van het westen
Kees Noltee en Jos Molenaar

Aan de individuele burgers zal het niet liggen
Koos Dijksterhuis

Liberaal milieubeleid bestaat niet
Ronald Kaatee

Ecologie-economie: op zoek naar een evenwicht
Ilonka Lei en Marijke Aagestijn

Duurzame energie: noodzaak en uitdaging
Frank Wiezer

Bijdrage duurzame energie aan energievoorziening groeit
Paul van der Laar

Een stimulerend milieubeleid voor de land- en tuinbouw
Hans Vulto

Mestprobleem in ware proporties
Thijs Cuijpers en Jan Venneman

Natuur: meer dan milieu alleen
T. Klumpers

Ormira humus, het wonderproduct
einde van het drijfmestprobleem
ir. A. van 't Hooft

Herbegroening in de tropen
ir. A. van 't Hooft

Ecologische duurzaamheid
A.J.M. van den Biggelaar

Wonen in een duurzame gemeente
Jan Juffermans

Milieu: uit of besef
Antoine Teurlings

Enkele aanknopingspunten voor een degelijk milieubeleid
Stavros Zouridis

Milieuinvesteringen nationaal of internationaal?
Bernard Fransen

"De ideologiestructuur van vroeger is achterhaald"
interview met D66 fractieleider Wolffensperger
Marten Gerssen

Redactioneel

Cedric P. Stalpers

"De vrijheid tot ontplooiing vergt keuzevrijheid; de vrijheid om een omgeving te kiezen, de vrijheid om in een bestaande variëteit van zaken en levenswijzen te selecteren. Variëteit is dus geen marginale dimensie maar een centrale. Als veelvormigheid ontbreekt, is een keuze onmogelijk. Dat geldt voor ons milieu, voor onze cultuur, voor onszelf."

Margaretha de Boer, Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

De hot items van de laatste verkiezingen waren criminaliteit, minderheden en werkgelegenheid. Het leek alsof het item milieu uit het blikveld van publiek en politiek was verdwenen, zonder dat echt sprake was - en is - van een duidelijke verbetering van de natuurlijke leefomgeving. Is het maatschappelijk draagvlak voor milieu verdwenen? Dit is slechts één van de vragen waar in dit nummer een antwoord op wordt gegeven. Andere pregnante vragen zijn: Wat zijn de oorzaken van de milieuproblemen en hoe kunnen ze worden aangepakt? Wat is de relatie tussen milieu en economie en mogen milieu-eisen (economische) groei in de weg staan? Is een internationale aanpak van milieuproblemen effectiever dan een nationale? Hoe kunnen afvalstoffen op een milieuvriendelijke manier worden verwerkt?

De discussie over dit onderwerp wordt geopend door mejuffrouw van Tol en de heren Te Veldhuis en Klein Kolkamp van de VVD-fractie. Zij plaatsen vraagtekens bij het o.a. in het vorig kabinet opgestelde milieubeleid en geven een overzicht van de VVD-standpunten m.b.t. milieu.

Kees Noltee en Jos Molenaar, leden van Groen Brabant, kiezen met hun artikel voor een filosofische insteek en gaan met een sociaal-liberale blik, gecentreerd rondom de waarden *vrijheid, gelijkheid en broederschap*, in op de rol van de overheid, de economie en de landbouw.

Koos Dijksterhuis, medewerker van *de Kleine Aarde*, stelt dat een eerste aanzet voor een goed milieubeleid, het doorberekenen van de kosten van milieuvervuiling en -sanering in het product is. De primaire taak van de overheid is het zorgdragen voor een gezond milieu, waarbij het argument van werkgelegenheid niet misbruikt mag worden om louter economische groei na te streven.

Ronald Kaatee schetst in zijn artikel de visie van zijn partij (de PMR) op milieubeleid, afgezet tegen die van de VVD: "We zullen het niet van het Groen Realisme van de VVD moeten hebben, maar van het Groene Pragmatisme van de PMR". Alleen al de titel van zijn artikel biedt genoeg prikkels voor een gezond debat.

Ilonka Lei en Marijke Aagestijn van de D66 Tweede Kamer fractie geven in hun artikel een aantal concrete voorstellen voor het milieubeleid, waarbij ingegaan wordt op de relatie tussen economie en milieu. Punten van discussie zijn belasting op milieuvervuiling en de grenzen die milieubeleid aan productie en consumptie stelt.

In deze LEF wordt uitgebreid aandacht besteed aan de rol van duurzame energiewinning; volgens Frank Wiezer (Vereniging ODE) een must en een uitdaging voor tal van partijen. Paul van der Laar (NOVEM) geeft in zijn artikel een overzicht van de huidige duurzame energiebronnen en hun toekomst, en kaart - net als de heer Wiezer - de rol van de overheid op dit punt aan.

Een ander punt van politieke discussie dat in deze LEF aandacht krijgt, is de mestproblematiek. Het is de vraag in hoeverre de landbouw een bedreiging voor of juist een beschermer van het milieu is. De heren Cuijpers en Venneman - medewerkers bij respectievelijk LTO Nederland en Landbouwschap - als ook de heer Vulto van Centrum voor Landbouw en Milieu geven hun visie op dit onderwerp.

Over de invloed van het menselijk handelen op de natuur gaat het artikel van de heer Klumpers, secretaris van de Raad voor het Natuurbeheer. Hij stelt dat de natuur niet alleen een deel van onze leefomgeving maar ook van onze cultuur is.

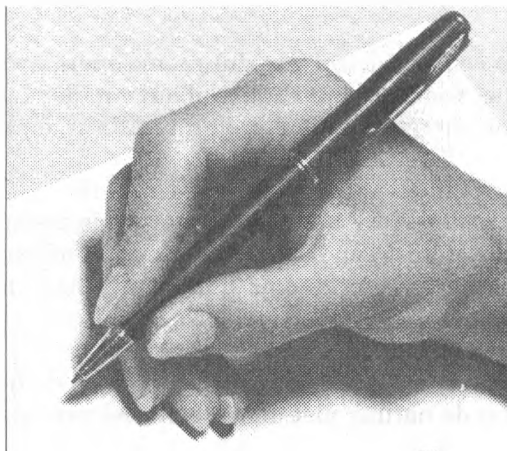
De heer ir. A. van 't Hooft, als voorzitter van de Wereldbond voor Mens en Milieu, geeft in zijn bijdrage twee praktijkvoorbeelden van de effecten van technisch inzicht voor het milieu. In zijn eerste artikel behandelt hij een mogelijke oplossing voor het mestprobleem; in het tweede verschaft hij inzicht in het tegengaan van woestijnvorming.

De heer A.J.M. van den Biggelaar, algemeen directeur van de Stichting Natuur en Milieu, staat kritisch ten opzichte van de effecten van het nationale en internationale milieubeleid. Hij beschrijft enkele factoren die een effectief milieubeleid in de weg staan en geeft maatregelen die een koersverandering in een meer duurzame richting kunnen uitlokken.

Jan Juffermans, medewerker van de Kleine Aarde, en Antoine Teurlings, werkzaam bij de milieudienst van Gemeente Utrecht, geven een kijkje in de gemeentelijke milieukeuken. De heer Juffermans gaat in op de Lokale Agenda 21; Antoine Teurlings schetst de spanning tussen het opstellen en uitvoeren van wetten en de rol van de politiek bij de vorming van een gezond publiek milieubesef.

Het laatste woord is aan de politiek. Stavros Zouridis, gemeenteraadslid voor GroenLinksaf in Waalwijk, en Bernard Fransen, JOVD milieu-commissie, behandelen respectievelijk de kansen van een duurzame samenleving en de effecten van nationaal versus internationaal milieubeleid. Marten Gerssen, LEF-redacteur, voelt de heer Wolfensperger van de D66-fractie aan de tand, onder andere over milieubeleid en liberalisme.

Cedric P. Stalpers,
hoofdredacteur Liberté Egalité Fraternité

De VVD en het milieu

mw. drs. H.C.A.M. van Tol, mr A.J. te Veldhuis en drs. J.H. Klein Molekamp

1. Draagvlak voor het milieubeleid

Zo'n 5 à 6 jaar geleden was het milieu helemaal "in". Politiek, bedrijfsleven, landbouwschap, milieubeweging, consumentenorganisaties, organisaties van huisvrouwen e.d.: bij iedereen bestond een *goed draagvlak* voor de milieuzorg.

Het is jammer dat we nu al enige jaren later, moeten constateren dat we het draagvlak wat zien afkalven. Vooral tijdens en na de periode dat milieu-minister Alders het voor het zeggen had. Minister Alders is er helaas niet in geslaagd om de fraaie erfenis van zijn voorgangers te verzilveren. Hij heeft (te) veel nieuwe hooi op zijn milieuvork genomen. Hij kon niet waarmaken wat hij beloofde en heeft zich voornamelijk toegelegd op de beleidsformulering. Sinds ruim een jaar is het nu de beurt aan Minister de Boer. Op haar rust de zware taak om de uitvoering van het zeer ambitieuze nederlandse milieubeleid in goede banen te leiden. Het NMP-2 (Nationaal Milieubeleidsplan 2) bevat veel woorden en plannen. Eveneens moet Minister de Boer een goede vertaling van de EEG-bepalingen op milieugebied zien te maken naar het nederlandse milieubeleid. Hierin moeten de Europese normen centraal staan en vervolgens de Nederlandse normstelling bepalen. Op milieugebied komt het nu aan op daden. Alleen als er resultaten worden behaald die voldoende milieurendement omvatten, zal het draagvlak in stand blijven. Zowel in de politiek als in de maatschappij.

Statistisch is meerdere malen aangetoond dat Nederland vergeleken met de rest van de wereld een zeer verantwoord milieubeleid heeft. Door goede afspraken die gemaakt zijn, gericht op zowel de korte als op de langere termijn, blijkt nu dat een groot aantal emissies (geleidelijk) terug is gebracht. Per sector is milieubeleid ontwikkeld. Echter een aantal sectoren blijven achter inzake hun milieuresultaten. Eveneens wordt geconstateerd dat de integraliteit van het milieubeleid verbetering behoeft. Veel meer zullen de gevolgen van het ene beleidsonderdeel op het andere in kaart gebracht moeten worden en bij de besluitvorming betrokken. Het mag niet zo zijn dat maatregelen om de emissie van SO₂ terug te dringen, een stijging van de emissie van CO₂ met zich meebrengen. Al met al mogen wij trots zijn op het milieubeleid wat wij als Nederland voeren. Het is echter verkeerd om steeds weer nieuwe ambities op bestaande ambities te stapelen. Het is veel belangrijker om het milieubeleid tot uitvoering te brengen. Alleen dan kun je het draagvlak voor het milieu vasthouden. De VVD-fractie is dan ook blij met de passage die opgenomen is in het regeerakkoord waarin staat dat het NMP-2 in hoofdlijnen uitgevoerd zal gaan worden, en dat er geen nieuwe plannen behoeven te komen.

2. Doel en middelen

De VVD hanteert al sinds jaar en dag de beleidslijn van "Groen Realisme". Dat wil zeggen, dat we ons milieu en onze natuur wel degelijk met bevologenheid moeten beschermen, maar ook nuchter en met beide benen op de grond. Emoties mogen, maar het milieubeleid moet vooral met verstand worden gevoerd. Iedere keer moeten wij ons - net als op andere beleidsterreinen - afvragen of de doelstellingen en de middelen wel steeds correct zijn (geweest), en of ze onderling wel in een goede verhouding staan.

Steeds vaker blijkt dat de VVD met die aanpak *gelijk* krijgt. Ik noem enkele voorbeelden. Het multifunctionaliteitsbeginsel in de Wet Bodembescherming blijkt een dode letter te zijn (geworden); de dagelijks praktijk is die zoals door de VVD altijd voorspeld en voorgesteld. D.w.z.: je moet vuile bodems saneren tot een veilig niveau voor het milieu en de volksgezondheid. Maar draaf niet zover door dat op Ouderijns slaplantjes moeten kunnen worden geteeld. Dat is onuitvoerbaar, onbetaalbaar en onnodig. Het VINEX-beleid (concentreren van wonen, werken en recreëren 'op een kluitje' in enkele stedelijke agglomeraties) wordt gefrustreerd door het strenge milieubeleid. Dit komt doordat het "compacte stadmodel" in de VINEX centraal staat, waardoor alles dicht bij elkaar gebouwd moet worden. Dit brengt met zich mee dat er problemen ontstaan met de milieuwetgeving die t.a.v. hinder-, stank-, geluidsoverlast en risico's strikte regels hanteert. Het door de VVD gesignaleerde gebrek aan afstemming tussen ruimtelijke ordening en milieubescherming wrekt zich nu in de praktijk. Eveneens hebben allerlei belastingverhogingen van het vorige kabinet onder het mom van milieu geen merkbaar milieu-effect gehad; denk aan het verlagen van het reiskostenforfait, aan de diverse accijnsverhogingen en brandstofheffingen; de heffingen op grondwater en afval en "het kwartje van Kok". De VVD waarschuwde steeds, maar was in de vorige regeerperiode vaak een roepende in de woestijn.

3. Toetsingscriteria voor adequaat milieubeleid

De VVD-fractie laat zich in haar opstelling ten opzichte van diverse milieuproblemen steeds meer leiden door een aantal uitgangspunten en criteria, waaronder de navolgende.

a) De VVD gaat uit van *zoveel mogelijk individuele verantwoordelijkheid om milieuproblemen te voorkomen of op te lossen*, en deze niet af te wentelen op de natuur, op de toekomst of op onze kinderen. Uiteraard is er ook een collectieve verantwoordelijkheid. Maar onze voorkeursvolgorde is de volgende:

- *vrijwilligheid bij burgers en bedrijven c.q. eigen verantwoordelijkheid*. Te denken valt aan systemen van bedrijfsinterne milieuzorg en aan milieubewust (aankoop-) gedrag van burgers.
- *samenwerking tussen particulieren en overheid*, zoals convenanten.
- *(aan-)drang van de overheid* om particulieren tot betere milieuresultaten te stimuleren zoals via stimulerende fiscale regelgeving. Bijvoorbeeld: de VAMIL-regeling; de regeling vervroegde afschrijving van milieuinvesteringen.
- als laatste in de voorkeursvolgorde komen *dwang c.q. gebods- en verbodsvoorschriften* (via regulering) in aanmerking; deze vereisen in het algemeen veel ambtelijke bemoeienis, hoge (nalevings-) kosten en veel regulering.

Geen misverstand echter: de normen en eisen voor de kwaliteit van ons milieu (dus. de doelstellingen) moeten wel door de overheid worden vastgesteld zoals het NMP-2. Maar de middelen om die te bereiken, moeten zo veel mogelijk aan de betrokkenen zelf worden overgelaten. De overheid zou daarbij zoveel mogelijk doelvoorschriften en liefst zo weinig mogelijk middelvoorschriften moeten hanteren.

b) *milieudoelstellingen moeten realistisch, consistent, toetsbaar, en onderbouwd zijn*. Het referentiepunt vormt daarbij de uitgangsstelling dat het milieu niet boven zijn natuurlijke draagkracht wordt belast (het zgn. *duurzaamheidsprincipe*). We moeten dus niet méér op het milieu afwentelen dan de natuur uit zichzelf kan verwerken.

Veel milieumaatregelen doen een beroep op de medewerking van de samenleving. De doelstellingen van het milieubeleid moeten dan ook worden gedragen door die samenleving of de betrokken groepen daaruit (*het draagvlakbeginself*). In dit verband is het gewenst om de burgers regelmatig zichtbare, tastbare, voelbare en merkbare milieuresultaten te laten zien. M.a.w.: waar voor hun dure milieugeld bieden. Als dat niet of onvoldoende gebeurt, kalft het draagvlak af. Uiteraard moeten doelstellingen en regels helder en eenduidig zijn, en niet onderling tegenstrijdig.

c) Telkens moet worden nagegaan of *milieuproblemen van lokale, regionale, nationale, fluviale, Europese of mondiale aard zijn*. De oplossingen van die problemen vereisen nl. doorgaans eveneens maatregelen op die verschillende schalen of niveaus. Bijvoorbeeld: Co2-belasting en broeikaseffect zijn vooral mondiale vraagstukken, die alleen bij een wereldwijde aanpak succesvol kunnen worden opgelost. Maar bodemsanering kan en moet vooral lokaal en regionaal worden aangepakt. En de Rijn wordt alleen schoon als alle Rijnsoeverstaten hun afvalwater schoonmaken.

d) Door middel van *kosten-baten-analyses* moet telkenmale vooraf worden nagegaan of een milieumaatregel effectief en efficiënt genoeg is om een gesteld milieudoel te bereiken.

Daartoe moeten objectieve criteria, zoals milieu-kengetallen worden gehanteerd. Uitgangspunt moet zijn dat van elke ingezette milieugulden een zo groot mogelijk rendement wordt verkregen. M.a.w.: de opstelling en uitvoering van het milieubeleid moet niet alleen worden gestuurd door idealistische en soms zelfs onpraktische drijfveren, maar veeleer door de doelmatigheid van de kosten en de inspanningen. Ter illustratie: als met de inzet van een nederlandse milieugulden de vele lekken in Russische aardgasleidingen worden gedicht, dan wordt zo'n 30 à 40 keer méér rendement voor de reductie van het broeikaseffect bereikt dan wanneer die milieugulden in Nederland wordt ingezet. E.e.a. betekent ook dat er steeds een goede afweging van prioriteiten moet plaatsvinden. Mede omdat er te weinig geld is om alles tegelijk te doen.

e) Bij het milieubeleid moet sterk de voorkeur worden gegeven aan (het ontwikkelen van) *methodes die zowel het milieu verbeteren als de economie versterken*. Economie en ecologie zijn niet per definitie vijanden van elkaar. Sterker nog: ze kunnen elkaar vaak aanvullen en versterken. Denk aan energiebesparing, wat zowel goed is voor de economie als de ecologie. Een ander voorbeeld is milieubewust(er) bouwen.

f) *De vervuiler moet betalen*. D.w.z. de veroorzaker van milieuproblemen moet de lasten van het oplossen daarvan zoveel mogelijk individueel voor eigen rekening nemen. Bijvoorbeeld een bedrijf dat chemisch afval produceert, moet het onschadelijk maken daarvan zelf betalen. Waar de toerekening van lasten en kosten moeilijk kan worden geïndividualiseerd, kan een omslagstelsel of een algemene collectieve (milieu-) belasting daarvoor in de plaats treden. Denk aan de zuivering van huishoudelijk afvalwater of het ophalen van huisvuil. Dergelijke belastingen moeten echter wel volledig worden bestemd voor het oplossen van milieuproblemen, en mogen niet devalueren tot ordinare belastingen.

g) Milieubeleid moet ook *altijd handhaafbaar* zijn. Bij iedere milieumaatregel moet vooraf worden nagegaan welke druk er zal ontstaan op het opsporings-, op het toezichthoudend-, en op het vervolgingsapparaat, of de kosten daarvan redelijk zijn, terwijl ook vooraf moet worden nagedacht over zaken als bewijsproblemen. Als wetgeving niet te handhaven valt, vervallen we tot symboliek en ongeloofwaardigheid. Beide zijn niet goed.

h) Een ander belangrijk criterium is, *dat de overheid betrouwbaar en voorspelbaar is*, en voor zichzelf geen soepeler maatstaven hanteert dan voor de samenleving. Eén voorbeeld: als de overheid met het bedrijfsleven via een convenant afsprekt dat bedrijven op eigen kosten zullen overgaan tot aanzienlijke besparingen op het energieverbruik, dan moet diezelfde overheid niet een jaar later met nieuwe en onverwachte energiebelastingen aankomen, die boven op de kosten van de afgesproken technische (convenants-) maatregelen komen.

i) Op *internationaal niveau mag Nederland best een voortrekkersrol voor goed milieubeleid vervullen*. Mede omdat Nederland door zijn geografische ligging vaak wordt geconfronteerd met vervuiling uit het buitenland. Maar we moeten dus niet vervreemden van de gebruikelijke internationale regels. Want dan bestaat het gevaar van concurrentievervalsing, van des-investeren, van vlucht naar het buitenland, van verlies van werkgelegenheid en inkomsten, en van verlies voor het milieu (!), omdat het buitenland vaak minder strenge milieu eisen dan Nederland hanteert.

4. Onjuiste maatregelen

Tegen de achtergrond van de criteria onder punt 3, had en heeft de VVD er moeite mee dat het vorige kabinet diverse maatregelen trof, die weinig opleverden voor het milieu, maar die wel het economische en sociale klimaat in Nederland nadelig beïnvloedden. Het milieurendement was bij deze maatregelen ver te zoeken, terwijl wel werd gesuggereerd dat het bij de belastingverhogingen eigenlijk om het milieu ging. Twee voorbeelden:

- a) *Het kwartje van Kok*. Deze verhoging van de accijnzen heeft voornamelijk geleid tot weglekeffecten. De mensen woonachtig in de grensregio's gingen over de grens in België of Duitsland tanken en deden daar dan tegelijk nog inkopen ook. Rendement? Slecht voor het milieu (nl. extra gereden kilometers). Slecht voor de werkgelegenheid in de Nederlandse grensstreken. En slecht voor de concurrentiepositie van het MKB in de grensregio's. Het "kwartje van Kok" heeft in de overige regio's van Nederland evenmin geleid tot milieuverbeteringen. Waar het echter wel toe heeft geleid zijn hogere lasten voor de automobilisten.
- b) *Diverse accijnsverhogingen*. Deze hebben de concurrentiepositie van de Nederlandse transport- en distributiesector zeker aangetast. Het uitvliegen van Nederlandse transport-bedrijven neemt hand over hand toe. (Nu al kost een bedrijfsauto in Frankrijk voor een concurrent enkele tientallen duizenden guldens minder aan exploitatie per jaar dan in Nederland.) De VVD is zeker niet op voorhand tegen een verhoging van de energieprijzen als zodanig. En is a priori ook niet tegen een verschuiving van belastingen op arbeid naar een belasting op milieuvervuilende activiteiten. Maar dat moet dan wel in internationaal verband worden gerealiseerd. Solistische Nederlandse heffingen leiden tot een vlucht over de grens van economische activiteiten. Dat wil de VVD niet. Dit geldt trouwens ook voor twee andere pijlers van de Nederlandse economie: de tuinbouw en de chemische industrie. Deze twee sectoren behoren tot de zgn. grootverbruikers van energie en zijn internationaal zeer concurrentiegevoelig. Zij ondervinden direct de gevolgen van een verstoring milieuheffingenpolitiek. Een vlucht over de grens van dit soort bedrijven is slecht voor onze economie en voor de werkgelegenheid, maar zal waarschijnlijk ook nog eens leiden tot

een verslechtering van de algemene milieusituatie. Het buitenland hanteert namelijk meestal (veel) slappere milieu-eisen dan Nederland. De doorgevoerde accijnsverhogingen hebben niet geleid tot minder kilometers en tot een beter milieu. Ook deze beleidsmaatregel is dus niet gelukt, zoals door de VVD voorspeld.

5. Co₂ / broeikaseffect / klimaatverandering

Tot slot nog een actueel onderwerp: de Co₂-uitstoot, het broeikaseffect, en klimaatverandering.

Co₂ (kooldioxide) is volgens de meeste geleerden een belangrijke veroorzaker van het broeikaseffect samen met de stoffen lachgas en methaan. Co₂ is volgens de wetenschap voor ongeveer 50% verantwoordelijk voor het broeikaseffect. Wil men daadwerkelijk een halt toe roepen aan het broeikaseffect, dan zal men mondiaal milieubeleid moeten ontwikkelen. Nederland levert namelijk een bijdrage van 0.7% aan dit mondiale probleem. Inmiddels is gebleken dat de animo voor een krachtig Co₂-terugdringsbeleid mondiaal gezien nog maar matig is. Vandaar dat de VVD vindt dat Nederland niet eigenstandig of alleen tot een onverantwoorde aanscherping van de Co₂-doelstellingen moet komen. Dat zou slechts een druppel op een gloeiende plaat zijn. De bijdrage van Nederland aan het broeikaseffect is immers "slechts" 0.7 procent. Het broeikaseffect kan alleen succesvol worden bestreden als de hele wereldgemeenschap meedoet. Zo veroorzaken de VS, Japan en de voormalige GOS-landen tezamen liefst 75 % van de wereld-uitstoot aan Co₂. Als we echter in Nederland toch maatregelen willen nemen voor een optimale en verantwoorde reductie van de uitstoot van Co₂ (en daar pleit de VVD-fractie voor), dan behalen we het beste resultaat met energiebesparing. Dit is een maatregel waarmee echt milieurendement te behalen valt. Te denken valt aan zogenaamde exergie-projecten. Dit zijn projecten waarbij een geïntegreerde aanpak van ruimtelijke ordening, milieu en energie wordt voorgestaan. Zo kan via een beter ruimtelijk ordeningsbeleid de (afval-) warmte van bijvoorbeeld een electriciteitscentrale vaker en breder worden gebruikt. Bijvoorbeeld voor de verwarming van gebouwen en woningen. Daar behoeft dan niet apart voor te worden gestookt. Resultaat: zo'n 30 % (preventieve) reductie van energiegebruik te bereiken binnen 15 jaar. In het kader van energiebesparing kan ook gedacht worden aan DUBO, oftewel Duurzaam Bouwen. Duurzaam Bouwen houdt in dat zowel energiebesparing wordt behaald bij de realisatie van huizen (door duurzame materialen bij de fabricage ervan te gebruiken), als bij het gebruik van het huis, d.w.z. bij het verbruik van energie. Door toepassing van het concept DUBO op de voorraad van zo'n 1 miljoen nieuw te bouwen huizen, kan een tastbaar energiereductie-resultaat worden behaald in de komende tien jaar. En dus een significante vermindering van de uitstoot van Co₂. Voor dat doel heeft staatssecretaris Tommel onlangs het *Plan van Aanpak Duurzaam Bouwen* aangeboden. De VVD-fractie ziet graag dat het DUBO-concept op nog wat grotere schaal toegepast gaat worden zodat nog meer en betere resultaten voor het milieu bereikt zullen worden.

Want dit is nu bij uitstek een beleidsterrein waarop in Nederland zelf echte milieuresultaten kunnen worden geboekt. Ter indicatie: als per nieuwe woning een lager gasverbruik van bijvoorbeeld 1000 m³ per jaar kan worden behaald, dan houdt dat bij een levensduur van 50 jaar per woning een besparing in van 1 miljoen woningen x 1000 m³ x 50 jaar = 50 miljard m³ gas. En dan praten we nog alleen over nieuwbouw. Maar ook bij de bestaande voorraad van 5 miljoen woningen kan waarschijnlijk nog veel energiebesparingsrendement worden behaald. Dit brengt navenant minder Co₂-uitstoot en een besparing van fossiele brandstoffen met zich mee. Hiervoor zijn dan wel extra voorzieningen nodig zoals betere isolatietechnieken, zonne-energetische apparatuur, warmtepompen e.d. Om er voor te zorgen dat het DUBO-concept stevig verankerd wordt in onze maatschappij, stelt de VVD-fractie voor om een tijdelijke fiscale stimuleringsregeling te introduceren voor eigen woningbezitters. Op dit moment bestaat er voor het bedrijfsleven al wel een fiscale regeling voor extra milieu-investeringen zoals de regeling "Groen Beleggen" en de "VAMIL-regeling" (Vervroegde Afschrijvingsregeling Voor Milieuinvesteringen). De VVD-fractie wil aan deze ongelijkheid een einde maken door ook voor burgers een vergelijkbare regeling te creëren. Op het gebied van de beperking van de Co₂-uitstoot vindt de VVD-fractie overigens dat herbezinning over het aandeel van kernenergie in onze energie-opwekking weer serieus op de politieke agenda moet staan. Immers kernenergie heeft geen enkele uitstoot van Co₂ tot gevolg. Dit geldt eveneens t.a.v. verzurende stoffen. Inzake de Co₂-problematiek worden door anderen nogal eens maatregelen voorgesteld die ten koste zullen gaan van onze concurrentiepositie t.o.v. het buitenland; maatregelen die eveneens het investeringsklimaat in Nederland niet ten goede komen en die zelfs de bedrijfsinvesteringen weggagen naar het buitenland; die haaks staan op het uitgangspunt "werk, werk en nog eens werk". Enkele voorstellen van dit soort maatregelen, waar de VVD-fractie het niet mee eens is, zijn: eenzijdige accijnsverhogingen en eenzijdige kerosineheffingen of fiscale bestraffing van beroepsvervoer. Daarnaast zetten voorstellen als verlaging van maximumsnelheden en snelheidsbegrenzers geen substantiële milieu-zoden aan de Co₂-dijk. In het algemeen is de VVD-fractie van mening dat niet ingestemd moet worden met maatregelen die hoge kosten met zich meebrengen maar weinig milieurendement opleveren. Het is al meermalen bewezen dat Nederland in vergelijking met andere landen veel doet op milieugebied. Tijdens het algemeen overleg over "klimaatverandering" met de ministers van VROM en EZ op 1 november jl., heeft de VVD-fractie de volgende voorstellen gedaan om de uitstoot van Co₂ te verminderen.

Op nationaal niveau: 1) meer brongerichte maatregelen, zoals exergie-projecten 2) stimuleren van DUBO, 3) grootschalige energiebesparing, 4) bosaanplant, 5) uitbreiding en verbetering openbaar vervoer, 6) introductie van verhandelbare emissierechten, 7) onderzoek naar gebruik van aardwarmte, 8) stimuleren van schonere en zuinigere auto's, 9) vuile auto's sneller uit de markt, 10) kerncentrale Borssele langer open houden. *Op internationaal niveau:* 1) in samenwerking met andere landen de milieudiplomatie intensiveren voor verbetering van het milieubewustzijn, 2) het bevolkingsvraagstuk c.q. de bevolkingstoename aanpakken, 3) Joint Implementation: d.w.z. meer investeren in Oost-Europa omdat het milieurendement van de ingezette milieugulden daar ± 20 maal hoger is, 4) versnelde overdracht van technologieën naar opkomende economieën en Oost-Europa, 5) behoud van bos en aanplant van nieuw bos, 6) intensivering van duurzame energiebronnen en wellicht kernenergie in gendustrialiseerde landen naarmate het gebruik van fossiele grondstoffen in Oost-Europa en ontwikkelingslanden toeneemt, 7) strakkere normstelling en certificering van apparatuur, 8) introductie en verdere ontwikkeling van energiezuinigere auto's, 9) intensiveren van openbaar vervoer op kortere afstanden als alternatief voor het vliegverkeer, 10) variabilisatie van autokosten in Europees verband, 11) de resultaten van Joint Implementation optellen bij de nationale resultaten ter aanmoediging van betere milieurendementen.

De VVD-fractie hoopt dat deze maatregelen in hoofdzaak overgenomen zullen worden zodat meer milieurendement is gegarandeerd dan bijvoorbeeld bij het aanbrengen van snelheidsbegrenzers, die de burgers wel erg hinderen en irriteren, maar weinig effect hebben voor het milieu.

mw. drs. H.C.A.M. van Tol is fractiemedewerker van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). De heren mr A.J. te Veldhuis en drs. J.H. Klein Molekamp zijn leden van de VVD Tweede Kamer fractie. Indien u vragen heeft n.a.v. dit artikel kunt u hen bereiken onder de nummers: 070-3182901 of 3182884.

Het Carcinoma van het Westen

Kees Noltee en Jos Molenaar

Momenteel wordt de Darwinistische theorie weer eens opgepoetst. Juist nu de twijfel aan de deugdelijkheid van deze theorie gestadig toeneemt, gaan bij de overheid stemmen op om bij wijze van mosterd na de maaltijd deze evolutieleer als verplichte lesstof op te leggen aan het onderwijs.

Natuurlijk zegt men: 't staat het onderwijs vrij andere zienswijzen (zoals de evolutietheorie gebaseerd op wederzijdse hulpverlening, van mensen als Keszler, Kropotkin, Bold e.d.) ook te behandelen. Is dat echter wel mogelijk? De minister van onderwijs heeft immers het verplichte vakkenpakket al zodanig gevuld dat nog slechts op zondagmorgen enige ruimte rest voor een uurtje vrij onderwijs, dat de keerzijde van de medaille mag laten zien.

In dit artikel willen wij zichtbaar maken hoe de milieuvernietiging en de verpaupering van een groot deel van de wereld rechtstreeks voortvloeit uit het negatieve mensbeeld van het sociaal-darwinisme, zoals dit aan het begin van deze eeuw als een nieuwe religie aan de wereld is opgelegd. In 1917 deed het sociaal-darwinisme, zij het humaan verpakt, officieel als ideologie zijn intrede in de Europese politiek met de zogenaamde *14 punten van Wilson*, de toenmalige Amerikaanse president. In het boek *The new freedom* (1913), dat artikelen en toespraken van Wilson bevat, was Darwin al aangewezen als degene die wetmatigheden in het sociale leven vakkundig verklaarde. Wie dat echt wil, kan in deze theorie van struggle for life en *survival of the fittest* vrij eenvoudig de primitieve voorchristelijke wet van 'oog om oog, tand om tand' herkennen. Het Darwinistische aanpassingsprincipe beweert dat in de samenleving egoïsme en vernietigingskrachten leiden tot ontwikkeling. In de dagelijkse levenspraktijk zijn de resultaten van deze zienswijze inmiddels overduidelijk tevoorschijn gekomen. Onder meer in de eenzijdig opgevatte broederschapsgedachte van het communisme, de klassen- en rassenstrijd, in de economische concurrentie en nationalisme en uiteindelijk in de vernietiging van mens en milieu.

Allen tussen de verschillende diersoorten kan in harmonie met de natuur een strijd om het bestaan plaatsvinden. Wie dit feit op de mensen projecteert komt onherroepelijk uit op rassenstrijd en milieuvernietiging, eindigend in een koude oorlog van allen tegen allen. Een kille koude cynische oorlog waarbij vergeleken de golfloorlog slechts kinderspel was.

Parallel aan deze maatschappelijke terugval (culturele devolutie) door het sociaal-darwinisme kunnen we nog een tweede invloedsfactor herkennen, namelijk de scheiding tussen recht en moraal. Ook deze ontkoppeling, waardoor het recht amoreel of zelfs immoreel is geworden (bijvoorbeeld het belastingrecht), draagt bij aan maatschappelijke devolutie.

overheid en moraliteit

Tegenwoordig zijn vele juristen en politici er trots op dat ze in theorie een onderscheid kunnen maken tussen recht en moraal (Recht ist was dem Staat nützt). Ter verduidelijking: moraal is de beoordeling van een menselijke handeling volgens innerlijke gezichtspunten. De beoordeling van een handeling of deze goed of slecht is, wordt alleen geleid door zulke innerlijke gezichtspunten. Vooral in de politiek maakt men een zorgvuldig onderscheid - met name bij wereldbeschouwelijke kwesties - tussen de morele beoordeling en de juridische of politieke beoordeling die leidt tot beschikkingen en maatregelen van de overheid. Dit ondanks het gegeven dat in het verleden de gehele rechtsonwikkeling juist tot stand is gekomen vanuit innerlijke moraliteit. Een scheiding van moraal en recht was voorheen nog ondenkbaar. De innerlijke samenhang tussen recht en moraal was geheel vanzelfsprekend tot aan de tijd dat de moderne techniek, de moderne economie en daarmee het kapitalisme opkwamen. Pas in de laatstgenoemde periode werden de impulsen van het recht en van de moraal uiteengedreven. En waarom? Om dat bij de zogenaamde scheiding van kerk en staat tevens de morele beoordeling verdreven werd naar het gebied van de persoonlijke vrijheid. Op zich was de scheiding van kerk en staat terecht en noodzakelijk, want een kerkinstituut baseert zich immers op een overtuiging - kan in zeker zin slechts preken en veroordelen - en blokkeert daarmee het menselijk vermogen zich vrij te maken door een zelfstandige morele oordeelskracht. Maar omdat door deze uitbanning de regels die in het samenleven kunnen ingrijpen, niet langer hun kwaliteit mogen ontleenen aan *morele drijfveren* (die zijn immers goed voor de zondagmorgen), heeft men *economische drijfveren* nodig die dan in rechten en wetten worden omgezet. Je zou dus kunnen zeggen dat de overheid met het badwater (de kerk) tevens het kind (de morele oordeelskracht) heeft weggegooid.

Zo is dwars doormidden gescheurd wat in het leven werkt: de vastlegging van het recht en het doorwarmen daarvan met de menselijke moraal; verscheurd tot een tweehed wat een eenheid behoort te zijn.

Wat staat ons te doen?

De huidige politieke overheid streeft naar een verre gaande maatschappelijke betutteling in de geest van 'verbeter het milieu (of de wereld), begin bij jezelf', terwijl zij door haar economische macht en maatregelen zelf verreweg de belangrijkste vervuiler is.

Met de subsidiekraan in de hand manipuleert zij de samenleving naar believen. Het belastinggeld, opgebracht door de werkende mens, wordt op deze wijze gebruikt om hem ten onder te houden in afhankelijkheid. En mocht dit nog ontoereikend zijn, dan is een schrikbarende berg van wetsbepalingen voorhanden, voldoende om zelfs bij normaal gedrag een ieder dagelijks een forse boete op te leggen of een aantal weken of zelfs maanden cel te bezorgen. Bepalingen die geenszins zijn uitgevaardigd om te worden opgevolgd maar om, indien nodig, achter de hand te hebben als dwangmiddel of te benutten als extra bron van inkomsten.

Het tijdschrift LEF is, dunkt ons, de geëigende plaats om als geneesmiddel hiertoe, de bijzondere kwaliteit van de sociale triade uit de Franse revolutie nog eens te belichten. Deze worden bruikbaar gemaakt door de specifieke toepassingsgebieden van deze drie idealen aan te geven in het onderstaande schema en de daaruit voortvloeiende inzichten te tonen. Immers daar waar het sociaal-darwinisme uitgaat van een negatief mensbeeld, gaat deze triade uit van *positieve* menselijke ontwikkelingsmogelijkheden.

	noodzakelijk voor	bevordert in de samenleving
vrijheid (geest)	religie, gedachten, meningsuiting onderwijs/wetenschap	wijsheid, zelfstandigheid ontwikkeling, evolutie
gelijkheid (ziel)	wetten/rechtsregels, geld, rechtsbesluiten in ondernemingen	"gezag en waarheid" i.p.v. "macht en leugen"
broederschap (lichaam)	economische arbeid, wereldeconomie, fysieke behoeften en risicodekking	liefde, geweldloosheid, harmonie (shalom)

Zoals u ziet achten wij het van groot belang het begrip *vrijheid* te verbinden met het geestelijke in de mens, het menselijk denkvermogen; het begrip *gelijkheid* met de menselijke gevoelens; en het begrip *broederschap* met de economie die de voorziening in de fysieke behoeften van mensen regelt.

Voor enig inzicht in de voorwaarden waaraan een rechtvaardige en gezonde samenleving behoort te voldoen, is het dus nodig de drie wezensaspecten van de mens (lichaam, ziel, geest) met ieder hun specifieke ontwikkelingsvoorwaarden uiteen te kunnen denken. Uiteraard zijn deze drie wezensaspecten altijd 'een deel van het geheel' (een lichaam zonder ziel en geest vervalt tot dode stof). Op gelijke wijze zijn we in staat te onderscheiden wanneer vrijheid, gelijkheid of broederschap vereist is, zonder uit het oog te verliezen dat in elk afzonderlijke sociale casus ook de twee andere aspecten min of meer aanwezig zullen zijn.

Het fysieke lichaam is het meest volmaakte deel van de mens. Het kent heel nauwkeurig zijn fysieke behoeften. Als daarin niet door de economie wordt voorzien, dan leidt de mens een mensonwaardig bestaan, wordt ziek en dus onvrij. De economie behoort dan ook waar nodig wettelijk te worden verplicht in deze productie te voorzien. Het creëren van schaarste en inferioriteit in deze sector dient als crimineel gedrag te worden gekenmerkt.

Voor de voorziening van deze fysieke behoeften (welke per individu kunnen verschillen) dient de overheid een burgerschapsinkomen te garanderen. Dat wil zeggen: iedere burger zal naar vermogen zelf in dit inkomen voorzien. Mocht dit echter niet meer mogelijk zijn dan verstrekt de samenleving het ontbrekende.

- Deze maatregel brengt een aantal interessante gevolgen teweeg, zoals ondermeer:
- Het bedrijfsleven weet wat het jaarlijks moet produceren voor deze fysieke behoeften, kent de prijs en kan zich zonder verspilling en onnodige vervuiling hier op richten en de taken naar aanleg en vermogen verdelen.
 - De jaarlijkse hoeveelheid noodzakelijke en dus *verplichte* arbeid is eenvoudig vast te stellen en rechtvaardig te verdelen; (momenteel circa 3 uren per week per gezin, zie ook: *Geld, Goud en Goed en Onvoorziene gevolgen van Ecotax*¹)

- De overheid kan grotendeels inkrimpen tot circa 5 procent van haar huidige omvang en zich geheel onpartijdig wijden aan haar eigenlijke taak, namelijk de zorg voor een moreel verantwoorde wetgeving en de naleving daarvan. Overigens, wetten die overeenstemmen met de innerlijke morele gevoelsbeleving van de mens zullen nauwelijks nog worden overtreden en zeker niet indien het menswaardig bestaan wettelijk gegarandeerd is.
- De menselijke (ondernemers-)geest kan zich vrij en ongedwongen richten op ontwikkeling van kwaliteit en verbetering i.p.v. het moeten plegen van bedrog omwille van concurrentieslag.

De *menselijke ziel* omvat het gevoelsgebied van sympathie/antipathie, cynisme, begeerten, trots, schaamte, hartstochten etc. Gevoelens kunnen ontaarden in verslaving, geweld en gevoelloosheid. Onbeheerste ziele-driften kunnen het fysieke lichaam beschadigen. Slechts de liefde is, zoals dat in vakkringen wordt genoemd, een 'onbevlekt ontvangen' ziele-drift. De volwassen mens kan zijn gevoelens alleen in *vrijheid en zelfstandigheid* veredelen. Dwang leidt tot angst, complexen en afstomping.

Een goed voorbeeld daarentegen geeft kracht en doet goed volgen. Alleen als ongelouterde ziele-driften aan

anderen schade toebrengen is dwang gerechtvaardigd. Bovenstaande constatering maakt geheel en al duidelijk waarin de specifieke taak van de overheid is gelegen. Zij dient waar nodig te voorzien in de regels en wetten die deze schade aan andere voorkomen en/of herstellen. Wat de mens zichzelf aandoet staat hem vrij, wat hij misdoet aan de ander of het milieu dient voorkomen of hersteld te worden.

Wat de economie betreft kun je voor verlangens vanuit dit zielegebied nooit van plicht spreken, hooguit van een verzoek. Zoals je mensen wel kunt verplichten huizen te bouwen opdat niemand in de kou blijft staan, zo kun je iemand slechts vriendelijk verzoeken om tabak te telen omwille van je rookgenot.

De *menselijke geest* manifesteert zich in het hogere Ik van iedere volwassen mens door zijn vermogen tot moraliteit uit inzicht en begrip en door zijn creatieve denkvermogen. Dit vermogen stelt de menselijke geest in staat zijn zieledriften en mede daardoor zijn fysieke lichaam te veredelen. Wil de overheid in deze geest een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van de mens dan dient zij een rechtsorgaan te zijn: gericht op omvorming van leugen en macht tot waarheid en gezag, met een samenlevingsstructuur die de menselijke vrijheid bevordert zonder de mens te betuttelen en/of door macht tenonder te houden. Zo dient de overheid er bijvoorbeeld op toe te zien dat ieder mens ongeacht zijn afkomst en omstandigheden, zijn aanleg en talenten vrij tot ontwikkeling kan brengen.

Samenvattend kun je concluderen: *Pluriformiteit leidt tot ontwikkeling terwijl de huidige bureaucratistische uniformering leidt tot een verstarde termietenstaat.*

Hoewel het bovenstaande u voldoende zichtbaar kan maken waarin de oorzaken van de milieuvervuiling zijn gelegen en hoe zij op een zinvolle wijze zijn weg te nemen, willen wij u tot besluit enkele van de vele fenomenen die wij gevonden hebben ter overpeinzing voorleggen. Mochten deze korte voorbeeldverhalen uw belangstelling opwekken, dan zijn wij gaarne bereid u van meer informatie te voorzien.²

Economie, een oude legende

In de huidige tijd worden inzake de economie door politici en economen slechts abstracte theorieën verkondigd die zelden iets met de dagelijkse levenspraktijk van doen hebben. Wij willen op deze plaats het begrip economie nog eens nauwkeurig definiëren en aansluitend het economische proces in zijn oorspronkelijke vorm schetsen, opdat u zelf kunt inzien wat gedaan moet worden.

Economie is het proces waarin natuurproducten door menselijke arbeid worden omgevormd tot economische waarde. En economische waarde ontstaat wanneer er bij andere mensen behoefte is aan deze producten.

In de periode dat de samenleving nog geheel zelfvoorzienend was, bestond deze uit agrarische gemeenschappen die zelf al datgene produceerden wat nodig was voor hun fysieke bestaan. Deze vorm van economische samenwerking kan bij stilstaande culturen eeuwenlang voortduren zonder enige verdere ontwikkeling. Zo zoekt zijn creatieve geest onvermoeibaar naar mogelijkheden zich minder fysiek te behoeven inspannen. Men beleeft zelfs vreugde aan dit geestelijke proces. Het bereiken van de laagste prijs (of minder arbeid) en de hoogste kwaliteit (vakmanschap) zijn factoren die veel voldoening schenken.

Voor onze agrarische gemeenschappen had dit tot gevolg dat zij geleidelijk aan in staat waren meer te produceren dan zij zelf nodig hadden. Zo ontstond de mogelijkheid een arts te onderhouden die hun kwalen kon verzorgen. Hun creatieve geest maakte op den duur zelfs mogelijk niet alleen voor arts maar ook voor een onderwijzer, een kunstenaar, een dominee, een burgemeester, een agent etc. te kunnen zorgen, waardoor hun welzijn en geluk kon toenemen.

Zij waren graag bereid af te zien van 'minder werken' omwille van het genoeg een dominee te horen, of een burgemeester met een prachtige gouden ketting om te zien dragen, of hun bejaarde moeder op een bankje in het zonnetje te zien zitten. Helaas is deze economische werkelijkheid tegenwoordig vervangen door een schijn-economie die de rollen heeft omgedraaid. De mensen die voor onze dagelijkse behoeften zorgen worden als slaven gedwongen te werken voor degenen die als een praalhans betuttelend rondstappen. Het is de hoogste tijd deze gang van zaken recht te zetten en de werkelijk noodzakelijke arbeid rechtvaardig te verdelen. Niet alleen voor onszelf maar ook voor het milieu.

Efficiency in het economisch proces

Dertig jaar terug molk een buur met plezier circa twintig koeien en vercomposteerde de mest ten behoeve van de bodemvruchtbaarheid van zijn land. Momenteel melkt één boer ongeveer 120 koeien, heeft door overheidsbeleid een drijfmeststal, doodt de aarde, vergiftigt het water en gaat ten gronde. Dit betekent in feite dat deze ene boer nu ook de koeien van zijn vijf ex-collega's moet melken. Interessant is het om te zien waar deze vijf 'gesaneerde' ex-boeren zijn gebleven. Zij zitten nu veelal achter een bureau en maken papieren koeien die de overgebleven boer, die hun koeien melkt, in de avonduren moet invullen. M.a.w. deze ene boer melkt nu niet allen hun koeien maar bovendien hun papieren koeien. Dit gehele proces van milieuvervuiling door roofbouw noemt de bureaucraat dan productiviteitsstijging en efficiency.

Jarenlang stimuleerde de overheid middel de WIR, totaal circa 360 miljard opgebracht door de werknemers, de mechanisering en automatisering opdat de mens niet langer in het zweet zijns aangezichts zijn brood behoefde te eten.

² (de federatieven; telefoon: 034341391)

Het uiteindelijke gevolg was een gebrek aan werk, waardoor het resterende handjevol werknemers nogmaals meer dan 360 miljard moest ophoesten voor hun collega's zonder werk. Thans mogen deze collega's op straffe van honger en armoede werk gaan doen dat slechts kosten en vervuiling met zich meebrengt zonder dat daar een bruikbaar product tegenover staat. Ook dit noemt de bureaucraat productiviteitsstijging en efficiency. Immers, het BNP neemt toe, dus stijgen de overheidsinkomsten. Ons volk is als een genetisch gemanipuleerde melkkoe, en de bureaucraat heeft zich vermomd als 'boer'.

Winst in het economische proces

Wat betreft het ontstaan van winst in de economie, dienen we, voor een juiste afweging, te beseffen dat dit zeer uiteenlopende oorzaken kan hebben. Enkele, van de tot op heden als legaal ervaren oorzaken van winst zijn:

a. Winst gewonnen door uitbating of uitbuiting van arbeid. Dit komt nog algemeen voor en is een laatste fase van de oude slavernij. De volksmond spreekt in dat geval zeer terecht van loonslaven. Momenteel zien we bijvoorbeeld hoe in het westen de werkloosheid toeneemt door de arbeidsplaatsen over te brengen naar rechteloze arme landen waar werknemers veel makkelijker kunnen worden uitgebuit. In de kapitalistische samenleving wordt dit nog steeds als rechtvaardig ervaren, alhoewel de tijd nabij is dat ook deze laatste vorm van slavenhandel zal worden afgeschaft en worden veroordeeld als crimineel gedrag.

b. Winst kan ook verkregen worden door het realiseren van schaarste middels een monopoliepositie door kartel- en trustvorming of door het omkopen en/of elimineren van concurrenten. Zeer bekende voorbeelden zijn o.a. de Seven-Sisters die de energiemarkt beheersen en ook het optiesysteem van de wereldgoederenhandel. Dat ook deze vorm van winst in de toekomst als crimineel zal worden herkend, spreekt voor zich.

c. En ten slotte de niet-kapitalistische maar economische winst. De winst verkregen door creativiteit. Deze winst heeft de bijzondere eigenschap dat zij bijdraagt tot de ontwikkeling van de mensheid. Bij deze winst kun je in zekere zin constateren dat aan de andere zijde geen verlies wordt geleden maar dat ook daar de winst wordt gemaakt. Of anders gezegd: het menselijk egoïsme werkt hierbij niet schadelijk maar juist ten gunste van de samenleving. Hier doet opgeld de morele christelijke voorwaarde: *een handeling is pas goed, als het goed is voor jezelf, voor de ander en voor de samenleving.*

Dit wordt ook wel genoemd: winst veroorzaakt door prijsspanning. Mogelijkerwijs is niet ieder van u bekend met dit economische begrip *prijsspanning* en is het op zijn plaats om dit aan de hand van een voorbeeld toe te lichten.

Onder het begrip prijs­spanning wordt verstaan: het prijsverschil dat kan ontstaan indien iemand door productieverbetering of door betere omstandigheden een bepaald product goedkoper op de markt kan brengen dan de overige producenten. Van de prijs van een product kun je zeggen dat een 'eerlijke prijs' het totaal aan kosten behoort te omvatten die de producent moet maken tot aan het moment dat hij hetzelfde product of een soortgelijk product opnieuw heeft geproduceerd en kan verkopen (uiteeraard incl. de kosten van levensonderhoud voor hem/haar en de zijnen). *Een vrije-markteconomie dus zonder enige politieke beïnvloeding, zal telkens opnieuw naar deze eerlijke prijs tenderen.*

Deze eerlijke prijs blijft (zodra we de schaarste als immoreel uitsluiten) stabiel voor alle producten die tot stand komen door het verrichten van fysieke arbeid op materie (grond en grondstoffen) en waar nodig met reeds aanwezige hulpmiddelen als gereedschap, kapitaal, gebouwen, transportmiddelen etc.

De mens kan echter ook, zoals bij bijvoorbeeld uitvinders en ondernemers het geval is, met behulp van zijn creatieve geestelijke vermogens, de benodigde hoeveelheid fysieke arbeid doen afnemen, waardoor de genoemde eerlijke prijs steeds lager en lager kan worden. We zien in dat geval veelal een tijdelijke situatie ontstaan waarin een bepaald product dat normaliter f 90,- kost, plotseling door één producent wordt aangeboden voor f 85,-. Het is daarbij heel goed mogelijk dat deze creatieve producent dit product in feite ook zou kunnen aanbieden voor de eerlijke prijs van bijvoorbeeld f 50,-. Hij kan zich echter deze prijsverlaging niet zo plotsklaps permitteren, daar de vraag naar zijn product dan zodanig toeneemt dat hij verdrinkt in een hoeveelheid opdrachten waaraan hij onmogelijk kan voldoen. Zijn creatieve geest brengt dus een 'prijs­spanning' van maximaal f 40,- teweeg, welke voor hemzelf gedurende een zekere periode (zijn vakbroeders zullen zeker overeind komen door deze prijs­prikkel), een leuke winst kan opleveren. Zijn prijs is namelijk als volgt samengesteld; f 50,- als 'eerlijke' prijs voor al zijn behoeften, en daarnaast, zolang het kan, een winst van f 35,-. Deze tijdelijke winst, ontstaan door zijn creatieve geest, kan hij niet aanwenden voor zijn materiële behoeften want daar is immers al in voorzien. Wel kan hij deze winst vruchtbaar gaan gebruiken voor zijn geestelijke verlangens. (Hij en de zijnen kunnen bijvoorbeeld op vakantie gaan, een cursus gaan volgen of een extra bezoek aan de schouwburg brengen etc.) Op deze wijze verdwijnt de winst uit de economische kringloop en wordt deze vrijelijk besteed aan geestelijke zaken als cultuur, ontwikkeling, ontspanning etc.

Je mag dus concluderen: werkelijke winst (dus geen roofwinst) ontstaat in het economisch proces door het gebruik van creatieve geestelijke vermogens en verstoort de stabiliteit van het economische proces. Schenk je deze winst terug aan de bron van herkomst, het geestesleven, dan zal de winst opnieuw vruchtbaar zijn.

- * De menselijke geest veroorzaakt een prijsstijging door verbetering van het productieproces.
- * Prijsstijging leidt tot *winst en minder arbeid*.
- * In een gezonde economie vloeit de winst terug naar het geestesleven (dus niet naar de kapitaalverschaffer) ten behoeve van een doorgaan- de ontwikkeling en wordt de noodzakelijke eco- nomische arbeid rechtvaardig verdeeld, zowel naar behoefte als naar wens en aanleg.
- * Alle overige arbeid behoort geheel uit vrije wilsbesluiten tot stand te komen.

Gezonde voeding en een schoon milieu met echte landbouw

Als de boer zijn land niet langer bemest met strotijke verteerde mest (humusvorming) maar, gedwongen door overheidsmaatregelen en subsidies, moet overgaan op drijf- en kunstmest - die de humuslaag afbreken in plaats van opbouwen - ontstaan milieuvervuiling en zieke gewassen die met gifstoffen moeten worden beschermd.

Het bijzondere van echte landbouw is dat zij - in tegenstelling tot industriële productie - niet rooft maar schenkt. Enerzijds schenkt zij voedsel voor de mens en anderzijds doet bemesting de bodemvrucht- baarheid toenemen. (Voorheen was de mestvaalt de goudmijn van de boer). Industrie berooft de aarde ech- ter van haar grondstoffen. Derhalve is het verkeerd dat de overheid in haar streven naar kostprijsverla- ging, de landbouw in het industriële proces drijft. Ook het plan *ecotax* te heffen op milieuvervuiling zal ave- rechts werken: de overheid wordt daardoor, qua bekos- tiging, afhankelijk van de mate van milieuvervuiling.

Voor een goede aanpak zijn zo te bezien twee zaken nodig, namelijk *echte landbouw* en *eerlijke prijs*.

- * *Echte landbouw wekt de aarde tot leven en verschaft ons gezond voedsel zonder gifstoffen.*
- * *Geen boeren opruimen want echte boeren hebben het vermogen het milieu te herstellen.*
- * *Geen kostbare mestfabrieken maar "stro in de mest" voor de humusvorming.*
- * *Bereken de milieuherstelkosten in de kostprijs van producten en de drang tot concurreren leidt vanzelf naar een schoon milieu.*

De vraag of het milieu mag worden vervuild is niet re- levant, de mens kan immers niet anders. Bij elke hap lucht die hij inademt, neemt hij zuurstof en geeft kool- zuurgas terug. Toch is er hopelijk niemand die ons het ademen wil verbieden. Het gaat immers om het overschot op de balans tussen vervuilen en verrijken. Wel is relevant, de vraag of het milieu zichzelf kan her- stellen of door ons hersteld kan worden. Daar waar het milieu zich niet vanzelf herstelt, dient de veroorzaker zorg te dragen voor herstel. Veel overbodig, betuttelend en inefficiënt werk zal de overheid zich kunnen bespa- ren indien zij daartoe de onderstaande de onderstaan- de drie wetten tot stand brengt:

- * *Milieuvervuilende productie is verboden tenzij de producent aantoont en garandeert dat her- stel van het milieu zal geschieden voor zijn re- kening en kosten.*
Dan zijn de herstelkosten in de prijs terug te vinden en niet afgewenteld op de gemeenschap die ze vervolgens uit de algemene middelen betaalt.
- * *Het eigendomsrecht op het milieuvervuilende deel of het milieuvervuilende aspect van het product is niet overdraagbaar; de producent zelf blijft eigenaar en daarmee aansprakelijk.*
Het is dan niet langer mogelijk de afvalproduc- ten aan een obscure onderneming te verkopen die vervolgens met de noorderzon verdwijnt, waardoor de schade niet is te achterhalen.

Deze twee maatregelen leiden ertoe dat alleen schone producten echt kunnen concurreren.

- * *Op alle verkoopproducten wordt, duidelijk zichtbaar voor de consument, de mate van mi- lieuschade in verhouding tot de prijs in procen- ten aangegeven.*
Door voor de consument het percentage mi- lieuschade zichtbaar te maken kan deze, indien zijn financiële middelen dit toelaten, in vrijheid (dus zonder overheidsbetutteling) zijn verant- woordelijkheidsbesef gestalte geven.

Kees Noltee te Oosterhout en Jos Molenaar te Doorn zijn respectievelijk gemeenteraadslid en fractie-adviseur van Groen Brabant.

Aan individuele burgers zal het niet liggen

Koos Dijksterhuis

Frisse lucht en een schone, gezonde leefomgeving. Aan individuele burgers zal het niet liggen. Als je de verantwoordelijkheid maar niet geheel bij de consument legt. De overheid moet voor faciliteiten zorgen en haar beleid richten op een duurzame samenleving. Met financiële en fiscale maatregelen duw je de economie al een stuk in de duurzame richting.

Rio '92, weet u nog? Alle goede voornemens en afspraken van de milieu-conferentie ten spijt, neemt de uitstoot van CO₂ in Nederland nog altijd toe. Toch is terugdringen van CO₂-uitstoot niet eens zo'n zware klus als de zuchten van Paars doen vermoeden. De Deense plaats Toftlund heeft het althans klaar gespeeld de CO₂-uitstoot in vier jaar tijd met ruimschoots de helft te beperken. Als je maar wilt en wie wil dat niet: frisse lucht en een schone, gezonde leefomgeving. Aan individuele burgers zal het niet liggen. De Kleine Aarde houdt zich al 23 jaar bezig met milieuvorlichting. In die tijd is duidelijk geworden dat Nederlanders bereid zijn met het milieu rekening te houden, mits dat geen grote opofferingen vereist. Sinds huishoudelijk afval gescheiden wordt ingezameld, vindt men het scheiden van afval heel gewoon. De meeste mensen brengen hun lege niet-Franse wijnflessen naar de glasbak en vrijwel niemand zal de zaterdagkrant nog in de vuilnisbak stoppen. Als er maar geen grote opofferingen voor nodig zijn. Dat maakt één van de milieutaken van de overheid meteen duidelijk: zorg voor faciliteiten en enige voorlichting. Dan doen de mensen heus wel mee. Het loopt natuurlijk mis, als je de verantwoordelijkheid geheel bij de consument legt. Een overheid die sinds een halve eeuw het openbaar vervoer verwaarloosd heeft, die woonwijken en bedrijfsterreinen een eind uit elkaar plant en de verste uithoeken met glad vierbaans-asfalt verbindt, moet niet gaan roepen dat men zijn auto dient te laten staan. Die overheid maakt zich even ongeloofwaardig met de stelling 'een beter milieu begint bij jezelf', als diezelfde overheid zelf gasboringen op de Wadden, een nieuwe snelweg langs de Maas en vooral een vijfde landingsbaan van Schiphol goed keurt.

Werkgelegenheid

Het overheidsbeleid zou op een duurzame samenleving gericht moeten zijn, met een economie die de toekomst van de samenleving niet ondergraaft. Het huidige beleid is te veel gericht op economische groei. Het excuus daarvoor is altijd werkgelegenheid. Dat excuus doet het goed, want iedereen wil werk. We zien echter dat economische groei niet tot een toename van werkgelegenheid leidt. Dat is ook logisch. Wanneer het goed gaat met een bedrijf, als er een grotere omzet gedraaid en meer winst gemaakt wordt, is het niet gezegd dat die winst in arbeidsplaatsen geïnvesteerd wordt. Het doel van iedere onderneming is immers winst en niet werkgelegenheid.

Arbeidsplaatsen kosten geld en als er meer winst te verwachten valt met andere investeringen, dan kunnen we die banen wel schudden. Als we ons werkgelegenheid ten doel stellen, moeten we het werk beter verdelen over alle werklustigen. Werkgelegenheid mag niet als argument misbruikt worden voor dubieuze ontwikkelingen. Anders kun je alle werklozen wel kuilen laten graven en weer dicht gooien. Maar wie werkgelegenheid toch als argument inzet, zou eens aan een duurzame economie moeten denken. Want een duurzame produktiewijze levert in veel gevallen arbeidsplaatsen op, al was het alleen maar omdat het afvalprobleem niet langer op het milieu wordt afgewenteld, maar opgelost zal worden.

Concurrerend

Dat bedrijven winst nastreven, is op zich geen probleem. Dat de overheid economische groei voorop stelt, is wel kwalijk. De overheid dient immers het collectieve belang te dienen. Je kunt eindeloos redetwisten over de vraag in hoeverre allerlei belangen de gemeenschap dienen, maar het lijkt me duidelijk dat een schone en gezonde leefomgeving in ieders belang is. Het overheidsbeleid zou zich daar dus op moeten richten. Er zijn tal van maatregelen mogelijk en nodig om de economie te verduurzamen. Sommige maatregelen zullen ten koste gaan van werkgelegenheid, andere leveren juist arbeidsplaatsen op. Sanering van de landbouw kan veel boeren en tuinders de kop kosten. Wie omschakelt op biologische bedrijfsvoering, kan wel blijven boeren. De overheid, die intensivering van de landbouw jarenlang stimuleerde, zal zo'n omschakeling moeten steunen, zowel financieel als logistiek. Via een reëel prijsbeleid kan de overheid zowel de landbouw als andere sectoren een zet in duurzame richting geven. Het is immers te zot dat in een vrije markt de kosten van milieuvervuiling en -sanering niet in de winkelprijs zijn doorberekend. Zou dat wel gebeuren, dan zijn biologische produkten plotseling concurrerend qua prijs. Het is inmiddels al aardig tot de consument gedrongen dat biologische etenswaren lekkerder en gezonder zijn dan gangbare produkten. Je zult dan eens zien hoe de markt zich op biologische produktie stort! Met een preferentieel belastinkje hier en daar is de markt nog effectiever te stimuleren. Momenteel is bijvoorbeeld de BTW op gangbare zowel als biologische aardappels zes procent. Omdat biologische aardappels duurder zijn, is het absolute bedrag aan BTW ook hoger.

Transport

Financiële en belastingtechnische prikkels zijn doel-treffende strategieën van overheden om een economie te verduurzamen. Transport is een van de grootste milieu-boosdoeners in de huidige wereldeconomie. Iedereen ziet in dat het absurd is dat garnalen van de vis-boer in Groningen twee weken eerder in de Waddenzee gevangen zijn en in de tussentijd in Marokko gepeld werden. Die garnalen worden vervoerd in gekoelde vrachtwagens, die energie verslinden en de lucht vervuilen. Het heeft geen zin dergelijk transport te verbieden. Dat zou ondoenlijke controle vereisen en meer bureaucratische rompslomp. Met een reële brandstofprijs echter, waarin energieschaarste alsmede milieukosten doorberekend zijn, zou dat transport niet meer rendabel zijn en dus niet meer plaatsvinden. Met die reële brandstofprijs zouden vlieg-reizen naar Zuid-Turkije of Portugal weer duurder zijn dan trein-reizen naar die gebieden, wat de charter-toerist aan het denken zou zetten. Veel handelstransport vindt per schip plaats. Soms is dat transport overbodig. Voor ons dagelijkse kopje koffie bijvoorbeeld worden ladingen bonen aangevoerd. Als wij geen bonen, maar gebrande koffie zouden importeren, zou dat stukken schelen in de benodigde vrachtruimte. Veel van het veevoer dat wij uit alle windstreken aanrukken voor onze immense veestapel, voeren we in de vorm van vlees weer uit. Dat is helemaal niet nodig, mits je niet-duurzame economische groei als doel ziet. Overigens begint regionalisering van de landbouw al een succesvol marketing-instrument te worden. Waddenzuivel en Zeeuws vlegelbrood zijn daar voorbeelden van. Regionale, ambachtelijke produkten doen het goed. Niet voor niets adverteert Brand met 'het bier waar Limburg trots op is'. Hier raken we evenwel een heikel punt, want de producenten van zulke produkten zouden het prachtig vinden, als hun regioproduct naar 's werelds uithoeken werd verhandeld. Door reële brandstofprijzen en eventueel een extra eco-belasting zou regionale produktie in veel gevallen relatief voordelig worden. De energie-heffing van minister de Boer is een stap in goede richting.

Subsidies

Ook in een duurzame economie zal veel vervoerd worden. Overheden zouden er daarom goed aan doen onderzoek naar en toepassing van schone vormen van transport en energie te stimuleren. Vrachtschepen voeren weken over de winderige oceaan, vaak in de brandende zon. Het ligt voor de hand die schepen met een windturbine en zonnepanelen uit te rusten. Vliegtuigen zouden wellicht met zonnepanelen opgetuigd kunnen worden en op schonere brandstof kunnen vliegen, zoals waterstof. De zeppelin zou voor de kortere afstand een schoon en ruimtebesparend luchtschip kunnen zijn. Een zeppelin stijgt en landt namelijk verticaal en heeft dus geen (vijfde) landingsbaan nodig.

Onder het mom van het vrije-markt-denken worden subsidies voor wetenschappelijk onderzoek steeds meer gekoppeld aan verwachte opbrengsten of zelfs geprivatiseerd. Zo wordt biologisch onderzoek naar vlieggedrag van roofvogels gefinancierd door luchtvaartmaatschappijen, de ontwikkeling van medicijnen door de farmaceutische industrie en energie-onderzoek door oliemaatschappijen en autofabrikanten.

Daarin schuilt het gevaar dat weer de eigen winst en niet het algemeen belang voorop staat. Veel moderne technologieën zouden een duurzame toepassing mis kunnen lopen, omdat de financiers daar geen belang bij hebben. Als onderzoek naar de mogelijkheden van genetische manipulatie aan een agro-industrieel bedrijf wordt overgelaten, kun je vergeten dat er bijvoorbeeld een katoenvariëteit wordt ontwikkeld die geen last heeft van bepaalde insecten, zodat bestrijdingsmiddelen niet langer nodig zijn. Het bedrijf heeft belang bij een markt voor bestrijdingsmiddelen en zal eerder een katoenras ontwikkelen, dat niet bestand is tegen de betreffende insecten, maar tegen de insecticiden. Hier ligt dus een overheidstaak.

Quota

Met financiële en fiscale maatregelen kan de overheid meer bereiken dan met quotumregelingen. De controle op mestquota bijvoorbeeld is zeer ingewikkeld, kostbaar en fraudegevoelig. Quota kunnen verhandeld worden en zullen niet gauw tot de beoogde vermindering van mestproduktie leiden. Behalve fiscale steun en sancties zou een limiet op het aantal varkens al een stuk effectiever zijn. Het Nederlandse visserijbeleid bewijst dat quota zelfs averechts kunnen werken. Toen er eindelijk afspraken gemaakt waren over visvangst in de Noordzee, bleek de visstand reeds te laag te zijn voor de vastgestelde quota. Het gevolg was en is dat vissers nog intensiever gingen vangen om toch vooral hun quotum te halen. Wat de visserij aangaat, zou een limiet op de toegestane capaciteit van de schepen effectiever zijn. Quota zijn alleen nuttig als eenvoudiger maatregelen niet mogelijk zijn. Een internationale verdeling van luchtquota bijvoorbeeld verdient nadere beschouwing. De rijke industrielanden, waar slechts een vijfde van de mensheid woont, verbruiken tachtig procent van 's werelds energie en grondstoffen. Deze landen veroorzaken ook relatief veel (lucht)vervuiling. Met luchtquota kun je de luchtvaart terugdringen en tegelijk bijdragen aan een eerlijker internationale welvaartsverdeling. Het komt er ongeveer op neer dat je het wereldwijde aantal vluchten over alle landen verdeelt, rekening houdend met de hoeveelheid inwoners en de afstanden in en ligging van het land. Als een land veel meer vliegt dan zijn quotum toestaat, betaalt het een navenante boete. Met die boetes worden de bonussen betaald aan landen die onder hun quotum blijven. Aan deze vorm van quoterings is een directe sanctie/beloning te verbinden. Naast een reële brandstofprijs en een eco-belasting op vliegtickets is dit een te overwegen maatregel.

Status

Verder, eerder heb ik hier al iets over gezegd, moet een overheid ervoor zorgen dat consumenten, maar ook bedrijven en instellingen op een duurzame manier kunnen leven en produceren. Als daar voor gezorgd is, is voorlichting nodig om mensen op hun mogelijkheden te attenderen en hen er warm voor te maken. Zoals het voorbeeld van de afvalscheiding aangeeft, zijn mensen niet die egocentrische *not-in-my-backyards* waar ze vaak voor aangezien worden. Men is best bereid, als dat niet te veel moeite kost, een scharrelei te kopen. Fosfaatvrij wasmiddel bleek zelfs een gat in de markt.

Natuurlijk zullen er altijd lieden zijn, die met een satanisch genoegen hun batterijen in de gft-bak gooien. Natuurlijk is er een enorme inspanning nodig om goede alternatieven voor de auto te ontwikkelen en de infrastructuur aan te passen. De maatschappelijke status die een auto je nu nog verleent, moet met voorlichtingscampagnes aangepakt worden. Nederlanders pakken de auto vooral voor de korte afstand, waarvoor de fiets een gezond, prettig en schoon vervoermiddel is. Laat iemand, die voor het tochtje naar het winkelcentrum twee blokken verder, de auto pakt, zich maar schuldig voelen. Twintig jaar geleden was je een hele bink als je dronken achter het stuur kroop. Nu is dat *not done*. Vrijwel niemand zal tegenwoordig zomaar een sigaret opsteken in een openbare ruimte. Gedragsverandering heeft dus wel degelijk kans van slagen, mits de omstandigheden zo'n verandering mogelijk maken. Daarom is het werk van milieu-organisaties als De Kleine Aarde zeer nuttig. Wanneer de overheid het milieuvraagstuk serieus neemt, zal zij in de besluitvorming beslist milieu-organisaties moeten betrekken, op een minder vrijblijvende manier zoals dat nu nog het geval is.

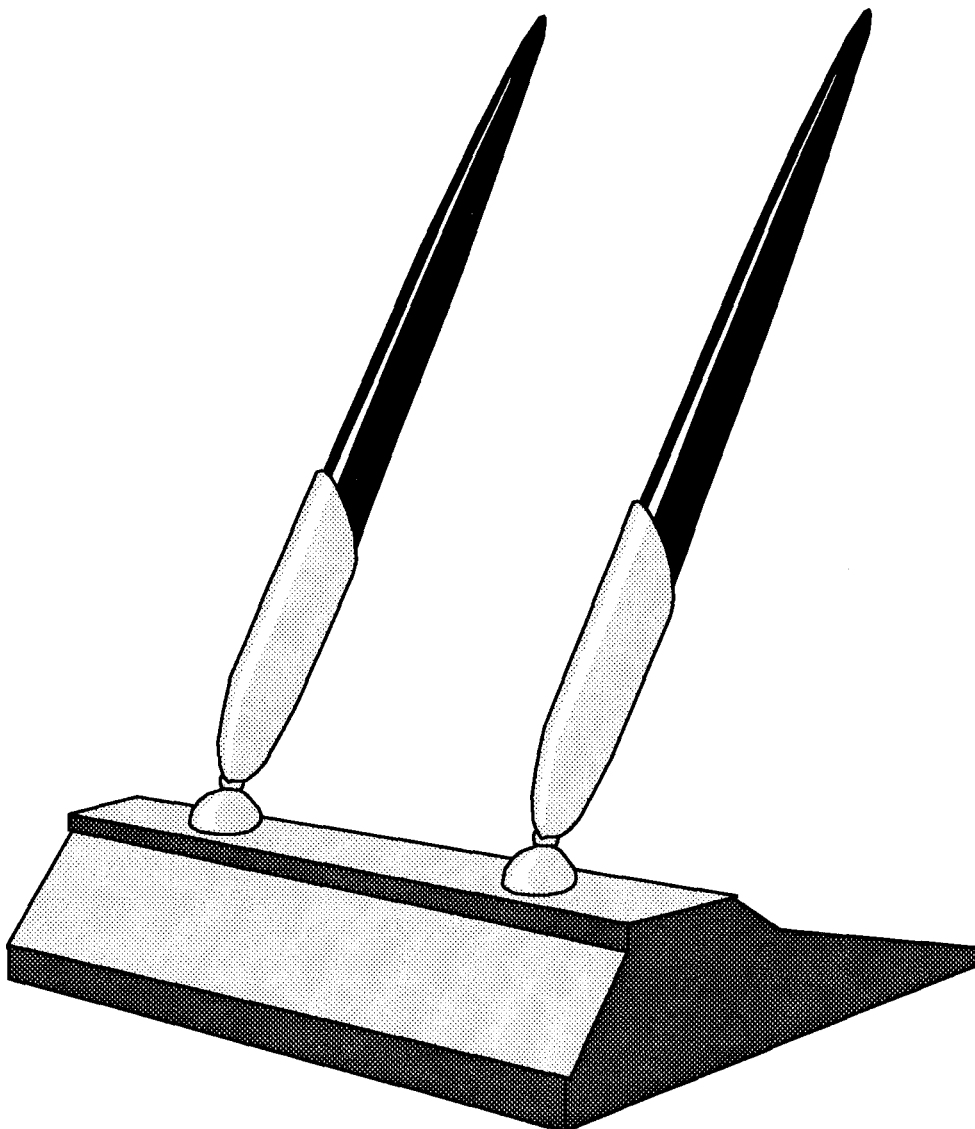
Koos Dijksterhuis is uitgever bij De Kleine Aarde in Boxtel.

U heeft vast wel eens gehoord dat de V.S. zowat de helft van 's werelds energie en grondstoffen verbruiken. Maar wist u ook dat er op en over het grondgebied van de V.S. nog altijd 250 keer zo veel energie schijnt en waait als het land opsoupeert? De hoogste tijd dus voor schone energiebronnen als zon en wind.

De laatste techniek van zonne-energiewinning is te zien in het gloednieuwe bezoekerscentrum van De Kleine Aarde in Boxtel. De Kleine Aarde bewijst met het bezoekerscentrum dat ecologisch bouwen een prachtig en functioneel resultaat op kan leveren. Geschikt voor vergaderingen, congressen en recepties. De Kleine Aarde verzorgt er cursussen en laat er bezoekers het water in de mond lopen met ecologische 3-gangen-menu's. De Kleine Aarde geeft praktische boeken en een dik kwartaalblad uit. Kom eens kijken in Boxtel; een rondleiding is zo geregeld!

Een gratis activiteitenkrant wordt u op verzoek toegestuurd.

De Kleine Aarde, Postbus 151, 5280 AD Boxtel, Tel. (0411) 684921, fax: (0411) 683407.

Liberaal milieubeleid bestaat niet

Ronald Kaatee

Aan het begin van deze eeuw stierf jaarlijks een plante- of diersoort uit, in 1980 was dat iedere dag het geval. Tegenwoordig gaat er geen uur voorbij of er verdwijnt wel een plante- of diersoort. Het tropisch regenwoud bevat de grootste verscheidenheid aan planten en dieren, maar wordt elke minuut 30 hectare kleiner. De meeste wetenschappers zijn het er over eens dat de mens verantwoordelijk is voor het warmer worden van de aarde. De komende tientallen jaren zal het gat in de ozonlaag groter worden, net als de hoeveelheid bestrijdingsmiddelen die het grondwater bereikt. En in Nederland zijn we zover dat de uitbreiding van Schiphol "ecologische vernieuwing" wordt genoemd, dat we om het milieu te "ontlasten" een nieuwe nationale luchthaven voor de kust bij IJmuiden overwegen en dat we over de tienduizenden vervuilde stukken grond "leefbaarheidslagen" leggen om iedereen van een "schoon" milieu te kunnen laten genieten. Het gaat, kortom, niet best met het milieu. Maar ik zal de lezer niet al te zeer lastig vallen met deprimerende gegevens.

Hoewel de VVD de Nederlandse politiek beheerst zoals Ajax de Nederlandse voetbalcompetitie, zou ik toch zo brutaal willen zijn om in het navolgende duidelijk te maken waarom mijns inziens het liberalisme als filosofie tekortschiet bij het oplossen van de milieuproblemen waar we thans mee worden geconfronteerd. Na enkele opmerkingen over hoe diverse kerngedachten uit het liberalisme een goed milieubeleid in de weg (kunnen) staan, zal ik vervolgens stilstaan bij de vraag wat de VVD in de praktijk gedaan heeft voor een beter milieubeleid. Ten slotte zal ik enige gedachten op papier zetten om aan te geven hoe een beter milieubeleid dan wel tot stand kan komen.

De liberale theorie

In het rapport "Liberalisme, een speurtocht naar de filosofische grondslagen" van het wetenschappelijk bureau van de VVD (1) worden de diverse stromingen binnen het liberalisme tot twee hoofdvarianten herleid: a) het klassieke utilitaristische liberalisme, dat de vrijheid van het individu zo weinig mogelijk door de staat beperkt wil zien, en b) het ontplooiingsliberalisme dat de staat een belangrijke rol toebedeelt bij het materieel inhoud geven aan de vrijheid van het individu (want zonder middelen van bestaan heb je niet zoveel aan vrijheid). De aanhangers van beide varianten van het liberalisme verschillen met elkaar van mening over de vraag of het materieel inhoud geven aan de vrijheid van de een ten koste van een hogere belastingaanslag voor de ander mag gaan en in hoeverre de totale vrijheid meer gebaat is bij het accent op de ene of op de andere variant. Maar beide varianten van het liberalisme verwachten blijkbaar alle heil van een zo groot mogelijke vrijheid van het individu (2). Geheel in de geest van de verlichtingsidealen en de Franse revolutie (1789) zien liberalen het individu als een rationeel handelend wezen dat bevrijd moet worden van de dwang van staat en kerk om tot een zo groot mogelijk geluk van zoveel mogelijk mensen te komen. Maar is de mens wel zo'n rationeel handelend wezen? Moeten we de verklaring voor Auschwitz, Bosnië en Ruanda zoeken in religie en staatsdwang? Doen we, gedreven door onze driften, niet allemaal wel eens dingen die we rationeel moeilijk kunnen verklaren?

Nu we het tijdperk van overbevolking en milieucrisis (het Watermantijdperk zogezegd) zijn binnengegaan, komt daar nog de volgende overweging bij.

Volgens het liberalisme moeten individuele mensen zoveel mogelijk hun eigen gang kunnen gaan, *zolang ze anderen geen schade toebrengen*. Inmiddels weten we dat heel veel menselijke activiteiten, ook activiteiten die we (tot voor kort?) als bijzonder rationeel en eerbaar beschouwen, anderen schade toebrengen. Dankzij de wetenschap weten we dat CFK's de ozonlaag afbreken, dat bestrijdingsmiddelen en mest een bedreiging voor ons drinkwater vormen, dat er kankerverwekkende stoffen in tabak en uitlaatgassen zitten, dat dioxines in koemelk ongezond zijn en ga zo maar door. Bovendien weten we dat de gevolgen van de industrialisatie ook de levenskansen aantasten van mensen en volken die part noch deel aan onze industriële samenleving hebben (3). Als liberalen de voorwaarde *zolang ze anderen geen schade toebrengen* nog eens serieus gaan nemen, hebben we straks de volgende ideologie die rijp is voor de kliniek.

Om de vrijheid van het individu zo groot mogelijk te doen zijn, streven liberalen naar een vrij verkeer van personen, goederen en diensten. Over de noodzaak van een vrij verkeer van personen hoor je sinds de val van de Muur (1989) evenwel niet zoveel meer. Het lijkt er zelfs verdacht veel op dat de successen die de VVD recentelijk bij verkiezingen boekt op weinig meer gebaseerd zijn dan het pleidooi van de huidige liberale voorman de heer Bolkestein om in Nederland paal en perk aan de immigratie te stellen. De voorzitter van de JOVD Arjan Toor sprak van "Bolkestein's demagogie" en vond het vreemd om "...Bolkestein, een zichzelf liberaal noemende politicus, constant te horen pleiten voor instroombeperkende maatregelen als het gaat om asielzoekers" (4). Er zitten veel haken en ogen aan de immigratie in Nederland. Ik wil hier volstaan met er op te wijzen dat een toename van de bevolking in dit toch al overbevolkte land het realiseren van de milieudoelstellingen wel zeer onwaarschijnlijk maakt.

Mocht het ideaal van een vrij verkeer van goederen en diensten ooit gerealiseerd worden, dan valt nu al te voorspellen dat het niet de ecologisch verantwoord geproduceerde goederen zullen zijn die de dienst gaan uitmaken. Door de zorg voor het milieu die de producent van deze goederen zich getroost heeft, zijn ze vaak wat duurder dan de minder zorgvuldig geproduceerde.

Goede voorlichting over waar een beter milieu begint, zal helaas niet volstaan om de grote massa tot het kopen van de weliswaar duurdere, maar duurzaam geproduceerde goederen te bewegen.

Een laatste punt dat ik aan de orde zou willen stellen, betreft het liberale antwoord op de vraag wat een individu met zijn eigendom mag doen. Het liberalisme kent het individu een onbeperkte zeggenschap toe over zijn geest en zijn lichaam, zolang het gelijke recht van anderen niet wordt geschaad. "Geldt een dergelijk onbeperkt beschikkingsrecht volgens het liberalisme ook wat betreft het eigendom van het individu? Anders gezegd: heeft elke generatie in principe het recht om-het-even-hoe te beschikken over de aarde of heeft zij de morele plicht dat wat zij mede dankzij de goede zorg van haar voorvaders geërfd heeft, als consciëntieuze rentmeesters te beheren en ongeschonden aan het nageslacht door te geven? Het antwoord op deze vraag bepaalt in hoeverre anderen (lees: de staat) het recht hebben het beschikkingsrecht van het individu over zijn eigendom aan beperkingen onderhevig te maken. Liberalen zijn over het algemeen van mening dat het individu een onbeperkt beschikkingsrecht heeft over zijn eigendom. Het individu mag zijn eigendom naar eigen goeddunken gebruiken, ook al beschouwen anderen zijn wijze van gebruiken als misbruik" (5). Het goede rentmeesterschap volgt als vanzelf, omdat de eigenaar er wel voor zal waken dat grondstoffen uitgeput raken of dat de grond wordt vervuild. Vandaar dat liberalen doorgaans van die vrolijke mensen zijn. Wat een onbesuisd optimisme, gevoed door het blijmoedig negeren van de dagelijkse gang van zaken, waarbij mensen maar al te vaak voor gewin op de korte termijn kiezen.

De liberale praktijk

Om te voorkomen dat hij al te zeer het imago van de enige echte oppositieleider kreeg, mocht de heer Bolkestein tijdens het eerste jaar Kok er graag op wijzen dat de VVD weliswaar zeer aan het dualisme hecht, maar het kabinet desalniettemin toch loyaal steunde. Het rijtje onderwerpen dat hij dan steevast noemde, mag illustratief genoemd worden voor de prioriteit van een beter milieu bij de VVD. De fractie had uit volle overtuiging ingestemd met de uitbreiding van Schiphol, de aanleg van de Betuwelijn (toegegeven, met wat vraagtekens bij het financiële rendement), de proefboringen in de Waddenzee, de gasopslag in Langelo en met de aanleg van de A-73 langs het voor het milieu meest schadelijke tracé. Allemaal onderwerpen waar de milieubeweging niet vrolijk van wordt.

Het kan zijn dat deze opstelling van de VVD door sommigen als teleurstellend wordt ervaren. Zij hadden van de partij van Nijpels en Winsemius wellicht beter verwacht. Maar deze voormalige milieuministers hebben dan wel de problemen geïnventariseerd en beleid geformuleerd, ze zijn helaas aan de fase van implementatie nauwelijks toegekomen. Bovendien nemen zij in de partij bepaald geen prominente positie meer in. Zij hebben even een opmerkelijke rol mogen spelen in een partij die de hedonistische consumptie-maatschappij als geen ander in haar armen heeft gesloten. Een partij die geen mooier park kende dan het autopark en daarom Lubbers II over het reiskostenforfait liet struikelen.

Een partij die blij is als de ecotax niet doorgaat en die altijd graag op de voordelen van kernenergie heeft mogen wijzen. Trouwe lezers van dit blad weten natuurlijk allang dat kernafval geen probleem meer is. VVD-Tweede-Kamerlid Blaauw mocht enkele jaren geleden in LEF uit de doeken doen hoe er in de ruimte nog ruimte genoeg voor kernafval is. Het zou slechts gaan om "...een uiterst minieme ingreep in de onmetelijkheid" (6). Zoals ook de poging van Mevr. Smit-Kroes om met behulp van de milieucriminelen van TCR de zalm weer in de Rijn te krijgen een uiterst minieme ingreep in de onmetelijkheid was.

De VVD van Bolkestein wil de milieuproblemen op een realistische manier te lijf. Op 26 oktober 1993 konden we op de opiniepagina van de Volkskrant lezen wat we onder "Groen Realisme" moeten verstaan. Na de terechte constatering dat het beleid van de toenmalige minister van VROM de heer Alders nogal tegenstrijdig was, kwam het advies om de doelstellingen maar zo ver naar beneden bij te stellen dat ze ook haalbaar zouden zijn. Dit om teleurstellingen te voorkomen.

Een beter milieubeleid kan wel

In dit tijdperk van overbevolking en milieucrisis leven nog maar weinig mensen in zalige onwetendheid. De problemen liggen duidelijk op tafel, de rapporten stapelen zich op, maar hoop op een verandering ten goede verdwijnt als sneeuw voor de zon. Toch hoeven we nog niet te wanhopen, mits we eindelijk bereid zijn om op een respectvolle wijze met de natuur om te gaan en, ten tweede, een paar vastgeroeste ideeën ter discussie durven stellen. Het eerste punt zal iedereen beamen om vervolgens een varkenslapje uit de bio-industrie naar binnen te werken. Het meest vastgeroeste idee waar we vanaf moeten, is het idee van de gelijkheid (7). Het is in het egalitaire Nederland niet gemakkelijk dit ter discussie te stellen, maar het is mijn stellige overtuiging dat een werkelijk effectief milieubeleid niet zonder het accepteren van ongelijkheid kan. Afgezien van het feit dat er met ongelijkheid niets mis is, noem ik hier nog drie argumenten tegen het gelijkheidsstreven.

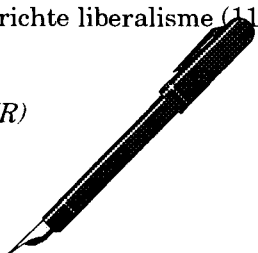
- 1) Dankzij de verzorgingsstaat, het middel bij uitstek om een gelijke inkomensverdeling tot stand te brengen, zitten we momenteel met een staatsschuld van meer dan 400 miljard gulden, waardoor we jaarlijks zo'n 30 miljard gulden aan rente kwijt zijn (8). Geld dat we goed zouden kunnen gebruiken bij de noodzakelijke omschakeling naar een duurzame economie.
- 2) Daarnaast is het zo dat de ecotax, waar niet alleen de PMR maar ook GroenLinks voorstander van is, tot een ongelijke verdeling van bestedingsmogelijkheden zal leiden. Menig links politicus heeft al gewaarschuwd dat het vliegen niet alleen een zaak van de elite mag worden. Mij lijkt het nu juist een gewenst effect van de ecotax dat bepaalde zeer milieuschadelijke activiteiten nog maar voor een kleine minderheid zijn weggelegd, zo ze al niet verboden moeten worden.

- 3) Het failliet van de verzorgingsstaat heeft helaas geleid tot het idee dat de samenleving niet maakbaar is. Dit idee is momenteel vooral populair in sociaal-democratische kringen die graag op allerlei autonome processen in de samenleving mogen wijzen. Zodoende hoeven zij zich ook niet zo schuldig te voelen aan de huidige malaise. Maar een politicus die niet in de maakbaarheid (tot op zekere hoogte, je kunt van Epe bezwaarlijk de culturele hoofdstad van het land maken) van de samenleving gelooft, houdt zichzelf voor de gek.

Bij het krampachtig vasthouden aan het idee van de gelijkheid speelt natuurlijk de angst voor extreem-rechtse filosofieën mee. Maar als je met groene ogen om je heen kijkt en ook de verschillen tussen de diverse culturen ziet, moet je dan niet constateren dat het onze Westerse cultuur is die als geen ander verantwoordelijk is voor de schrikbarende milieudegradatie? En dat we dus wel anders, maar zeker niet beter dan andere culturen zijn? Het is de plicht van het Westen om het voortouw te nemen bij de omschakeling naar een economie die gebaseerd is op duurzaam houdbare kringlopen, zonder dat dit per definitie tot economische krimp moet leiden. Als dichtstbevolkte land van het Westen mag Nederland (voor een groot deel beneden de zeespiegel gelegen) daarbij zeker voorop lopen. We zullen het niet van het Groene Realisme van de VVD moeten hebben, maar van het Groene Pragmatisme van de PMR. Daarbij is een doortastend optredende overheid nodig die niet haar krachten verspilt aan het najagen van de hersenschim van de gelijkheid, maar wel milieueisen stelt aan de produkten die door vrije ondernemers geproduceerd worden (9). Zoals er ook eisen aan de veiligheid van produkten worden gesteld. Uiteraard moeten we waar mogelijk de grensoverschrijdende milieuproblemen in internationaal verband aanpakken. Maar waar mogelijk zullen we in eigen land het goede voorbeeld moeten geven. Het Groene Pragmatisme stelt hoge eisen aan onszelf. Pas als we aan die eisen voldoen, kunnen we op een geloofwaardige manier pleiten voor het behoud van het regenwoud, tegen het leegvissen van de oceanen, tegen het dumpen van afval, enz. Pas dan kunnen we op een geloofwaardige manier andere landen op hun gedrag aanspreken.

“Individuele vrijheid heeft waarde omdat zij bijdraagt tot de realisatie van een hoger doel. Dit doel is *het goede leven*” (10). Vrijheid is een groot goed, maar niet het hoogste. De lokroep van de vrijheid is groot en zal in een steeds vollere wereld misschien nog wel groter worden. Maar veiligheid en gezondheid zijn belangrijker voor een goed leven. Een samenleving die zich inzet om het leven in al zijn verscheidenheid te dienen, zal niet verlegen zitten om een “bezielend verband”, zoals het op formele procedures gerichte liberalisme (11).

Ronald Kaatee is woordvoerder
Partij voor Milieu en Recht (PMR)

Noten

- (1) Geschrift 65 van de Teldersstichting, 1988.
(2) Het is zelfs heel goed denkbaar dat we een punt bereiken dat meer vrijheid direct tot minder vrijheid leidt, helaas zonder dat de problemen er kleiner door worden. Denk bijv. eens aan het symbool van de vrijheid bij uitstek, de auto. Hoe meer heilige koeien er op de weg bijkomen, des te langer worden de files. “Elk jaar komen er vele auto's bij. Daar valt niet tegenop te bouwen. De automobilititeit móet terug worden gedrongen. Maar hoe?” verzuchtte de heer Bolkestein in zijn NRC-dagboek van 27-4 tot 3-5-1989. Dat het de liberale fractievoorzitter menens was, hebben we de afgelopen jaren kunnen merken aan zijn onvermoeibare pogingen om de automobilititeit teruggedrongen te krijgen.
(3) Naast het gat in de ozonlaag en het broeikas-effect valt bijv. te denken aan het dumpen van giftig afval, de gevolgen van Tsjernobyl voor Lapland of aan het op industriële wijze leegvissen van de oceanen.
(4) Volkskrant 20-3-1995, p.7.
(5) “Liberalisme, een speurtocht naar de filosofische grondslagen”, p.50/51.
(6) LEF nr. 31, december 1991, p. 9/10.
(7) Op wat hardcore-communisten na neemt bijna niemand het gelijkheidsstreven nog letterlijk. Het heeft tegenwoordig de gedaante van “gelijkwaardigheid” en “gelijke kansen” aangenomen. Dit zijn zowel voor socialisten als voor liberalen essentiële begrippen. Gelijke kansen zijn niet te realiseren, het zou al mooi zijn, als iedereen *voldoende* kansen krijgt om zich - liefst middels een betaalde baan - in deze maatschappij staande te houden.
(8) De angst dat de keuze voor de waarborgstaat i.p.v. de verzorgingsstaat ten koste van de minima zou gaan, is niet terecht. Het zijn juist de minst draagkrachtigen die het zwaarst gebukt gaan onder de hoge (ook gemeentelijke) lastendruk. Het is vooral onze sociaal-democratische elite (met vertegenwoordigers van alle vier de grote partijen) die van de overheidsvoorzieningen profiteert. Te denken valt aan de miljarden die jaarlijks gaan naar kunst en omroepen, adviesbureaus, arbeidsbureaus, overbodige ambtenarij en noem het hele circus maar op. Het door de overheid te garanderen bestaansminimum hoeft helemaal niet 15% beneden het huidige bijstandsniveau te liggen, zoals de VVD wil. Overigens valt voor de minima het ergste te vrezen, als het ooit nog tot de door links bepleite mondiale herverdeling van inkomens mocht komen.
(9) Op de milieueisen na zouden de ondernemers van de PMR meer vrijheid krijgen dan van de VVD. Zo zouden ze niet verplicht worden tot het in dienst nemen van een bepaald percentage allochtonen, vrouwen, gehandicapten, sociaal-democraten of welke groepering dan ook. Daar is de overheid voor, ondernemingen moeten gewoon de meest geschikte kandidaat kunnen aannemen om zich in de concurrentiestrijd staande te kunnen houden.
(10) “Liberalisme, een speurtocht naar de filosofische grondslagen”, p. 15.
(11) Aldus, wat dit laatste betreft, de heer Bolkestein in de NRC van 5-3-1994, Zaterdags bijvoegsel, p.4.

Ecologie-Economie: op zoek naar een evenwicht

Ilonka Lei & Marijke Aagestijn

De tijd dat de mens geen blijvende sporen van zijn aanwezigheid achterliet en zich alleen bezig hield met het in stand houden van zijn -doorgaans korte- leven, ligt ver achter ons. In feite was de eerste nederzetting van gefundeerde huizen een ingreep de ecologische structuur en vormde de eerste mesthoop in het midden daarvan het eerste milieuprobleem. Daarna ging het de mensheid in het algemeen steeds beter en ons milieu steeds slechter.

Momenteel zijn we met zo'n 5 miljard mensen; allemaal consumenten van biologische produkten, allemaal verbruikers van fossiele brandstof en allemaal producenten van afval. Zo langzamerhand beginnen we de grenzen te zien van wat eertijds zo onaantastbaar en onuitputtelijk leek. En het gaat snel! Zo'n 30 jaar geleden stonden we te juichen bij de ontdekking van de gasbel in Slochteren en nu moeten we al een waardevol natuurgebied opofferen om tijdens strenge winters geen koude voeten te krijgen. Zeer velen zijn zich hiervan bewust maar lijken slechts moeizaam bereid tot milieu- en energiebesparende gedragsveranderingen. Dat komt omdat we al zo lang gevangen zitten in een produktie-consumptiespiraal, gebaseerd op een paar ingebakken menselijke eigenschappen. Zo zijn we van nature verzamelaars, ontlenen we graag status aan onze bezittingen, zijn we niet vies van macht en laten we graag machines doen waarvoor we anders zelf de nodige krachtsinspanning moeten opbrengen. Dit gedrag wordt driftig ondersteund door vaak subtiele marketingtechnieken en, hoewel enigszins gechargeerd, bevat de opmerking dat de ene helft van de werkende mens produkten maakt die de andere helft eigenlijk niet nodig heeft misschien wel enige grond van waarheid. We weten het dus best, niet alleen in ons comfortabele eigen eerste-wereld landje, maar ook daarbuiten. Zowel de "gewone" burger als de overheid welke zich als taak stelt richting te geven aan een meer milieubewust beleid maar tegelijkertijd die burger niet van zich wil vervreemden.

Toen in september 1994 het Regeerakkoord van PVDA, VVD en D66 werd gepresenteerd reageerde de milieubeweging teleurgesteld. Het milieu kreeg volgens hen nauwelijks aandacht. Met name van D66 werd verwacht dat men zou hebben gezorgd voor een krachtige milieuparagraaf. "Omdat het regeerakkoord meer een programma op hoofdlijnen was mag veel worden verwacht van de Regeringsverklaring", was ons antwoord. De Regeringsverklaring bevatte dan ook meer dan alleen maar afspraken over de uitvoering van het Milieubeleidsplan. De Regering zegde toe een discussie over het evenwicht tussen economie en ecologie te willen losmaken. De basis daarvoor zou een nota vormen die zou worden opgesteld door de Ministeries van Economische Zaken en VROM. Inmiddels zijn we een jaar verder. En er lijkt bij de Minister, maar ook bij de politieke partijen een zekere tevredenheid op te treden over datgene wat is vastgelegd in nota's als het Milieubeleidsplan, het Natuurbeleidsplan, de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra en het Structuurschema

Groene Ruimte. De discussie over het milieubeleid versmalde als het ware en werd voornamelijk gekoppeld aan de besluitvorming over grote infrastructurele projecten als de Betuwelijn, de A 73 en Schiphol. En dat sloot milieuverlies eigenlijk bij voorbaat al uit. Vooral ook omdat de keuze voor aanleg eerder gemaakt was en alleen de wijze van uitvoering ter tafel lag.

De burger is tot veel bereid gebleken als het gaat om de zorg voor het milieu. De afvalscheiding is een doorslaggevend succes: bijna 80% van alle glas wordt inmiddels ingezameld en bijna dreigde de GFT-inzameling aan het eigen succes ten onder te gaan. De resultaten zijn des te opmerkelijker, omdat hier niet gesproken kan worden van een premie op goed gedrag: naarmate meer gescheiden wordt ingezameld, stijgt de afvalstoffenheffing. De burger wil echter ook dat het bedrijfsleven en de overheid het goede voorbeeld geven. Bijvoorbeeld door bedrijfsinterne milieuzorg, beperkt gebruik van (dienst)auto's, stimuleren van het gebruik van het openbaar vervoer bij de eigen medewerkers en de energieheffing niet beperken tot de huishoudens/kleinverbruikers. De milieuwinst zal ook moeten worden geboekt bij de grootverbruikers. Voorlichting speelt daarbij een grote rol. Het beste voorbeeld van het falen daarvan is de besluitvorming over de Betuwelijn die over het algemeen als natuur- en milieuonvriendelijk werd bestempeld, terwijl het van het grootste milieubelang is dat het vervoer per spoor wordt bevorderd en het vervoer per vrachtwagen wordt teruggedrongen. Daarentegen waren de voornemens van de Shell voor een ieder helder, begrijpbaar en beïnvloedbaar. Dat en het gewone gezonde verstand van de burger zorgde voor het draagvlak voor het protest tegen afzinking van de Brent Spar in de Noordzee. In Nederland werd daartoe het voorbeeld gegeven door de overheidsdraggers, met Wijers als 'milieuminister' voorop. Dat wekte vertrouwen en maakte de overheid geloofwaardig. Helaas is niet elke beslissing zo eenvoudig samen te vatten. De protesten tegen Schiphol bijvoorbeeld waren op schrift talrijk en werden in de media breed uitgemeten, maar waren onder de burgers vrij gering.

De ministeries van VROM en EZ geven in de aanloop naar de nog uit te komen nota 'Ecologie-economie' al 'voorzetjes' die prima aansluiten bij de visie van D66, neergelegd in de beslispunten over duurzame ontwikkeling van het Congres in 1992 en in het verkiezingsprogramma. Concreet speelt ten aanzien van onderstaande hoofdthema's volgens D66 het spanningsveld milieu-economie een belangrijke rol.

Natuurlijke hulpbronnen

Het aardgas heeft de staatskas behoorlijk gespekt, maar nu worden de gevolgen zichtbaar. De gasreserves verminderen of zijn slecht tegen hoge kosten te exploiteren. Maar is in de doorberekende prijs aan de koper deze factor wel meegenomen? Daarnaast neemt ten gevolge van de bevolkingsaanwas (mondiaal tot 11 miljard in 2040) de energiebehoefte toe en daarmee eveneens de door de Intergouvernemental Panel on Climate Change (IPCC) beschreven externe factoren die voor de klimaatverandering verantwoordelijk zijn. Een voorbeeld: is het ecologisch verantwoord om in Nederland met behulp van een grote hoeveelheid energie groenten onder glas te kweken en in Europees verband fondsen te verlenen aan Spanje om ditzelfde te doen waarbij de energie voor koeling moet worden ingezet? Is in de prijs van tomaat of komkommer de schade aan het milieu meegenomen?

Ruimte

In ons land is de ruimte schaars. Het behoud van natuurwaarden, de behoefte aan bouwlocaties en aan meer infrastructuur noopt tot keuzes. Natuurwaarden als economische factor meenemen zou mogelijk moeten zijn. Daarnaast zal ook duurzaam bouwen 'voordeliger' worden naarmate milieukosten beter in de conventionele bouw worden doorberekend.

Natuur en biodiversiteit (nationaal en mondiaal)

De biodiversiteitsverdragen met diverse zuidelijke landen zijn erop gericht over en weer elkaars natuur te beschermen en invloed daarop uit te oefenen. Ondanks deze verdragen slaagt ons land er nog steeds niet in adequaat op te treden tegen de omvangrijke illegale handel in plante- en diersoorten die vooral via Nederland plaatsvindt. Daarnaast voeren we nog steeds hout in dat niet duurzaam is geproduceerd. Certificering had al per 1 januari 1995 moeten plaatsvinden, maar economische belangen hebben tot nu toe een spaak in het wiel gestoken. Maar ook in ons eigen land worden vele soorten met uitsterven bedreigd. Een inventarisatie naar de oorzaken en een plan van aanpak is nodig.

Innovatie en technologiebeleid/bedrijfsleven

Het bedrijfsleven is een grote energiegebruiker. Wat Akzo/Nobel heeft aangekondigd in het jaarverslag - een reductie van het energieverbruik met 20% in het komende jaar en beperking van de uitstoot aan schadelijke stoffen en afval - zou ook van andere bedrijven gevraagd kunnen worden. Tevens moet een heffing voor grootverbruikers niet bijvoorraat worden uitgesloten. In het algemeen zou een progressief energietarief wenselijk zijn. Het bedrijfsleven is over het algemeen bereid om te investeren in milieutechnologische vernieuwingen, maar vindt bij het uitvoeren de overheid soms op zijn weg. Het project 'Marktwerving, Deregulering en Wetgevingskwaliteit' voorziet in de behoefte van het bedrijfsleven om de milieuwetgeving minder star te maken en beter op lokale omstandigheden te laten aansluiten.

Daarnaast is het initiatief van de ministers Wijers en de Boer om middelgrote en kleine bedrijven tegen gunstige voorwaarden krediet te verschaffen voor het ontwikkelen van milieugerichte (energiezuinige) producten, van belang voor een duurzaam technologiebeleid.

Duurzame energie, biomassa en energieplantages

D66 ondersteunt initiatieven gericht op het gebruik van wind- en zonne-energie en warmte-krachtkoppeling (WKK). Ook is D66 voostander van het gebruik van biomassa ter vervanging van fossiele brandstoffen voor energieopwekking. Biomassa kan ook als grondstof dienen voor de vervaardiging van b.v. papier, alcohol, olie en verfstoffen. Daarnaast ziet D66 mogelijkheden om samen met de sector landbouw een aanvang te maken met de aanleg van energieplantages, waar op duurzame wijze hout (populier en wilg in omlopen van minder dan 10 jaar) wordt geteeld als brandstof voor energiecentrales. Met het meestoken van houtspaanders is het mogelijk een deel van de fossiele brandstoffen te vervangen, waardoor het broeikas effect op een effectieve wijze kan worden bestreden.

Duurzaam bouwen

Voor nieuwe projecten, b.v. de VINEX-locaties, zou duurzaam bouwen een 'must' moeten zijn, aangezien het nauwelijks duurder is maar wel veel energiewinst oplevert, die ook ten goede komt aan de eigenaar. Naast energiebesparing door isolatie, bouwen op het zuiden, zonnepanelen en isolerende materialen kan het gebruik van gerecycled materiaal worden bevorderd. De winst is ook te boeken bij renovatie en groot onderhoud.

Land- en tuinbouw

Hier is de milieuschade van de conventionele land- en tuinbouwmethodes veel duidelijker in beeld te brengen en gebracht. Het draagvlak onder de bevolking om gezonder te leven en te eten en te weten welke stoffen in het voedsel zitten heeft hieraan bijgedragen. Toch heerst nog steeds de gedachte dat biologische geteelde producten per definitie veel duurder zijn. Zou de milieuschade door bemesten en bespuiten van het conventioneel geteelde produkt worden meegenomen, dan zou die balans wel eens anders kunnen uitvallen. Bovendien is voornamelijk de glastuinbouw op energiegebied een grootverbruiker. Gezocht moet worden naar mogelijkheden om onder voorwaarde van een volledige terugsluizing, een energieheffing in te voeren voor de glastuinbouw. Ook zou de glastuinbouw mee kunnen doen met 'groene stroom'-projecten (levering uit schone energiebronnen tegen een hogere prijs), waardoor deze sector een milieuvriendelijker gezicht krijgt.

Verkeer en vervoer

Ondanks alle maatregelen om het gebruik van de auto te beperken en het openbaar vervoer te bevorderen is dit nog steeds niet gelukt. Wel is duidelijk dat het voorzieningenniveau en de kwaliteit van dat openbaar vervoer daarbij een rol speelt.

Daar waar dit niet goed functioneert worden ook gemiddeld de meeste kilometers gereden (Brabant, Limburg, Drenthe). Wachten tot de zaak vastloopt is economisch noch ecologisch verantwoord: het wachten in de file zorgde in 1994 voor een economische schade van 1,5 miljard. De instrumenten ter verbetering zijn bekend, maar de uitvoering verloopt moeizaam. D66 heeft daarom recent voorgesteld een snelheidsbegrenzer in personenauto's in te voeren, waardoor deze niet harder dan 100 km/uur kunnen. Dit levert een vermindering van de uitstoot van schadelijke stoffen (o.a. CO₂) met ongeveer 24% op, de files nemen af en tegelijkertijd neemt de veiligheid op de weg toe.

Groen BNP

Om een werkelijke afweging te kunnen maken tussen economie en ecologie zal moeten worden gezocht naar een systeem waarbij aan de milieutoets die wordt gemaakt bij beleidsbeslissingen, een prijskaartje wordt gehangen. D66 is van mening dat, ook op korte termijn bij te nemen beslissingen in de komende periode, de milieufactoren bij de bepaling van het beleid een andere, ook economisch te wegen indicator kunnen zijn. Die milieutoets-plus variant is op basis van de huidige gegevens zeker uitvoerbaar.

Tot slot

Wij moeten ons goed realiseren dat wij volledig afhankelijk zijn van de natuur waar het de meest elementaire levensbehoeften betreft zoals voedsel, water en zuurstof.

Daarnaast moeten deze zaken ook voldoen aan een bepaalde mate van zuiverheid; vlees met een overmaat aan hormonen, met kwik verontreinigde vis en met radioactieve neerslag besmette groenten maken ons ziek. Tevens zijn we aangewezen op produkten die we van natuurlijke grondstoffen, zoals hout, vervaardigen. Het verraderlijke van onze natuur is echter dat deze een behoorlijk grote buffercapaciteit bezit: je kunt heel wat vervuilen voordat de gevolgen duidelijk merkbaar worden. Maar een ander kenmerk van buffers is dat zodra hun grenzen zijn bereikt betrekkelijk geringe belastingen grote gevolgen hebben. Letterlijk van levensbelang is dat wij deze grenzen kennen, er zeker niet overheen komen en liefst daar ruim onder blijven.

Met de voorstellen die in dit artikel zijn gedaan wil D66 een concrete bijdrage leveren in de discussie over het spanningsveld tussen ecologie en economie. Het betekent niet dat we niets meer kunnen of mogen, maar wel dat we al onze activiteiten kritisch bekijken waar het de belasting van ons milieu betreft. Hier ligt de kern van het begrip duurzaamheid: een manier van denken en leven die rekening houdt met het in stand houden van het leven op deze aardbol, nu en in de toekomst.

*Ilonka Lei is fractiemedewerker
en Marijke Aagestijn is lid van
de D66 Tweede Kamerfractie.*

Duurzame energie: noodzaak en uitdaging

Frank Wiezer

Terecht is energie een van de hoofdthema's in de milieudiscussie. De huidige voorziening op basis van fossiele brandstoffen vormt immers de belangrijkste oorzaak van het mondiale milieuprobleem. Verontreiniging rond de plaatsen van winning en zure regen door emissies zijn al verontrustend genoeg. Op de uitputting van de grondstoffen is reeds door de Club van Rome gewezen. Het relatief schone aardgas is het eerst aan de beurt. Dan is er zoals bekend de toename van het broeikaseffect. Het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) heeft onlangs weer eens gesproken. Het staat nu vrijwel vast, aldus het IPCC, dat dit proces een gevolg is van menselijke activiteiten. Problemen als de stijging van de zeewaterspiegel, verwoestijning van grote delen van de aarde en verruwing van het klimaat groeien ons dan boven het hoofd. Het aloude vertrouwen in onze vindingrijkheid en techniek om problemen het hoofd te bieden als echt de nood aan de man komt, voldoet hier niet meer als grondhouding.

Tegelijkertijd doemt echter een alternatief op. Windturbines die strakke horizonten een dynamisch profiel geven, zonnepanelen die op representatieve wijze de gevels van kantoorgebouwen sieren en op daken van talloze woningen een vanzelfsprekende aanvulling vormen op dakramen: ziedaar het beeld in het Nederland van pakweg 2040. Mits de politieke wil aanwezig is. Hoe het scenario om zover te komen eruit ziet en welke energiepolitiek nodig is, komt hieronder aan de orde. Opgemerkt zij alvast dat de markt weliswaar een cruciale rol is toebedacht maar dat deze zich niet automatisch aandient als reddende engel.

Alvorens op dit toekomstbeeld in te gaan, eerst nog een kanttekening over de rol van energiebesparing. Dat deze broodnodig is mag duidelijk zijn.

Beleid op dit punt leidt tot CO₂-reductie. Op korte termijn leiden de maatregelen per geïnvesteerde gulden tot meer reductie dan stimulerende van duurzame energie. Bovendien is een beperkt energiegebruik straks beter te dekken door duurzame bronnen. Deze zijn noodzakelijk aangezien louter besparing op het gebruik van fossiele brandstoffen ontoereikend is. Deze besparings-optie zou slechts voldoen als per vandaag mondiaal 60% CO₂-reductie zou worden gerealiseerd. Voor Nederland zou dat een vermindering van 80% met zich meebrengen. Uiteraard is dit een illusie; de doelstelling om in 2000 3 à 5% CO₂-uitstoot te verminderen vergeleken met 1989, wordt niet eens gehaald. Besparing op fossiele brandstoffen geeft dus slechts het nodige respijt. Dat respijt biedt echter uitkomst als nu met alle

macht de toepassingen in de sfeer van wind- en zonne-stroom en biomassa worden ontwikkeld zodat ze op tijd marktrijp zijn.

Technologiebeleid

Momenteel verkeren een aantal veelbelovende toepassingen in de onderzoeksfase. Voor industriële productieprocessen die een hoge temperatuur vereisen zijn alternatieven voor aardgas in ontwikkeling. Brandstofcellen, systemen voor concentratie van zonlicht en brandstof opgewekt uit biomassa zijn slechts enkele voorbeelden. Stuk voor stuk zijn ze even veelbelovend als experimenteel. Ten aanzien van ethanol of waterstof als toekomstige brandstof voor transportmiddelen geldt hetzelfde. Reden genoeg dus om een royaal onderzoeksbudget te reserveren voor de ontwikkeling van deze opties. Helaas tendeeft het huidige overheidsbeleid in een andere richting, ondanks waarschuwingen van onder meer de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Voor 1995 is f 50 miljoen op de onderzoeksgelden gekort en de komende jaren lijkt het bezuinigingsmes nog dieper te gaan snijden. Niet alleen voor het milieu is dat een strop. Over de hele breedte moet Nederland het immers hebben van technologie om zijn positie op de wereldmarkt te verbeteren. Op lage lonen kunnen en willen we immers niet concurreren.

Ondanks de bezuinigingen meent de overheid de technologie een duw in de rug te geven door onderzoeksinstellingen en bedrijfsleven beter met elkaar te laten communiceren. Zodoende zou de marktvraag naar innovaties vergroot worden. Op zichzelf is dit een prima gedachte. Het uitgangspunt moet echter geen heilige koe worden. Innovaties die pas op lange termijn rendement opleveren zijn meestal niet interessant voor het bedrijfsleven. Voorlopig zou de overheid research en ontwikkeling op dit gebied dus royaal moeten financieren. Gelukkig raakt dit inzicht niet geheel onder tafel, getuige onder meer gelijkluidende uitspraken van het VVD-Tweede-Kamerlid J.W. Remkes in het tijdschrift *Energie- en Milieuspectrum* van augustus j.l. Men zou er nog aan toe kunnen voegen dat handhaving van de goede positie die Nederland met name op het gebied van milieutechnologie heeft, niet in de waagschaal moet worden gesteld. Dan staat de cluster van wetenschap (universiteiten), ontwikkeling (ECN) en productie (R&S) garant voor succes op langere termijn, wanneer in steeds meer landen de vraag om oplossingen onvermijdelijk toeneemt. Het genoemde cluster heeft betrekking op zonne-energie. Ook op de andere genoemde terreinen slaan we een goed figuur, terwijl voor de Nederlandse windturbine-industrie zelfs een miljardenmarkt is weggelegd, onder meer in India. Een goede thuismarkt is daarvoor echter een voorwaarde.

Burgers en energiebedrijven

Welke rol is intussen weggelegd voor de burger? Deze vraag brengt ons vooral op twee duurzame-energie-toepassingen voor elektriciteit, namelijk windturbines en zonnepanelen. In windmolenverenigingen zijn meer dan vijf duizend leden actief. Deze investeren in windturbines en halen een bescheiden rendement uit hun belegging. De verenigingen leveren namelijk "windstroom" aan het net. Door dit aanbod stimuleren ze de

energiebedrijven om deze stroom in te passen in hun elektriciteitsvoorziening. Ook spelen de verenigingen een belangrijke rol in de maatschappelijke acceptatie van windstroom. Dat is nuttig omdat de omgeving vaak moet wennen aan een windturbine. Of zo'n installatie als mooi of lelijk wordt ervaren is in hoge mate een kwestie van attitude. Zoals uw buurman bij thuiskomst het welkomstgeblaf van zijn hond als muziek in de oren klinkt, zo is dat geblaf voor u misschien een gruwel. Dat zal anders worden als u kennis maakt met die hond en er goede maatjes mee wordt. Vertaald naar windenergie: de omwonenden zullen een geplande windmolen veel beter accepteren als het voornemen goed wordt uitgelegd. Acceptatie van windturbines betekent overigens niet dat alle locaties geschikt zijn. Een plek pal voor een woning komt uiteraard niet in aanmerking, evenmin als een route van trekvogels. Intussen laten een aantal energie-distributiebedrijven zich ook niet onbetuigd. Toch lijkt er in de sector als geheel geen lange-termijnbeleid achter te zitten, getuige het streven om na 2000 2,8% van de elektriciteit uit duurzame bronnen te betrekken. Meer dan een inspanningsverplichting is het niet, en een hoger percentage na 2000 is niet geformuleerd. Een probleem is verder het teruglevertarief voor windstroom, waarover de partijen na drie jaar touwtrekken onlangs een mager accord hebben bereikt. Hierbij moet bedacht worden dat energiecentrales ondanks flinke inspanningen om schoner te produceren, toch nog een aanzienlijke bijdrage leveren aan de uitstoot van CO₂ en verzurende stoffen (SO₂ en NO_x). De veroorzaakte milieukosten worden onvoldoende doorberekend in de stroomprijs en in feite doorgeschoven naar komende generaties. Volgens de windmolen-exploitanten worden de door hen vermeden milieukosten onvoldoende gehonoreerd. De concurrentiepositie van windstroom wordt zodoende benadeeld. In het samenspel tussen burger en energiebedrijven is nog een andere interessante ontwikkeling gaande. Zo hebben de PNEM (Noord-Brabant) en de EDON (Noord-Oost-Nederland) het initiatief genomen tot "Groene Stroom"-projecten. "Groene Stroom", voorlopig hoofdzakelijk windstroom, wordt verkocht aan klanten die daar enkele centen per kilowattuur extra voor over hebben. Nauwkeuriger gezegd: naarmate meer klanten die extra centen betalen nemen de betreffende energiebedrijven meer duurzame-energiebronnen in gebruik om de stroomvoorziening aan de klantenkring mede te dekken. Het initiatief is zeker toe te juichen. Particulieren krijgen zo immers de mogelijkheid om een bijdrage te leveren aan een schoon milieu. Merkwaardig wordt het echter wanneer deze stroom, zoals onlangs PNEM-directeur W. Wiechers opperde, aan de vrije markt wordt overgelaten en ook in de toekomst slechts wordt verkocht voor zover er vraag naar is. Schone stroom is immers een noodzakelijke voorwaarde voor een duurzame samenleving en kan niet voor altijd aan goedwillendheid van klanten worden overgelaten. Dit zou lijken op heffing van inkomstenbelasting op vrijwillige basis. Een verhoging van het basistarief, bijvoorbeeld als onderdeel van het overheidsbeleid, ligt meer voor de hand.

Voor zonnestroom is het potentieel groter dan voor windenergie, ondanks ons weinig zonnige klimaat. Geluidswallen langs spoorlijnen en snelwegen zijn ideale

lokaties evenals daken en gevels. Ook al komen ze alleen in aanmerking voor zover ze min of meer op het zuiden zijn georienteerd, dan nog kan met zonnepanelen zeker 50% van de huidige Nederlandse elektriciteitsvraag worden gedekt. Wel is er nog een flinke weg te gaan. De systemen zijn nog niet geoptimaliseerd. Installateurs en bouwwereld moeten nog veel ervaring opdoen, wetgeving om beschaduwingsproblemen voorkomt, vraagt om aanvulling en er moet nog veel worden nagedacht over eigendomsregelingen (wordt de bezitter van een huis met zonnepanelen eigenaar van een mini-elektriciteits-centrale?).

Ook op het gebied van zonnestroom timmeren een aantal particulieren al flink aan de weg. Door een installatie aan te schaffen helpen ze genoemde problemen boven tafel te krijgen en op te lossen. Al doende brengen ze een mooi stuk PR op gang. Anderen richten verenigingen op en exploiteren gezamenlijk een systeem met zonnepanelen. Momenteel zijn er in Nederland zo'n 25 particuliere netgekoppelde zonne-energiesystemen. Ook enkele energiebedrijven hebben in huizenrijen en op openbare gebouwen dergelijke systemen gerealiseerd.

Prijzdaling

Het grootste struikelblok voor zonnestroom vormt echter de prijs, ruim f 2,- per kiloWattuur. Het zal duidelijk zijn dat de prijs-prestatieverhouding flink moet verbeteren. Hieraan wordt hard gewerkt in laboratoria en proeffabrieken en in twintig jaar tijd is de prijs al letterlijk gedecimeerd. Ook hier is de boodschap: Nederland kan zijn goede positie in de sector handhaven, mits niet op onderzoeksgelden wordt gekort. Ook van de energiesector mag een flinke bijdrage worden verwacht. Begin volgende eeuw kan dan alsnog de markt zijn werk gaan doen en zal, op basis van verbeterde technieken, opschaling van de produktie de prijs flink drukken. Bij een grotere vraag kan de fabricage immers zowel grootschaliger als continuer verlopen en kunnen produktiemiddelen sneller worden gemoderniseerd. Voor de duidelijkheid: zonnestroom lijkt binnen afzienbare tijd niet goedkoper te kunnen worden dan zo'n 70 cent per kiloWattuur tegen 20 à 25 cent voor de huidige stroom. Welke politieke maatregelen zijn daarom op termijn wenselijk?

Wanneer prijs van schone stroom dankzij onderzoek en ontwikkeling flink is gedaald maar nog niet concurrerend is, wordt het tijd dat de overheid convenanten afsluit met energieleveranciers. Een steeds toenemend deel van de elektriciteit zou dan moeten worden betrokken uit duurzame bronnen. De stroomprijs zal enkele centen per kiloWattuur toenemen. Windstroom kan, zoals gezegd, niet de totale Nederlandse elektriciteitsvraag dekken. Voor zonnestroom moet dus een percentage worden vastgelegd. Dit is eerst bescheiden maar neemt gestaag toe. Dankzij massaproduktie kan de prijs dalen. Hier nu doet de markt zijn intrede. Ze wordt weliswaar niet op gang gebracht door een spontane, maar door een gecreëerde vraag. In die zin is het geen "vrije" markt die langzamerhand de rol van de laboratoria overneemt om de kosten te laten dalen. In alle andere opzichten is het een normale markt waarop concurrerende aanbieders van wind- en zonnestroom opereren. Voor producenten van de eerder genoemde

brandstoffen uit biomassa, brandstofcellen en andere toepassingen geldt mutatis mutandis hetzelfde verhaal. Tegen een aldus gecreëerde markt is geen bezwaar. Met een goede voorlichtingscampagne is deze zeker maatschappelijk aanvaardbaar te maken. Onderzoek van energiebedrijven naar bereidheid van hun klanten om voor "Groene Stroom" iets extra's te betalen, had immers positieve resultaten. Naast voorlichting kunnen ook stimuleringsmaatregelen om energiezuinige apparatuur op de markt te brengen, de invoering van schone stroom begeleiden. De consument kan met energiezuinige types van onder meer lampen, koelkasten en wasmachines minstens 50% op zijn elektriciteitskosten besparen zonder comfort in te leveren. Bedenk tenslotte dat het vastrecht-deel van de elektriciteitsnota uiteraard niet hoger hoeft te worden en schone stroom hoeft zeker niet te leiden tot een dramatisch hogere rekening voor de consument.

Ook het bedrijfsleven hoeft niet te vrezen voor een iets hogere energierekening. Na Griekenland heeft Nederland de laagste stroomprijs van Europa. Recent onderzoek van Vrije Universiteit heeft aangetoond dat een verhoging van de elektriciteitsprijs met enkele centen maar zeer marginaal van invloed is op de kosten van het bedrijfsleven.

Zongericht verkavelen

Uit het verhaal over zonnestroom vloeit overigens ook een interessante boodschap voort voor lokale politici. In de vele nieuwe stadswijken die in de komende jaren worden voorzien zou de planning moeten uitgaan van "zongerichte verkaveling" van het stratenplan. Het is goed mogelijk om drie kwart van de straten min of meer van Oost naar West te laten lopen zodat de voor- of achterkant van de huizenrijen op het Zuiden gericht wordt. Dit levert geen saaie wijken op en kost niets extra's. Men steke zijn licht op in de gemeente Haarlemmermeer. Terzijde: zongericht verkavelen is niet alleen een voorwaarde voor zonnestroom. Ook voor zonneboilers wordt zo ruim baan gemaakt, evenals voor "passieve zonne-energie", ofwel het simpelweg invangen van zonlicht door een groot raamoppervlak. Bij zonnig weer kan dan 's winters de kachel uitblijven. Ziehier een aanpak om tot in lengte van dagen plezier van te hebben!

Samenvattend kan worden gezegd dat voor technologie-ontwikkeling op lange termijn, waaronder duurzame-energie-toepassingen, niet blindelings op een spontaan opkomende markt moet worden gerekend. Overheidsgeld voor research en een door maatregelen gecreëerde markt moeten hun werk doen. Het maatschappelijk draagvlak daarvoor lijkt zeker aanwezig, mede omdat de financiële offers beperkt kunnen blijven en de industriële positie van Nederland erdoor versterkt kan worden. En wel op een zeer belangrijk terrein. Het gaat om niet minder dan een leefbaar milieu voor de generaties na ons.

Duurzame energie: een must en een uitdaging aanpak van partijen!

Frank Wiezer is medewerker van Vereniging ODE, Organisatie voor Duurzame Energie.

Bijdrage duurzame energie aan energievoorziening groeit

Paul van der Laar

De bijdrage van duurzame energiebronnen aan de Nederlandse energievoorziening is nog beperkt, maar groeit de laatste jaren duidelijk. De verwachting is dat duurzame energie over 15 jaar een substantiële rol speelt. Met het stopzetten van een aantal subsidies gericht op het stimuleren van duurzame energie leek het paarse kabinet een streep te halen door de verdere groei. Uit recent onderzoek blijkt echter dat de rol van duurzame energie door de komst van nieuwe stimuleringsmaatregelen verder kan toenemen. Op dit moment is 1% van de in Nederland opgewekte energie afkomstig van duurzame bronnen.

Een substantiële bijdrage van duurzame energiebronnen aan de energievoorziening is dichterbij dan velen denken. Het gaat daarbij om wind- en zonne-energie, waterkracht, warmte- en koude-opslag, en energie uit biomassa. In 1994 droegen deze energiebronnen al voor ongeveer 1% bij aan de Nederlandse energievoorziening en het overheidsbeleid richt zich op een bijdrage van 3% in 2000 en 5% in 2010. In een recente studie verwacht Shell wereldwijd een bijdrage van duurzame bronnen van ongeveer 20% in 2020, oplopend tot 65% in 2065. De belangrijke rol die duurzame energie in de toekomst is toegedicht, is gebaseerd op twee uitgangspunten. Het eerste is dat fossiele brandstoffen een zodanige milieubelasting veroorzaken dat de inzet hiervan slechts beperkt mogelijk is. Vooral de problematiek rond kooldioxyde (CO_2) speelt hierbij een rol. Het tweede uitgangspunt is dat bij een toenemende economische groei in Oost-Europa en de zuidelijke landen alleen in de energiebehoefte is te voorzien door gebruik te maken van duurzame energiebronnen.

De ontwikkeling van duurzame energiebronnen gaat niet vanzelf. Daarom heeft de overheid verschillende ondersteuningsprogramma's opgezet die vrijwel allemaal worden beheerd door Novem, de Nederlandse onderneming voor energie en milieu bv. Met deze programma's bevordert Novem onderzoek naar en de marktintroductie van duurzame energievormen. Door deze activiteiten bevinden de verschillende technieken voor de benutting van duurzame energie zich inmiddels allemaal rond de fase van marktintroductie.

De bijdrage die duurzame energiebronnen vorig jaar aan de Nederlandse energievoorziening hebben geleverd, is ruim 26 petajoule (PJ) (1 PJ = 1015 J = 28,5 miljoen m3 aardgasequivalent). Hierbij is de bijdrage berekend in primaire energie, de hoeveelheid fossiele brandstoffen die nodig zou zijn geweest om deze energie op te wekken. Doordat deze hoeveelheid fossiele brandstoffen niet hoefde te worden verbrand, is een CO_2 -emissie van bijna 1.400 kiloton vermeden.

Biomassa

Van de duurzame energiebronnen heeft energie-opwekking uit biomassa en afval het grootste aandeel (23 PJ). Hierbij gaat het vooral om grootschalige afvalverbranding en de benutting van stortgas. De overheid streeft ernaar dat deze vorm van energiewinning samen met de inzet van biomassa in 2000 een bijdrage levert van ongeveer 54 PJ.

Onder biomassa worden producten verstaan als bermgras, dunnings- en snoeihout en gewassen die speciaal voor energie-opwekking worden geteeld. De belangstelling voor energiewinning uit biomassa is de laatste jaren sterk toegenomen. Aanleiding hiervoor is vooral het klimaatprobleem, de langzame opwarming van de aarde door de uitstoot van broeikasgassen en met name CO_2 . Eén van de manieren om deze uitstoot te verminderen, is de toepassing van biomassa voor energie-opwekking omdat dit in beginsel 'CO₂-neutraal' is. Dat betekent dat bij de omzetting van biomassa in energie evenveel CO_2 vrijkomt als tijdens de groei van het gewas wordt opgenomen. Hierdoor neemt de hoeveelheid kooldioxyde in de atmosfeer over een iets langere periode bekeken, niet toe.

Een in 1994 opgerichte taakgroep 'energiewinning uit schone biomassa' inventariseert de knelpunten die zich bij de introductie hiervan voordoen en zal aanbevelingen doen over het vergroten van de economische haalbaarheid. Op het gebied van energieteelten is aanvang genomen met de aanplant van een aantal proefpercelen wilgen en populieren. De verwachting is echter dat de teelt van energiegewassen zoals populier, wilg en olifantsgras in Nederland pas na 2000 goed van de grond komt, onder meer door de lange aanloopperiode die deze teelt vraagt. Het areaal landbouwgrond dat de komende jaren vrijkomt en kan worden gebruikt voor energieteelten is overigens groot. Onderzoekers gaan ervan uit dat hiervoor na 2000 ongeveer 100.000 tot 150.000 hectare beschikbaar is.

Omzettingstechnieken

Voor het omzetten van biomassa in energie bestaan diverse methoden. De eerste is verbranding. Daarbij kan het gaan om het verbranden van biomassa in kleinschalige installaties, maar ook om het bijstoken van hout in grote kolencentrales. Zo wil Energieproductiebedrijf Oost-Nederland (EPON) jaarlijks 60.000 ton houtpoeder bijstoken in haar elektriciteitscentrale in Nijmegen. Een andere omzettingstechniek, die vooral geschikt is voor gemakkelijk verteerbare vormen van biomassa zoals groenafval, mest en slib, is vergisting. Hierbij ontstaan naast biogas, compost of gedroogde meststoffen. De derde omzettingstechniek is vergassing. Deze techniek is nog niet zo ver ontwikkeld, maar wordt voor de toekomst als de belangrijkste beschouwd vanwege de potentieel hoge rendementen, lage emissies en acceptabele kosten.

Om de techniek te ontwikkelen, heeft Novem vorig jaar het Nationaal Onderzoekprogramma Biomassavergassing gestart.

Windenergie

Windenergie levert met ruim 2 PJ eveneens een aanzienlijke bijdrage aan de Nederlandse energievoorziening. Dat is inmiddels ook wel te zien aan de ruim 750 windturbines die in ons land staan. Begin 1995 stond in Nederland ruim 150 megawatt (MW) ($1 \text{ MW} = 10^6 \text{ watt}$) aan windvermogen opgesteld en de verwachting is dat dit vermogen dit jaar toeneemt tot ongeveer 200 MW. Voor het jaar 2000 voorziet het beleid in een windvermogen van 1.000 MW, maar of dat wordt gerealiseerd is sterk de vraag. Een belangrijk knelpunt bij de toepassing van windenergie is namelijk het vinden van geschikte locaties, ondanks de afspraken die de rijksoverheid heeft gemaakt met de zeven meest windrijke provincies over het reserveren van ruimte voor windenergie. Een duidelijk voorbeeld is de commotie die is ontstaan rond het plan van de provincie Friesland over het plaatsen van 200 MW windvermogen.

Om het vinden van geschikte locaties te stimuleren, zijn vorig jaar Provinciale Expert Teams opgezet en is, mede op initiatief van Novem, het Landelijk Bureau Windenergie (LBW) opgericht. Dit bureau heeft de taak het maatschappelijk en bestuurlijk draagvlak voor windenergie te verbreden en te versterken. Verder vervult het LBW de functie van centraal informatiepunt voor windenergie. Ondersteuning van de industrie heeft intussen geleid tot steeds betere en goedkopere windturbines. Zo is het rendement van de turbines aanzienlijk toegenomen en is de huidige generatie molens aanmerkelijk stiller. Deze ontwikkelingen versterken de concurrentiepositie van de Nederlandse windturbine-industrie.

Thermische zonne-energie

Binnen de duurzame energievoorziening neemt zonne-energie nu nog een bescheiden rol in, maar de verwachting is dat dit in de toekomst zal veranderen. Zonne-energie wordt onderscheiden in thermische en fotovoltaïsche zonne-energie (PV). Bij de eerste vorm gaat het om het verwarmen van water met behulp van een zonneboiler, terwijl bij fotovoltaïsche zonne-energie elektriciteit wordt opgewekt uit zonlicht.

Thermische zonne-energie, en dan vooral de zonneboiler voor particulier gebruik, is inmiddels begonnen aan een ware marktdoorbraak. Begin dit jaar werd in Gouda de 10.000-ste zonneboiler van Nederland geplaatst, en eind van het jaar wordt alweer de 15.000-ste verwacht. Daarmee is een belangrijke stap gezet op weg naar de 300.000 geïnstalleerde zonneboilers in 2010 waarnaar de rijksoverheid streeft. Het succes van de zonneboiler is vooral het gevolg van de Nationale Zonneboilercampagne, waarbinnen verschillende energiedistributiebedrijven een hoofdrol spelen door het uitvoeren van verhuur-activiteiten en plaatsing in grootschalige nieuwbouwprojecten. Een flinke stimulans is ook de investeringssubsidie van het ministerie van Economische Zaken. Deze wordt tot 1997 geleidelijk afgebouwd.

Om te bereiken dat de zonneboiler zonder subsidie concurrerend wordt, is in het kader van een meerjarenafspraken vastgelegd dat Novem de komende jaren onder meer steun geeft aan de ontwikkeling van nieuwe concepten die het apparaat goedkoper maken.

Naast de toepassing van de zonneboilers voor particulier gebruik, nemen ook andere toepassingen toe. Op een hotel in Holten is bijvoorbeeld een vergrote zonneboiler geïnstalleerd voor de warmwatervoorziening en een bedrijf in Lisse gebruikt een grote zonneinstallatie voor het drogen van bloembollen.

Fotovoltaïsche zonne-energie

In het Beleidsplan Energiebesparing en Stomingsbronnen stelt het ministerie van Economische Zaken dat fotovoltaïsche zonne-energie na 2010 de belangrijkste duurzame energiebron kan worden, zowel in Nederland als mondiaal. Zover is het echter nog niet. Op dit moment is deze vorm van zonne-energie rendabel op plaatsen waar geen elektriciteitsnet aanwezig is. Daarbij kan onder meer worden gedacht aan zonnecellen voor bakens en boeien, mobiele drinkbakken voor het vee en pv-systemen voor caravans en woonboten. Om de marktintroductie van deze zogenoemde autonome systemen te stimuleren, wordt de ontwikkeling van nieuwe toepassingen, zoals op elektrovaartuigen, en veldexperimenten ondersteund. Dit kan er tevens aan bijdragen dat pv-systemen die elektriciteit aan het net leveren een betere concurrentiepositie krijgen. Naast de aandacht die wordt besteed aan de autonome pv-systemen wordt vanuit het Nationaal Onderzoekprogramma Zonne-energie fotovoltaïsche conversie (NOZ-PV) dat Novem uitvoert, ook gewerkt aan onderzoek naar, en ontwikkeling van nieuwe zonnecellen en -productietechnologieën, en het opdoen van kennis en ervaring met zonnecellen op daken, de voor Nederland belangrijkste toepassing. De energiedistributiebedrijven en de bouwsector werken hard aan dit traject mee. Zo levert het Energiebedrijf Amsterdam in 1995 een project op van 66 woningen met op de daken zonnecellen die elektriciteit gaan leveren aan het net. Het Utrechtse energiebedrijf REMU is inmiddels in Amersfoort een project gestart met 400 woningen.

Energie-opslag

Een niet zo bekende vorm van duurzame energie is het opslaan van warmte of koude in ondergrondse watervoerende zandpakketten (aquifers). Deze komen bijna overal in ons land voor op een diepte van niet meer dan honderd meter. Het idee achter koude-opslag is 's winters water uit de grond te pompen, het af te koelen aan de buitenlucht en weer in de grond te injecteren om het 's zomers te gebruiken voor koeling van gebouwen of voor proceskoeling in de industrie of de tuinbouw. Op dezelfde wijze is het mogelijk warmte van een warmte/krachtinstallatie zomers ondergronds op te slaan en 's winters te gebruiken voor verwarmingsdoeleinden. Inmiddels zijn in Nederland vele projecten uitgevoerd of in voorbereiding, waarbij de terugverdientijd zonder subsidie steeds korter wordt. Het vorig jaar opgezette Novem-programma Marktimplementatie Energie-opslag in Aquifers gaat de marktontwikkeling stimuleren.

Waterkracht

De mogelijkheden om waterkracht te benutten voor energie-opwekking zijn in ons land beperkt. Dit heeft vooral te maken met het geringe verval in de Nederlandse rivieren. Uit een inventarisatie blijkt dat het huidige vermogen van 37 MW_a van de waterkrachtcentrales bij stuwen in de Maas en de Rijn met ongeveer 23 MW_a is uit te breiden. In overleg met onder andere Rijkswaterstaat ondersteunt Novem een aantal energiedistributiebedrijven bij het maken van gedetailleerder technisch-economische haalbaarheidsstudies.

Financiering

De ontwikkeling van de verschillende duurzame energiebronnen is tot nu toe door de overheid gestimuleerd met investeringssubsidies. Vorig jaar heeft het kabinet besloten een aantal hiervan stop te zetten. Zo wordt dit jaar het Besluit Subsidies Windenergie (BSW) voor het laatst uitgevoerd en wordt de subsidie voor zonneboilers tot 1997 gefaseerd afgeschaft. In de energiewereld werd gevreesd dat het afschaffen van de subsidies erg nadelig zou zijn voor de verdere ontwikkeling van duurzame energie in Nederland. Novem heeft Coopers & Lybrand daarom opdracht gegeven de gevolgen van het verdwijnen van deze subsidies in kaart te brengen. Hiervoor hebben de onderzoekers de bedrijfseconomische effecten van de bestaande instrumenten -de investeringssubsidies- vergeleken met die van drie nieuwe stimuleringsinstrumenten. Het gaat hierbij om de regeling Groen Beleggen, de regulerende energiebelasting en de regeling voor Willekeurige Afschrijvingen van Milieu-investeringen (WAMIL). De nieuwe instrumenten werken alle drie min of meer als een 'exploitatie-subsidie', dat wil zeggen dat de financiële voordelen gedurende de hele afschrijvingstermijn doorwerken. De regeling Groen Beleggen biedt particulieren die beleggen in zogenoemde Groene Fondsen belastingvrijstelling voor rente en dividend. De verwachting is dat de belegger hierdoor akkoord zal gaan met een lager rentepercentage, wat de fondsbeheerder de mogelijkheid biedt investeerders in 'groene projecten', zoals een windmolenpark, geld tegen een lager rentepercentage geld te lenen. Op deze manier wordt het dus aantrekkelijker om in groene projecten te investeren. De regulerende energieheffing, ook wel kleinverbruikersheffing genoemd, is een belasting die kleinverbruikers moeten gaan betalen op het gebruik van gas en elektriciteit.

Een deel van de heffing zal worden gebruikt als toeslag op de terugleververgoeding die producenten van duurzame energie ontvangen voor energie die zij aan het openbare net leveren. De WAMIL stimuleert milieu-investeringen door ondernemers de mogelijkheid te bieden deze investeringen af te schrijven op het moment dat dit voor de bedrijfsvoering het gunstigst is.

Uit het onderzoek komt naar voren dat bij een vergelijking tussen het oude en het nieuwe instrumentarium, de nieuwe instrumenten een gunstig effect hebben op het rendement van investeringen.

Overheidsbemoeienis

De uitkomst van het onderzoek betekent niet dat de overheidsbemoeienis bij de verdere ontwikkeling van duurzame energie is afgelopen als de nieuwe instrumenten zijn ingevoerd. Sterker nog, het verdwijnen van deze bemoeienis zal voor een aantal duurzame energiebronnen de doodsteek zijn. Uit het onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat voor investeringen met een onrendabele top, zoals de bouw van een vergassingsinstallatie voor biomassa, subsidies van belang blijven. Ook voor experimenten en het ontwikkelen van duurzame energiebronnen die nu nog niet rendabel zijn, zoals netgekoppelde fotonvoltaïsche zonne-energie, blijft overheidssteun noodzakelijk. Daarnaast is er op een aantal andere gebieden een duidelijke rol voor de overheid weggelegd. Voor de verdere groei van het windvermogen is het bijvoorbeeld belangrijk dat de overheid een stimulerende rol blijft spelen bij het vinden van geschikte locaties. Bovendien kan de overheid de ontwikkeling van windenergie aanmerkelijk stimuleren door zich in gesprekken met energiebedrijven in te spannen voor een hogere terugleververgoeding voor duurzaam opgewekte elektriciteit. Op het gebied van thermische zonne-energie is voor de overheid ook een stimulerende rol weggelegd. Zo zou het aantal geplaatste zonneboilers enorm kunnen toenemen als in het Bouwbesluit het installeren van een zonneboiler verplicht zou worden gesteld voor alle woningen waarbij dit mogelijk is.

Paul van der Laar is medewerker bij de Nederlandse Onderneming voor Energie en Milieu (NOVEM).

Een stimulerend milieubeleid voor de land- en tuinbouw

Hans Vulto

Wie vandaag de dag een krant open slaat moet wel haast denken dat de land- en tuinbouw de splijtzwam van onze samenleving is. Er wordt namelijk vooral in extremen over de land- en tuinbouw geschreven: ofwel boeren en tuinders zijn het slachtoffer van de regeldrift van de overheid die dure en zinloze maatregelen treft onder verwijzing naar sterk overdreven milieugevaren, ofwel zij zijn de veroorzakers van het grootste milieuprobleem dat Nederland momenteel kent en zij zijn niet genegen daar ook maar iets aan te doen. Lig de waarheid, zoals zo vaak in het midden, of is het milieubeleid dat de overheid voert wellicht onvoldoende toegesneden op de land- en tuinbouw?

Nederland: wereldmacht op agrarisch gebied

Om te beginnen een paar feiten. De land- en tuinbouw is voor de Nederlandse economie een belangrijke bedrijfstak die een kwart van de Nederlandse export voor haar rekening neemt, terwijl in de sector maar 4% van de beroepsbevolking werkt. Nederland is daarmee de derde exporteur van land- en tuinbouwprodukten ter wereld, na de Verenigde Staten en Frankrijk - een ongelofelijke prestatie. De belangrijkste motor achter dit succes is kennis. Nederlandse boeren en tuinders behoren tot de best opgeleiden in de wereld, het Nederlandse landbouwkundig onderzoek staat op een hoog peil. De Nederlandse overheid hecht veel waarde aan goede kennisnetwerken en de gemiddelde boer of tuinder is dan ook als geen ander vertrouwd met het idee van de 'éducation permanente'. Een andere factor die het succes van de Nederlandse land- en tuinbouw mede bepaalt is de gunstige ligging van Nederland aan de Rijnmond, waardoor zowel import van grondstoffen als export van bulkprodukten voordelig kan gebeuren.

Nederlandse boeren en tuinders hebben naar internationale maatstaven weinig tot zeer weinig grond tot hun beschikking die bovendien erg duur is. Van deze nood hebben de boeren en tuinders een deugd gemaakt door hun grond uiterst efficiënt te benutten. De produktie per hectare is in Nederland dan ook enorm. Uitschieters zijn de (zeer kapitaalintensieve) glastuinbouw en de intensieve veehouderij, maar ook bij de melkveehouderij en de akkerbouw zijn de opbrengsten hoog.

Milieu-eisen

Het is nauwelijks verwonderlijk dat een sector die op een dergelijke intensieve manier met het fysieke milieu omgaat op een gegeven moment wordt geconfronteerd met de grenzen die datzelfde milieu stelt. Het vele vee in Nederland zorgt voor veel mest, waardoor problemen ontstaan van vermesting van bodem- en oppervlaktewater en verzuring door ammoniak. De Nederlandse akkerbouw en tuinbouw gebruiken per ha grote hoeveelheden bestrijdingsmiddelen, middelen die teruggevonden worden in grond- en oppervlaktewater en soms zelfs in het regenwater. Peilverlaging en de intensieve teelt van gewassen leiden er toe dat natuur maar soms ook landbouwgebieden verdrogen. En doordat de land- en tuinbouw nogal wat energie verbruikt, leveren ze een meer dan evenredige bijdrage aan het

broeikaseffect: zo'n 12% van de CO₂ uitstoot in Nederland is afkomstig van de land- en tuinbouw.

Het is dan ook logisch dat de samenleving milieu-eisen aan de land- en tuinbouw stelt. Ook boeren en tuinders beseffen dat: behalve de petrochemische industrie is er geen sector in Nederland die zoveel in het milieu investeert als de land- en tuinbouw, momenteel bijna een half miljard per jaar.

Op milieugebied is al het een en ander bereikt: zo is het gebruik van bestrijdingsmiddelen in de akker- en tuinbouw tussen 1984 en 1993 met 40% teruggebracht en sindsdien nog verder gedaald: in 1992 was het verbruik gemiddeld 17,5 kg per ha, en in 1994 nog 12,3 kg. Toch voert Nederland met deze 12,3 kg per ha nog steeds de Europese ranglijst van bestrijdingsmiddelengebruikers aan. (Dit ligt overigens anders als we kijken naar het gebruik per kg produkt, dan zit Nederland in de middenmoot. De Nederlandse boeren en tuinders oogsten namelijk veel kilo's produkt per hectare. Kijken we naar kg per gulden voortgebrachte opbrengstwaarde, dan is het Nederlandse verbruik zelfs laag, want de sector is zeer kapitaalintensief.)

Ook op mestgebied is al het een en ander bereikt. Was het stikstofverlies (een goede maat voor de milieubelasting) op Nederlandse melkveebedrijven (de groep die het meeste grond in gebruik heeft) in 1987 nog gemiddeld 513 kg per ha, in 1992 was dit teruggebracht tot gemiddeld 399, terwijl de koplopers op dit gebied al rond de 250 kg zaten. Toch moet ook hier nog meer gebeuren: Nederland voldoet momenteel niet aan de Europese richtlijnen op nitraatgebied en grote delen van de Nederlandse bodem (vrijwel alle zandgronden) zijn fosfaatverzaagd, wat betekent dat deze meststof uitspoelt naar het grond- en oppervlaktewater.

Hoewel er dus zeker al veel bereikt is, zijn verdergaande milieumaatregelen voor de land- en tuinbouw onontkoombaar. Ook de sector zelf beseft dat. Naarmate de maatregelen echter verder gaan, worden ze moeilijker uit te voeren: zoals zo vaak is de eerste 70% vaak met eenvoudige middelen realiseerbaar, de laatste 30% levert de meeste problemen op. Dat is ook één van de redenen dat boeren en tuinders zo luid tegen allerlei milieumaatregelen protesteren.

Een verdergaand milieubeleid is haalbaar als het inspeelt op de specifieke kenmerken van de sector. Want de land- en tuinbouw heeft volgens het CLM de plicht de milieudoelen die de samenleving formuleert zoveel mogelijk te realiseren, maar heeft daarentegen het recht dit op de eigen manier en tegen de laagste kosten te doen. En juist in die 'eigen manier' liggen veel mogelijkheden.

Creativiteit en kennis zijn de sleutel

De Nederlandse land- en tuinbouw bestaat uit een groot aantal, relatief kleine bedrijven die bovendien onderling sterk van elkaar verschillen. Er zijn in Nederland zo'n 100.000 boeren en tuinders, verdeeld over sectoren als glastuinbouw, vollegrondstuinbouw, akkerbouw, melkveehouderij en intensieve veehouderij. Daarnaast zijn er veel gemengde bedrijven. En om het nog wat gecompliceerder te maken: ook binnen de verschillende deelsectoren bestaan grote verschillen. Dat maakt het veel moeilijker om algemeen geldende milieuregels op te stellen dan voor de eerder genoemde petrochemische industrie: die bestaat slechts uit een klein aantal veel grotere bedrijven die bovendien veel meer op elkaar lijken. In de land- en tuinbouw is dus maatwerk nodig. Die verscheidenheid biedt echter ook kansen: juist de vele kleine bedrijven verlenen de sector een heel eigen dynamiek die ook gebruikt kan worden om milieudoelen te realiseren.

Deze 'eigen dynamiek' vraagt enige toelichting. Al eerder merkten wij op dat de sector kennisintensief is. Het is interessant om eens te kijken hoe deze kennis gegenereerd en vooral verspreid wordt. De tuinbouw is wat dat betreft een sector met een interessante cultuur. Zeer veel tuinders zijn georganiseerd in zogenaamde studiegroepen. Deze studiegroepen volgen de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van onderzoek en geven de problemen die zij tegenkomen snel door aan onderzoeksinstellingen. Wellicht nog belangrijker is dat zij ook kritisch naar elkaars bedrijfsvoering kijken. Een tuinder die een slimme maatregel bedenkt op zijn eigen bedrijf vertelt daar over aan zijn collega's in de studiegroep en als die het een goed idee vinden zullen zij het al snel overnemen. Doordat de studiegroepen onderling veel contact hebben, kunnen creatieve en vernieuwende ideeën zich op deze manier snel verspreiden. En doordat de groep bedrijven vrij omvangrijk is, is de kans dat er ondernemers tussen zitten die creatieve en vernieuwende ideeën hebben, relatief groot.

In de andere takken van de land- en tuinbouw is deze studiegroepen-cultuur wat minder sterk ontwikkeld, maar ook daar is veel contact en een intensieve uitwisseling van ideeën, zowel onderling als met voorlichting en onderzoek. Deze open structuur heeft veel bijgedragen tot de technische en economische ontwikkeling van de land- en tuinbouw. Diezelfde cultuur kan veel bijdragen tot het oplossen van milieuproblemen: veel agrarische ondernemers zoeken naar oplossingen voor milieuproblemen en vinden creatieve oplossingen die snel verspreid kunnen worden naar grotere groepen.

Een voorwaarde daarbij is wel dat de overheid een milieubeleid voert dat deze creativiteit bevordert. Dat betekent een beleid dat de voorlopers op

milieugebied actief stimuleert verder te zoeken naar creatieve oplossingen voor milieuproblemen en dat de grote groep (het 'peloton') actief stimuleert deze oplossingen over te nemen. Alleen voor de achterblijvers zijn dan meer dwingende maatregelen nodig.

Landbouwminister Van Aartsen onderstreept in zijn prioriteitennota *Dynamiek en vernieuwing* het belang van het ondersteunen van de voorlopers, maar hij doet weinig uitspraken over 'het peloton' en 'de achterblijvers'.

Aan welke voorwaarden moet een stimulerend beleid voldoen? Een dergelijk beleid moet:

- waar mogelijk het marktmechanisme gebruiken voor het stimuleren van milieumaatregelen;
- de voorlopers actief stimuleren;
- het halen van milieudoelen in het beleid centraal stellen maar de middelen waarmee die doelen gerealiseerd worden vrij laten;
- zorgen dat milieudoelen helder en duidelijk op bedrijfsniveau geformuleerd worden.

Marktmechanisme benutten

Het marktmechanisme benutten betekent simpel gezegd zorgen dat boeren en tuinders die het milieu meer ontzien beter verdienen dan collega's die dat minder doen. De simpelste manier om dit te doen is direct via de produkten. Er blijken altijd groepen consumenten te zijn die bereid zijn wat meer te betalen voor produkten die milieuverantwoord voortgebracht zijn. Uiteraard moeten die produkten dan wel herkenbaar zijn. Keurmerken vormen een prima instrument om dergelijke produkten voor de consumenten herkenbaar te maken. De handel heeft dat al lang ontdekt, want wie in de winkel loopt ziet soms door de bomen van verschillende keurmerken - de een nog groener dan de ander - het bos niet meer. Er bestaat dan ook behoefte aan duidelijke en herkenbare keurmerken, en daar ligt een rol voor milieu- en consumentenorganisaties, namelijk het garanderen van specifieke keurmerken.

Een al langer bestaand keurmerk is het eko-keurmerk: een keurmerk voor produkten die geheel zonder chemische gewasbeschermingsprodukten en kunstmest geproduceerd zijn. De eisen waaraan deze produkten moeten voldoen zijn in Europees verband vastgelegd. Eko produkten zijn fors duurder dan gangbaar geproduceerde produkten. Dat heeft tot gevolg dat een kleine - zij het groeiende - groep consumenten in dit 'goudmerk' geïnteresseerd is, zodat er dus ook een markt is voor een relatief kleine groep boeren en tuinders. Deze kleine groep zet een grote stap op weg naar een meer duurzame land- en tuinbouw, maar omdat het slechts om een kleine groep gaat, is het totale effect relatief gering. Wel vormen zij vaak een voorbeeld voor andere producenten.

De stap tussen de gangbare en de ecologische produktiewijze is zo groot dat er ruimte bestaat voor een 'zilvermerk' naast een 'goudmerk'. Dit 'zilvermerk' is sinds kort beschikbaar in de vorm van een Milieu-keur voor voedingsmiddelen. Momenteel zijn er al aardappelen met dit keurmerk te krijgen in een aantal supermarkten, binnenkort zullen andere agrarische produkten volgen.

Milieukeurprodukten voldoen aan relatief strenge milieu-eisen, die echter voor een redelijk grote groep producenten haalbaar zijn. Ze hoeven niet veel meer te kosten dan gangbaar geteelde produkten. Daardoor is een veel groter marktaandeel haalbaar dan voor ecologische produkten. Milieukeur vormt dan ook een goede aanvulling op het eko-keurmerk: eko biedt een kleine groep de kans om grote stappen te zetten op weg naar een duurzame landbouw; milieukeur biedt een veel grotere groep de kans iets minder grote stappen te zetten. De totale milieuwinst kan daarbij echter veel groter zijn.

Voorlopers stimuleren

Is het om keurmerken gaat, is de rol van de overheid relatief beperkt. De overheid kan 'reclame' maken voor de keurmerken (zoals nu ook gebeurt via Postbus 51 campagnes voor zowel het eko- als het milieukeur-keurmerk) en een bijdrage leveren aan het van de grond tillen van het keurmerk. Zo subsidieert de overheid in de beginjaren de ontwikkeling van het milieukeur-keurmerk.

De overheid zou echter een grotere rol kunnen spelen in het stimuleren van voorlopers, en wel door het introduceren van uitgekiende systemen van heffingen en premies voor specifieke milieuproblemen. De opbrengst van (milieu)heffingen wordt nu doorgaans besteed aan 'selectieve lastenverlichting', die vaak niet of nauwelijks in relatie staat tot het betreffende milieuprobleem. Premies voor de voorlopers op milieugebied vormen een veel gericht instrument. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de mestproblematiek, een van de meest langdurige en zowel voor beleidsmakers als voor boeren meest frustrerende milieuproblemen.

Nederland is een land met zeer veel vee en daardoor ook veel mest. Nu bestaat mest als zodanig vooral uit water, dus dat is niet zozeer het probleem. Het werkelijke probleem bestaat uit de hoeveelheid voedingsstoffen of mineralen in de mest. Deze mineralen - stikstof en fosfaat - vormen de voedingsstoffen voor gewassen. Doordat de meeste boeren veel meer mineralen op het land brengen dan de gewassen op kunnen nemen, verdwijnen veel van deze stoffen naar het milieu, ofwel naar het grond- en oppervlaktewater, de bodem en de lucht. Deze mineralen-verliezen veroorzaken milieuproblemen als eutrofing of bedreigen het grondwater dat nodig is voor drinkwater. Het is dus op zich logisch de mestproblematiek aan te pakken door iets te doen aan de mineralenverliezen op bedrijfsniveau. Dat kan op verschillende manieren. In alle gevallen is het noodzakelijk dat boeren een *mineralenboekhouding* bijhouden. Een mineralenboekhouding is een boekhoudsysteem waarin de boer bijhoudt hoeveel mineralen hij aanvoert op zijn bedrijf, in de vorm van (kunst)mest en veevoer en hoeveel hij afvoert in de vorm van melk, vlees, dierlijke mest en akkerbouwprodukten. Het verschil - het mineralenoverschot - is een goede maat voor de belasting van het milieu.

De simpelste manier om het mineralenoverschot naar beneden te brengen lijkt een bepaalde, acceptabele verliesnorm vast te stellen. Boeren die meer mineralenverliezen hebben dan die norm betalen een heffing die zo hoog is dat het aantrekkelijker wordt de

overtollige mest van hun bedrijf af te voeren. Dit is in principe de lijn, waarlangs de overheid het mestprobleem probeert op te lossen. Belangrijke vraag daarbij is natuurlijk hoe scherp de norm moet zijn. Scherp, vindt de milieubeweging, want het mestprobleem is groot en moet met rigoureuze middelen aangepakt worden. Scherpe normen zijn echter normen die voor vrijwel alle boeren moeilijk haalbaar zijn. Dat betekent dat boeren hun creativiteit vooral aan zullen wenden om te zoeken naar manieren om de regels te ontduiken. Het milieu-effect zal dan ook gering zijn. Kies daarom maar voor soepele verliesnormen, vinden de landbouworganisaties. Die zijn in principe met enige inspanning voor alle boeren haalbaar. Dat leidt tot een breder draagvlak en dus tot minder fraude. Op zich is dat juist, maar dit maakt normen weer zo gemakkelijk haalbaar dat veel boeren hun creativiteit nauwelijks hoeven aan te spreken. Daardoor wordt het milieuprobleem onvoldoende opgelost.

Volgens het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) is er voor dit dilemma een prima oplossing. Een systeem met lage heffingen én premies combineert de positieve aspecten van beide systemen. Een dergelijk systeem kiest voor een betrekkelijk scherpe norm. Boeren die niet aan deze norm voldoen betalen een lage heffing. Een dergelijke lage heffing hoeft boeren de kop niet te kosten en zal daarom ook niet aanzetten tot fraude. Bedrijven die het lukt om onder de norm te blijven krijgen een premie. De premie is even hoog (laag) als de heffing. Voordeel van een dergelijk systeem is dat het alle boeren stimuleert om hun overschotten omhoog te brengen: boeren die nu een hoog overschot hebben, omdat ze dan minder heffing hoeven te betalen, maar ook boeren die nu al een laag overschot hebben, omdat ze dan (meer) premie verdienen. Het gaat bij een dergelijk systeem om heffingen die zo laag zijn dat ze niet uitnodigen tot fraude, maar hoog genoeg om de creativiteit van alle boeren te stimuleren. Een dergelijk systeem stimuleert de voorlopers om steeds verdergaande oplossingen te zoeken en stimuleert het 'peloton' van boeren om die voorlopers zo snel mogelijk na te volgen. Op termijn zal dat het beste milieuresultaat geven. Het systeem is kostenneutraal, want de premies worden betaald uit de opbrengst van de heffingen. Alleen de overheadkosten komen voor rekening van de overheid. Het kost de sector als geheel dus geen geld maar levert wel een schoner milieu op, en daarmee een beter imago. Om ook de achterblijvers aan te pakken moet het systeem gecompleteerd worden met een tweede norm, vooral bedoeld om excessen te voorkomen. Dat mag een ruime norm zijn, maar boeren die daar toch boven komen zullen een forse heffing moeten betalen.

Al in 1993 heeft de Tweede Kamer in een kamerbrede motie uitgesproken dat een dergelijk systeem van heffingen en premies serieus onderzocht moet worden. Helaas hebben de ministers tot nu toe nog weinig met die uitspraak gedaan.

Doelen centraal en middelen vrij

Overheden (en ook milieu-organisaties) hebben zaken graag onder controle. Zij hebben dan ook de neiging precies voor te schrijven hoe een milieuprobleem opgelost moet worden.

In de landbouw betekent dat bijvoorbeeld: voorschrijven wanneer en hoe boeren mest mogen uitrijden, welke bestrijdingsmiddelen ze in welke gewassen mogen gebruiken, wanneer ze hun land mogen maaien als zij weidevogels beschermen, etcetera. Dergelijke maatregelen lijken vaak goed controleerbaar, maar schieten nogal eens hun doel voorbij omdat ze de al eerder genoemde creativiteit van boer en tuinder miskennen. Ook in de land- en tuinbouw leiden vaak meerdere wegen naar Rome c.q. naar een schoner milieu. Het is dan ook meestal veel effectiever om de doelen van het milieubeleid (minder vermisting, minder verdroging, minder milieuschade door bijvoorbeeld bestrijdingsmiddelen) duidelijk te formuleren, maar de middelen waarmee boeren en tuinders die doelen moeten halen zoveel mogelijk vrij te laten.

Doelen op bedrijfsniveau formuleren en meetbaar maken

Een stimulerend en doelgericht milieubeleid legt veel verantwoordelijkheid bij de individuele boer en tuinder. Dat is een goede zaak, maar die individuele boer en tuinder moet dan ook wel weten waar hij aan toe is. Doelen van het milieubeleid zijn nogal eens in vrij abstracte termen geformuleerd: niet meer dan 50 mg nitraat in het grondwater, 50% minder emissie van bestrijdingsmiddelen, een 50% betere energie-efficiency. Met dergelijke doelstellingen kunnen boeren en tuinders slecht uit de voeten, omdat ze niet weten wanneer ze er op bedrijfsniveau aan voldoen. Daarom is het van groot belang alle doelen te vertalen naar het individuele bedrijf. Daarvoor zijn *meetlatten* of *graadmeters* nodig. Voorbeelden van dergelijke meetlatten zijn de mineralenboekhouding, een systeem waarmee boeren en tuinders precies in beeld kunnen brengen hoeveel mineralen zij aanvoeren in de vorm van (kunst)mest en veevoer en hoeveel zij afvoeren in de vorm van melk, vlees en gewassen. Het verschil is het mineralenoverschot, een belangrijke graadmeter voor de milieubelasting door vermisting.

De *milieumeetlat voor bestrijdingsmiddelen* is een ander voorbeeld. Deze meetlat biedt een boer of tuinder de mogelijkheid verschillende bestrijdingsmiddelen met elkaar te vergelijken en in een specifieke situatie te kiezen voor de meest milieuvriendelijke variant. Beide graadmeters zijn ontwikkeld door het CLM en worden al door veel boeren en tuinders enthousiast en met succes gebruikt. Momenteel ontwikkelt het CLM ook dergelijke graadmeters op het gebied van energie en natuur op het boerenbedrijf.

Milieubeleid en concurrentiepositie

De land- en tuinbouw in Nederland kan en moet schoner produceren. De grote dynamiek en creativiteit in deze sector zijn voorwaarden om dat te bereiken. Een beleid dat de individuele boer of tuinder stimuleert, waar mogelijk gebruik maakt van het marktmechanisme en alleen kiest voor middelvoorschriften waar doelvoorschriften niet haalbaar zijn, past het best bij de sector. Een dergelijk beleid biedt boeren en tuinders de kans te kiezen en te blijven zoeken naar de goedkoopste en meest effectieve oplossingen voor milieuproblemen. Een dergelijk beleid gaat niet ten koste van de Nederlandse concurrentiepositie, maar kan deze juist versterken. Een goed milieu-imago is namelijk een sterk wapen op de internationale markt voor landbouwproducten; vooral Duitse consumenten zijn erg gevoelig voor milieu-aspecten. Bovendien kan Nederland met een dergelijke aanpak nu al milieuproblemen oplossen waar het buitenland pas over een aantal jaren tegenaan zal lopen. Met andere woorden, een beperkend milieubeleid vormt een bedreiging voor boeren en tuinders, maar een stimulerend beleid biedt juist kansen.

Hans Vulto is medewerker van het Centrum voor Landbouw en Milieu

Mestproblemen in ware proporties

Thijs Cuijpers & Jan Venneman

De mestproblematiek is de laatste weken weer volop in de publieke belangstelling. Aanleiding is de beleidsnota die de ministers Van Aartsen en De Boer binnenkort aan de Tweede Kamer zullen sturen. Al op voorhand zijn tegen de inhoud van de nota felle protesten gerezen van de zijde van boeren. De grote demonstratie in Den Haag op 15 september jl. en de actie bij het Bureau Heffingen in Assen zijn daar voorbeelden van. De ontstane situatie, sterk gevoed door de opvattingen van "deskundigen", leidt ertoe dat er opnieuw een onjuist beeld ontstaat van de mestproblematiek bij niet-ingewijden.

Belangenbehartiging

In dit artikel willen we niet ingaan op de keuzes die het kabinet nog moet maken. Wel willen we iets kwijt over belangenbehartiging. Het is een ieders goed recht om kritiek te hebben op de wijze waarop de belangenbehartiging rond het onderwerp mest heeft plaatsgevonden (Landbouwschap) c.q. plaatsvindt (LTO Nederland). Dat gebeurt zowel vanuit de agrarische sector zelf als van buitenaf. Echter een landbouwsocioloog is ij uitstek degene die weet (althans behoort te weten)

dat de wijze waarop belangenbehartiging plaatsvindt product is van omstandigheden. In dat opzicht is de opstelling van LTO en Landbouwschap geenszins verrassend te noemen. Hun taak is en blijft namelijk de economische en sociale belangen van de ondernemers en hun gezinsleden in de landbouw te behartigen.

In alle commentaren op de huidige situatie wordt voorbijgegaan aan de essentie van het probleem. De mestproblematiek wordt vaak op één hoop gegooid,

maar is per sector verschillend.

De min of meer grondloze Intensieve Veehouderij (varkens, kippen, vleeskalveren) moet haar mest op een milieuverantwoorde manier buiten het bedrijf afzetten. Op bedrijfsniveau is er inderdaad een overschot, maar op landelijk niveau is er geen overschot want alle geproduceerde mest kan verantwoord worden afgezet op bedrijven in binnen- en buitenland die nog mest kunnen gebruiken.

Bij de bedrijven met grond (melkvee) is nauwelijks sprake van mestoverschotten op bedrijfsniveau. Wel moet in deze sector zorgvuldig met mest worden omgesprongen, opdat ophoping en uitspoeling van mineralen naar de bodem en het oppervlakte- en grondwater zo veel mogelijk wordt voorkomen. In zowel de Intensieve Veehouderij als de Grondgebonden Veehouderij moet de emissie van ammoniak naar de lucht zo veel mogelijk worden voorkomen.

In de tachtiger jaren heeft de overheid een beleid ontwikkeld om de milieuregels voor de veehouderij geleidelijk aan te scherpen. In deze 1e en 2e fase van het mestbeleid kreeg de veehouderij de kans zich op de situatie in te stellen. Zo zijn de regels in de loop van de tijd fors aangescherpt. In 1987 mocht 350 kg fosfaat uit dierlijke mest op snijmaisland worden uitgereden, 250 kg fosfaat op grasland, 125 kg fosfaat op bouwland. In 1995 zijn deze normen teruggebracht tot 150 kg fosfaat op grasland en 110 kg fosfaat op bouw- en snijmaisland. In 1987 mocht in twee maanden van het jaar (oktober en november) geen mest worden uitgereden. Vanaf 1995 mag gedurende 5 maanden geen mest worden uitgereden (september tot februari). Tussentijds zijn ook nog regels ingevoerd om de ammoniakemissie te beperken; mest mag tegenwoordig alleen nog maar emissie-arm worden uitgereden.

Kortom: het beeld dat het mestbeleid tekortschiet is volstrekt onjuist. Aan het einde van de 2e fase kreeg de landbouw van alle kanten veel lof, met name van de verantwoordelijke minister. Waar nu de discussie over gaat is het beleid voor de 3e fase. De laatste loodjes wegen - zoals bekend - het zwaarst.

Resultaten

Het mestbeleid zoals hiervoor beschreven heeft in de veehouderij tot grote (financiële) inspanningen geleid:

- de produktie van mest is sterk afgenomen; in de melkveehouderij door minder melkkoeien (quotering), in de varkens- en pluimveehouderij door voeraanpassingen. Hierdoor daalt zowel het volume van de mest als de hoeveelheid mineralen (fosfaat en stikstof); in 1991 produceerde een vleesvarken nog meer dan 7 kg fosfaat per jaar via de mest, nu is die produktie al lager dan 5 kg; Tot het jaar 2000 leidt dat nog eens tot 30% minder fosfaatproduktie.
- de aanscherping van de normen leidde ertoe dat steeds meer mest, over een steeds grotere afstand, moest worden afgezet. Zo'n 150 gespecialiseerde bedrijven hebben 400 tankcombinaties op de weg;
- de export van pluimveemest heeft een enorme vlucht genomen;
- de verplichting om emissie-arm uit te rijden heeft geleid tot grote investeringen in mestinjecteurs, zodebemesters en sleepvoetenmachines;
- om de niet-uitrijperiode te overbruggen zijn enorm veel mestsilos gebouwd, zowel bij veehouderijbedrijven zelf als in afzetgebieden (akkerbouw);
- alle nieuwe mestsilos hebben een dure overkapping gekregen waardoor er minder ammoniak vervluchtigd;
- de veehouderij heeft geprobeerd grootschalige mestverwerkingsfabrieken van de grond te krijgen; dat is tot nu toe niet gelukt.
- op veel bedrijven wordt geëxperimenteerd met kleinschalige verwerkingstechnieken; achtergrond hiervan is de wens om te komen tot kwaliteitsverbetering waardoor de mest nog beter afzetbaar is, met name in het buitenland.

Al deze en nog andere factoren hebben geleid tot enerzijds forse kostenstijgingen maar anderzijds ook tot de situatie dat de (tussen)doelstellingen van het mestbeleid wel degelijk gehaald zijn (zie de tabel).

Is het dan zo verwonderlijk dat veehouders - waarvan de inkomens de laatste jaren bepaald niet goed zijn - zich miskend voelen door de samenleving en de overheid? En is het dan zo verwonderlijk dat LTO Nederland hier aandacht voor vraagt?

	t.o.v 1985
Emissie van stikstof naar de bodem ¹⁾ (%)	16
Gebruik van stikstof-kunstmest (%)	30
Emissie van ammoniak naar de lucht ²⁾ (%)	33
Emissie van fosfor naar de bodem (%)	23
Mestproduktie (kg fosfaat)	14
Gebruik van kunstmest-fosfaat (kg)	10

- zonder mestbeleid en melkquotering zou de stikstofemissie 40% hoger zijn geweest.
- 26% t.o.v. 1980

Bron: Milieubalans 1995

De veehouderij in Nederland realiseert zich dat er ook in de komende jaren nog stappen moeten worden gezet. Ook het actiecomité "Wij zijn het zat" en LTO-Nederland durven dat voor 10.000 boeren op het Malieveld uit te spreken. Maar de veehouders eisen wel dat er realistische doelen worden gesteld die in een realistisch tempo kunnen worden gerealiseerd. En veehouders eisen ook dat bureaucratische en wettelijke belemmeringen om deze doelen te realiseren worden weggenomen. Het sleutelbegrip daarbij is bedrijfsontwikkeling. Vriend en vijand zijn het erover eens dat bedrijfsontwikkeling nodig is om milieuinvesteringen mogelijk te maken. Alleen de veehouder die kan investeren in zijn bedrijf is bereid om bijvoorbeeld emissie-arme stallen te bouwen. Echter dit wordt ernstig bemoeilijkt door de stringente ammoniak regelgeving. De overheid realiseert zich onvoldoende dat hier een win/win situatie te creëren is.

De omvang van de veestapel

Velen in dit land vinden dat de mestproblematiek alleen kan worden opgelost door inkrimping van de veestapel. Toegegeven, minder vee geeft minder mest en dus minder emissies. Ook de ministers lijken erop aan te sturen dat de veestapel wordt ingekrompen. Deze optie lijkt op het eerste oog aantrekkelijk maar heeft enorme consequenties. In de eerste plaats is het zo dat het uit de markt nemen van mestproduktierechten frustrerend werkt voor de bedrijfsontwikkeling die nodig is om te komen tot milieu-investeringen. Immers, door het uit de markt nemen van mestproduktierechten worden deze schaars en daardoor duur. Wanneer de "blijvers" bovendien nog mee moeten betalen aan de sanering van hun collega's ontstaat er een dubbele rekening. Bovendien zullen deze "blijvers" ook de rekening krijgen van de saneringskosten in de toeleverende en verwerkende industrie (minder veevoer, minder slachtvarkens, enz.). Misschien nog wel belangrijker is de vraag of de Nederlandse samenleving (dat wil zeggen U en wij) bereid is de prijs te betalen die samenhangt met een (forse) inkrimping van de veestapel.

Het antwoord op die vraag hangt samen met het belang van de veehouderij voor de Nederlandse economie:

- directe en indirecte werkgelegenheid voor meer dan 300.000 mensen;
- exportwaarde van ruim 67 miljard gulden;
- toegevoegde waarde van meer dan 25 miljard gulden.

Het is dezelfde vraag die speelt bij heikele onderwerpen als Schiphol, de Betuwelijn en de A73. Het belang van economie en ecologie moet worden afgewogen. Bij beide hebben alle Nederlandse burgers belang. De veehouderij kiest niet voor de weg van de minste weerstand, dat wil zeggen inkrimping van de veestapel, maar wil met realistische randvoorwaarden m.b.t. het milieu haar (forse) bijdrage aan de Nederlandse economie blijven leveren.

Hopelijk hebben de politici daar oog voor.

Thijs Cuijpers is medewerker bij de Federatie van Land- en Tuinbouworganisaties Nederland (LTO).

Jan Venneman is medewerker bij het Landbouwschap.

Natuur: meer dan milieu alleen

de betekenis van natuur voor cultuur en cultuurbeleid

T. Klumpers

Naar aanleiding van het recentelijk uitbrengen van een nota over de uitgangspunten van het cultuurbeleid door staatssecretaris Nuis, heeft de Raad voor het Natuurbeheer zich beraden over de vraag in hoeverre ook de natuur een uitgangspunt voor het cultuurbeleid moet zijn. De vraag dáárachter is natuurlijk of natuur - naast een directe en indirecte levensvoorwaarde en een integraal deel van de omgeving, het milieu - (ook) een deel van onze cultuur en ons cultureel erfgoed is.

De genoemde nota over de uitgangspunten van het cultuurbeleid besteedt weinig aandacht aan natuur als één van de mogelijke uitgangspunten. Het is ook niet zo dat er een algemene, niet aan kritiek onderhevige opvatting over natuur bestaat die als vanzelf leidt tot (onder meer) de herkenning van de betekenis van de natuur voor de cultuur en het cultuurbeleid.

Geconstateerd kan worden dat de opvattingen over welke betekenis(sen) de natuur heeft nogal uiteenlopen. Cruciaal daarbij lijkt te zijn wat men eigenlijk als 'natuur' beschouwt (en wat niet). Nederland zou Nederland niet zijn als ook daarbij geen sprake was van heuse stromingen. In het volgende wordt daarop nader ingegaan.

Natuur in Nederland: ondanks of dankzij de mens?

De hoofdstromingen met betrekking tot wat natuur wordt gevonden en welke betekenis daaraan wordt gegeven, zijn grofweg te karakteriseren als *scheiding* en *verweving*. Dit is weliswaar een vereenvoudiging van de werkelijkheid maar juist dit onderscheid is hier van belang.

De voorstanders van het scheidingsconcept neigen naar de opvatting dat natuur vooral datgene is dat zich op grote schaal, los van menselijke invloeden

ontwikkelt c.q. heeft ontwikkeld en functioneert: de wildernis-natuur, de natuur in speciaal daarvoor gereserveerde gebieden die zoveel mogelijk aan zichzelf worden overgelaten.

De voorstanders van verweving neigen naar de opvatting dat van wildernis-natuur in ons dichtbevolkte en intensief benutte en ingerichte land weinig sprake is en kan zijn, en dat natuur derhalve altijd voorkomt in een niet-natuurlijke of althans niet geheel natuurlijke context. Men acht het juist waardevol en kenmerkend dat de natuur in meer of mindere mate is/wordt vormgegeven door de menselijke activiteiten door de eeuwen heen.

Overigens volgt uit de scheidingsaanpak uiteindelijk toch ook weer een (andere) vorm van verweving. Immers de natuur- en de overige gebieden liggen weer in een afwisseling en totaalpatroon waarin ook weer de hand van de mens is te herkennen.

Duidelijk zal zijn dat in het verwevingsconcept meer aanleiding kan worden gevonden voor de gedachte dat natuur duidelijke raakvlakken en overlappingsen heeft met cultuur en cultuurbeleid. Het is daarmee van belang of en hoe er gekozen wordt tussen deze concepten c.q. natuurbeelden.

Volgens de raad behoeven de opvattingen met betrekking tot scheiding en verweving elkaar helemaal niet uit te sluiten, zoals in discussies hierover soms gesuggereerd lijkt te worden. De raad meent dat scheiding en verweving zijn te beschouwen als de uitersten van eenzelfde schaal voor de natuur in Nederland. Het moet daarom dus niet gaan om de keuze voor het één en tegen het ander, maar om hoeveel aandacht en ruimte de beide (verschijnings)vormen van natuur krijgen c.q. zouden moeten krijgen.

Het staat vast dat de meeste natuur die we nu in Nederland aantreffen mede het resultaat is van een meer of minder sterke invloed van de mens: van bijna natuurlijk ogende duin- en moerasgebieden via de aangeplante bossen tot de heidevelden, wateren, uiterwaarden en allerlei vormen van grasland. Hun vorm, ligging en specifieke kwaliteiten verraden de invloed van de mens door de eeuwen heen, hetgeen een extra aanleiding vormt om hiervan tenminste delen en elementen te behouden. Er is echter in Nederland ook nog wel natuur die (relatief) weinig door de mens is en wordt beïnvloed, zoals de Wadden. In deze categorie zou ook de nog jonge natuur, waar deze bewust of onbewust van de mens de ruimte kreeg, in de marge van bijvoorbeeld waterstaatswerken, kunnen worden gedacht: de Oostvaardersplassen, de Voordelta. De weinig door mensen beïnvloede natuur - de wilde natuur - is in het intensief gebruikte Nederland echter duidelijk ondervertegenwoordigd.

Het beeld zou zo licht kunnen postvatten dat alles wordt geregeld en gereguleerd en dat de natuur nergens de ruimte krijgt om spontaan en verrassend te zijn. Hoewel daarop wel iets valt af te dingen is het terecht dat er momenteel nadrukkelijke aandacht is voor de totstandkoming van meer 'wilde' natuur in Nederland. Vooral rond de rivieren, langs zeearmen en aan de Noordzeekust zijn goede mogelijkheden voor een dergelijke 'verwildering'.

Deze ontwikkeling van meer wilde natuur dient echter niet in plaats van, maar veeleer in aanvulling op de bestaande, mede door de mensen bepaalde natuur plaats te vinden. Veel van die bestaande verwevings-natuur moet daarom gewoon behouden blijven en kan - moet zelfs - één van de uitgangspunten voor het cultuurbeleid vormen.

De concrete verschijningsvorm van natuur: het landschap

Natuur in zijn algemene betekenis is iets ongrijpbaars. Men komt daarom ook nooit 'de' natuur tegen, maar altijd een vorm of uiting daarvan. Hoe de natuur zich manifesteert hangt onder meer af van de aan- of afwezigheid van menselijke invloeden en van de aard en mate van deze beïnvloeding.

De leefomgeving zoals wij die aantreffen is de smeltkroes van natuur en menselijk handelen, van historie en actualiteit, van continuïteit en verandering, van beheersing en bedreiging. Het fysieke resultaat van dit alles op een bepaalde plaats en tijd, wordt doorgaans met de term 'landschap' aangeduid.

Het ene landschap kan derhalve sterk verschillen van het andere: de natuur kan de boventoon voeren (natuurlijk landschap), de activiteiten en voorzieningen van en voor de mens kunnen overheersen (stad,

stadslandschap) en er zijn allerlei tussenvormen waar de interactie mens-natuur een belangrijke rol speelt (m.n. agrarische landschappen, veel wateren en waterlandovergangen). Steeds echter vormt het landschap de tastbare neerslag van onze maatschappij door de eeuwen heen, gebaseerd op en vermengd met het kenmerkende natuurlijk gegeven ter plaatse.

Het landschap, in al zijn vormen en variatie, maakt volgens de raad een belangrijk deel uit van onze identiteit: het trekt lijnen uit het verleden door, maar het groeit tegelijk ook mee met de veranderingen die de maatschappij nu doormaakt.

Landschap en cultuurbeleid

Landschappen kunnen dus gezien worden als datgene waarin de natuur zich - meer of minder nadrukkelijk - concreet manifesteert en waarin ook het omgaan van de Nederlanders met de natuur, nu en door de eeuwen heen, tot uitdrukking komt.

Het landschap in zijn verschillende vormen en betekenissen, is daarmee nog geen 'zingevingssysteem' volgens de gebruikelijke opvattingen daarover, dus op dezelfde wijze als taal, religie en moraal. De betekenis van het landschap als culturele oriëntatie is daarmee echter wel degelijk vergelijkbaar, zodat het ook van een vergelijkbaar belang is voor cultuur en cultuurbeleid.

Zoals eerder al naar voren kwam, ziet de raad de uiteenlopende landschappen als vormen waarin de natuur zich - meer of minder nadrukkelijk - aan ons voordoet. Waar de raad het landschap dus een belangrijk element voor het cultuurbeleid acht, geldt dat indirect dus ook voor natuur als bepalende of mede-bepalende factor van het landschap.

Ter nadere toelichting op deze samenhang van natuur en landschap diene ook de volgende weergave van een deel van de algemene uitgangspunten zoals de raad die bij zijn werkzaamheden hanteert:

'Natuur, in de zin van bodem, water, lucht, geologische gesteldheid, levende organismen en de verbanden daartussen, speelt in elke omgeving een rol. Het vormt het basisgegeven dat vervolgens in meerdere of mindere mate wordt gemodificeerd, verdrongen, aangevuld en gemodelleerd door menselijk handelen door de jaren heen. Natuur doet zich daarom - zeker in ons land - slechts zelden als puur natuur voor. Niet alleen de ruimtelijke rangschikking van natuurgebieden en -elementen, maar ook de hoedanigheid van de natuur is vaak in belangrijke mate door de mens bepaald. Natuur treffen wij dus aan in de vorm van landschappen, een samengaan van natuur en cultuur in steeds wisselende verhoudingen en met steeds - zowel in plaats als tijd - verschillende uitkomsten.'

Het landschap is, als ruimtelijke neerslag van bovengenoemde wisselwerking, voortdurend in beweging. Het bevat elementen uit het verleden (cultuurhistorische waarden), het vormt onze huidige leefomgeving en het is uitgangspunt voor toekomstige ontwikkelingen.

Niet voor niets is de raad dus betrokken bij natuur en landschap. Landschap en cultuur zijn sterk aan elkaar verbonden: enerzijds zijn de huidige landschappen het resultaat van opeenvolgende culturen en

gebruiksvormen en zijn derhalve als zodanig van cultuurhistorisch belang, terwijl het anderzijds zo is dat de huidige cultuur weer bepalend is voor de wijze van omgaan met het huidige landschap en de waarden die daarin besloten liggen.

Tot slot: natuur meer dan milieu alleen.

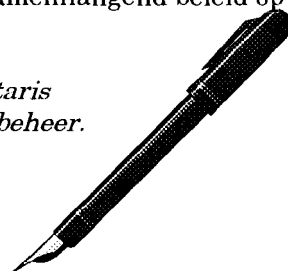
Het is de hiervoor geconstateerde samenhang van natuur en cultuur die de raad noopt tot een pleidooi deze ook tot zijn recht te laten komen in het cultuurbeleid. Natuur is meer dan het groene deel van het milieu en meer dan een kwaliteitsbepalende omgevingsfactor zoals de water- en luchtkwaliteit.

Nu wil de raad ook weer niet zover gaan om te stellen dat het natuurbeleid (incl. landschapsbeleid) in zijn totaliteit als een onderdeel van het cultuurbeleid moet worden gezien.

Natuur is immers wel degelijk óók een gegeven op zichzelf en buiten de mens om, en evenzo is natuur van grote betekenis voor het milieu en het milieubeleid.

Waar aandacht voor wordt gevraagd is het feit dat er (ook) een significante overlap bestaat tussen natuur- en cultuurbeleid, een overlap die mijns inziens niet alleen tot afstemming aanleiding geeft maar die vooral ook uitnodigt tot een samenhangend beleid op de betreffende onderdelen.

*De heer T. Klumpers is secretaris
van de Raad voor het Natuurbeheer.*

Er wordt wat afgezeuld met de enorme hoeveelheid

ORMIRA humus, het wonderprodukt

einde van het drijfmestprobleem

ir. A. van 't Hooft

Het merkwoord *ormira* is afgeleid uit *Organische Mineralen*. Men kan het ook poëtisch *het Gouden Mirakel* noemen. Het is een uitkomst voor land-, tuin- en bosbouw, alsook en in het bijzonder voor de veehouderij. Dit niet alleen in ecologisch maar ook in economisch opzicht. Wat is nu het bijzondere er aan?

- a- Het geeft een geïntegreerde ecologische oplossing die ook economisch is.
- b- Het spruit voort uit het brein van een eenvoudige en religieuze boer.

ad.a Het produkt bevrijdt de land- en tuinbouw van grondwater verpestende en beschavingsziekten veroorzakende kunstmest giften, zoals die gebruikelijk zijn in de gangbare kweekmethoden. Er wordt volledig uitgegaan van natuurlijke omzettingsprocessen.

ad.b Het hele concept is ontstaan uit geniale inspiraties van een boer, Jantinus Bergsma geheten, die na 5 jaren lager onderwijs er de brui aan gaf en de schoolbanken is ontvlucht omdat hij liever op een boerderij zijn handjes wilde laten wapperen. Niettemin heeft hij 7 octrooien op zijn naam staan betreffende de verwerking van drijfmest. Heel nuchter en toch gedreven is hij, Jantinus Bergsma, volhardend, welhaast zijn leven lang, bezig zijn geïnspireerde ideeën uit te werken en direct in de praktijk te toetsen. Aanvankelijk wilde hij zeer grootschalig de zaak opzetten en om honderden miljoenen te kunnen investeren klopte hij aan bij bankinstellingen (ook in Duitsland) en particuliere ondernemingen. Bij de betreffende Ministeries kreeg hij geen respons. Het produkt moest zich eerst maar eens waar maken, hetgeen nu al kleinschalig is gebeurd. Dit na-jaar vindt de eerste 10.000 ton ormira-humus zijn weg naar de potentiële gebruikers. Een uitgebreide testfase kan dan ingaan.

drijfmest waar ons land danig mee in de maag zit. Om U, waarde lezers, een indruk te geven van het onoplosbaar lijkend probleem van de 60 miljoen ton per jaar, die ons brave vaderland per jaar produceert, het volgende:

Stel een spoorwegwagon is 25 m lang (dus 40 in een km) en heeft een laadbak van $22 \times 2\frac{1}{2} \times 2$ m, dat is dan 110 kubieke meter. Gevuld met drijfmest wordt dat 100 ton (à 1000 kg) als wij het soortelijk gewicht op wat minder dan 1,00 (dat van water) stellen. Om nu 60 miljoen ton ineens te vervoeren heeft men dan 600.000 wagons nodig. Deze rij heeft dan een lengte van $600.000 : 40 = 15.000$ km. Grofweg is dat een lengte van Amsterdam tot Wladiwostok. Egaal over geheel Nederland verspreid zou dat $1\frac{1}{2}$ mm dik worden. Merkwaaardige resultaten, maar U kunt het narekenen. En dat ieder jaar opnieuw! Geen wonder dat dit een enorm probleem is geworden waar men op wanhopige wijze tracht een oplossing voor te vinden. De vroeger zo vertrouwde en geurende graanvelden moeten wijken voor snijmais (een gewas dat veel drijfmest kan verstouwen).

In het bedrijf *Promest* te Helmond is het uitgangspunt zeer primitief. Daar wordt de drijfmest ingedampt en tot droge korreltjes verwerkt. Dat proces kost circa 70 gulden per ton mest. Ondanks veel subsidie en verplichte bijdragen van boeren en veehouders werkt Promest bijzonder onrendabel. Dit werd bevestigd tijdens een bezoek in maart 1992 van scribent aan het LEI (Landbouw Economisch Instituut) te Den Haag. Bovendien zijn deze korrels voor bemesting niet geschikt, vanwege de zware metalen en hormonen die deze bevatten.

Na inleidend telefonisch contact bezocht scribent in febr.'87 voor de eerste keer Jantinus Bergsma³.

In een uitvoerig gesprek vertelde hij mij toen al dat hij contacten had met prominente persoonlijkheden en gerenommeerde instellingen zoals met NBT (Nieuwe Bedrijven Twente); het ADCD (Machinepark te Assen); het toenmalige Ministerie van Landbouw en Visserij, het IMAG te Wageningen, met prof.dr.ir. M. de Boodt van het rijkslaboratorium van de Universiteit te Gent enz. enz. Volgens hem heeft de wereld behoefte aan 1,8 miljard ton humus per jaar; daar wil hij op inspelen en wel met een goed produkt.

De drijfmest kent een hoge ammoniak-uitstoot, te herkennen aan de enorme stank die het uitrijden van die mest oplevert. Door koolstof toe te voegen reduceer je die stank door het binden van de ammoniak. Verder bezit de huidige drijfmest een hoog mineralen-gehalte, maar deze mineralen spoelen, na op het land te zijn gebracht, nogal snel uit, waardoor ze niet meer ter beschikking staan van de teeltgewassen. De uitgespoelde mineralen hebben een negatieve uitwerking op de kwaliteit van het grondwater. Dat grondwaterbederf wordt dan nog versterkt door kunstmestgiften en bestrijdingsmiddelen.

De Nederlandse burger doet sinds een aantal jaren massaal aan afvalscheiding. De groene biobak voor groente-, fruit- en tuinafval heeft in menig achtertuin een vaste stek gekregen. Een forse hoeveelheid *GFT-compost* is het gevolg. Deze wordt nu wel benut, maar er is méér uit te halen. De huidige *GFT-compost* heeft een hoog organisch stof-gehalte. Daarnaast heeft het de eigenschap mineralen vast te houden. Deze mineralen zitten er van nature echter niet in. Mineralen zitten wel in grote hoeveelheden in drijfmest. Door die mest nu, gedoseerd te mengen met *GFT-compost*, benut je ten volle die positieve eigenschap van de *GFT-compost*. Daarnaast voegen we aan het verkregen produkt koolstof toe, dat als katalysator werkt. Uit de drijfmest wordt zodoende eerst het ammoniak gehaald, niet door uitwasemen met bijbehorende stank, maar door de stikstof organisch te binden (onder meer in eiwitten); dit mede door toediening van een mengsel van 27 soorten natuurgrondstoffen. Door zeer selectief te werk te gaan, verkrijgt je allerlei uitgekende soorten van het ormira-humus produkt, geschikt voor specialistisch gebruik (octrooi-aanvraag). Zware metalen worden uit de vloeistof gescheiden, zoals Cu (koper); dat koper wordt hergebruikt in veevoeder.

Water wordt zodanig gezuiverd dat het prima drinkwater wordt. Eventuele hardnekkige zaden worden onschadelijk gemaakt. Eiwitten in de drijfmest zijn nodig voor een goede verrotting. In dit stadium wordt er géén gas als bijprodukt gewonnen, maar in de op te richten fabrieken zal dat wel zo zijn, alsook veel warm water (ook geschikt voor visteelt). Als een zeer profijtelijk bijprodukt ontstaan diverse soorten medicamenten. Genoemd mag worden het Porfirine als een kankerdodend middel.

In de aanbieding is de kostprijs van deze ormira-humussoorten f.125/ton produkt kg. Maar normaal zal dit

produkt circa f.300/ton kosten, naar gelang van de soort. Jantinus wil, na het verkrijgen van het groene licht van EZ (Economische Zaken) de fabriek groot opzetten. Het verkrijgen van dergelijke bedragen van instellingen en banken bleek later niet zomaar te gaan. Daarom zocht hij naar een andere mogelijkheid. Later is hij dan ook een samenwerkingsverband aangegaan met een compagnon. Maar, na een aanvankelijk hoopvol begin, bleek die compagnon onbetrouwbaar te zijn. Die rook meer geld dan stank, ontvreemde een aanzienlijk bedrag uit de kas en claimde het alleen-verkooprecht. Door te dreigen met een proces en middels een compromis wist Jantinus hem van zich af te schudden.

De kleine boerderij aan de Sibculoseweg heeft hij inmiddels aan een dochter overgedragen en is daar nu alleen in de weekeinden. Hij heeft nu zijn kantoor in een voorlopig keetgebouw, gevestigd op het terrein van het Centraal Afvalverwijderingsbedrijf Westfriesland (CAW) te Middenmeer, vlak bij Medemblik.

Dhr. J.F.M. Velzerboer is er de directeur van. De bedrijfsleider Sjaak Vlaar staat helemaal achter die Ormira-vinding. Ons proces kost slechts circa 10 gulden per ton mest, in tegenstelling van die f.70 bij Promest, aldus Vlaar. Een enorme besparing dus. Het kan niet anders of de overheid moet hiervoor enthousiast te maken zijn. Tot dusverre zijn de testen voor een groot deel uitgevoerd in Duitsland; daar hoefde namelijk niet betaald te worden voor het uitrijden van de ormira-humus. In Nederland hangt er al snel een fors prijskaartje aan. Aldus Vlaar: "De ormira-humus is echt een gouden vondst. De driehoek wordt compleet. Aan de ene kant zamelen de burgers en een deel van het bedrijfsleven het *GFT* in. De veeteelt wordt afgeholpen van de overvloedige mest en de akkerbouw krijgt er een zeer bruikbare en bovenal vruchtbare humus voor in de plaats".

Daar, op het terrein van de CAW, bezocht scribent, Jantinus begin oktober en hij kon zich ervan overtuigen dat de produktie van de enorme hoeveelheid aan ORMIRA-humus volledig stankvrij plaatsvindt in de Bergsma Mest Verwerkings Industrie (BMVI) BV. In het keetgebouw, waar Jantinus mij van allerlei op de hoogte stelde, zag ik aan de wand een grote landkaart van Nederland, bezaaid met opgespelde vlaggetjes. Reeds hieruit blijkt een groots opgezette strategie en met recht. Behalve hier in Middenmeer zijn ook al in Ter Wolde en in Langeveen composteringen voor het Ormira-produkt opgezet. Ook voor zo'n bedrijf in Drachten wordt onderhandeld. Dat alles ging echter niet zomaar.

Direct bij het opstarten kregen overheden en milieuorganisaties er lucht van. Zij vreesden stankoverlast en bodemvervuiling. Dat viel erg mee, maar de composthopen moesten dan wel opgebouwd worden op een dikke kunststoffolie. Op de bodem wordt dus verplicht begonnen met een dikke kunststoffolie. Daarop een 1 m dikke laag van houtafval (onder meer gesnipperde en gehakselde takken). Er mag geen papier gebruikt

worden vanwege de drukinkt; voorts afwisselende lagen voorbereide GFT en stro. (Je moet er met een vrachtwagen overheen kunnen rijden).

Ook 'champost' (uit champignon-kwekerijen), dijkhooi etc. kan men gebruiken (wat maar voorradig is); zelfs ook graszaadhooi (gras waar al zaad in is, is zó hard dat rundvee het niet vreet). Is nu een bepaalde hoogte bereikt, kan dan pas de drijfmest geplaatst worden. Na 14 maanden was die, tot op ½m geslonken, houtlaag nog volkomen droog. Het zonder folie werken is niet toegestaan omdat er een waterdichte vloer moet zijn.

De drijfmest wordt met een zeer zware en speciale machine in de bovenste lagen omgewerkt waarvoor 8 werkdagen nodig zijn. Dan laat men de zaak 4 weken rusten voor indrogen (ondanks eventuele regen droogt de zaak vanwege die broeitemperatuur van 70 graden celsius). Dat betekent allerm minst dat men die tijd stil zit. Er wordt dan gewerkt aan een nieuwe ribbe van 105m x 25m x 7½m. Na die 4 weken gaat weer de kraan erover voor het opspuiten van drijfmest en mengen met die zware machine, totdat alle bemestingswaarden erin zitten. De NKP (Stikstof, Kali en Fosfor) zit al in de drijfmest van de boeren en die drijfmest wordt aldaar al reukloos gemaakt door toevoeging van 24 soorten C (koolstof houdende stoffen). Na verloop van tijd gaat een gigantische kraan de zaak keren (die kraan pakt tot 6½ m diepte in één maal. In die 4 weken rust verzamelt die kraan nieuwe partijen grondstoffen (in lagen van 1½ à 2 m). Vanwege die nogal hoge broeitemperatuur bevat de ormira-humus in die ribben nog géén regenwormen. maar die komen in grote getale als die humus op het land wordt uitgereden. Laat je die humus ½ jaar in een belt liggen, dan is die vol met regenwormen.

Herbegroening in de tropen

Al jarenlang worden wij in de media geconfronteerd met ontstellende berichten en beelden over oorlog en

honger in Afrika alsmede de woestijnvorming door erosie van de bodem aldaar en elders. Deze toestand lijkt uitzichtloos te escaleren. Is het continent Afrika in feite al afgeschreven? Neen! Dat mag en dat kan niet! Vooral om ethische en morele redenen. Het rijke Westen heeft alle middelen en know-how om hier veel aan te doen. Laksheid of zelfs nalatigheid in deze zal over de gehele wereld haast niet te overziene catastrofale gevolgen hebben; immers de aarde is ondeelbaar; is één organisch geheel. Bezondigt artikelschrijver zich aan open deuren intrappen en aan louter kretologie? Wis en waarachtig niet!

Hieronder volgt nu een bijdrage om die woestijnvorming een halt toe te roepen en zelfs terug te dringen. Een geërodeerde en uitgedroogde bodem kan volledig geregenereerd en geschikt gemaakt worden voor cultuurgewassen en voor bosbouw op basis van zuiver ecologische middelen, ontleend aan wat de natuur aan

Jantinus heeft nu connecties met India, Suriname, Israël, Egypte, Koeweit en Marokko. Scribent zag op dit CAW-terrein twee ribben (van 105m x 25m x 7½m), beide met runder-, pluimvee- en paardemest, de één met varkensmest voor Europese landen en de ander zonder varkensmest voor de Arabische landen (de islam verbiedt consumptie van varkensvlees). Jantinus heeft nu een officiële toestemming voor 25.000 ton drijfmest, rekt op 50.000 ton voor volgend jaar en heeft al plannen voor 500.000 ton. Hij heeft nu een optie in een boerderij van 38 ha vlak bij het CAW-terrein. Voorts loopt er een kanaal, de West Friese Vaart, tussen beide terreinen; dat heeft verbinding met het IJsselmeer. Dat kanaal is geschikt voor binnenvaartschepen tot 600 à 650 ton; op het IJsselmeer kunnen schepen tot 20.000 ton terecht, die via de sluizen in de Afsluitdijk de Noordzee op kunnen. Jantinus heeft zelfs een aanvraag uit Canada om aldaar 1½ miljoen ton te verwerken. Het wordt hoog tijd hem het groene licht te geven; zeker in Nederland.

Het lijkt dus volkomen terecht dat in dit artikel de oplossing van het drijfmestprobleem en de gezondmaking van bodem en teeltgewassen wordt aangekondigd⁴.

de heer ir. A. van 't Hooft is voorzitter van de Wereldbond tot Behoud van Mens en Milieu.

krachten in petto heeft. Hiermede kunnen sociale, economische en ecologische problemen opgelost worden. Wel! U zult denken: daar is veel water voor nodig. In Israël doet men dat al. Daar heeft men in woestijnen vruchtbare boomgaarden aangelegd. Ziektekiemen en schadelijke zaden krijgen dan ook geen kans meer. We hebben dus te maken met 'een schoon produkt'.

Zeker, dat is ook zo, maar bedenkt U wel dat daarvoor grondwater wordt opgepompt. Scribent moet echter

vrezen dat dit roofofbouw betekent op het grondwater. Het is bekend dat aldaar en ook elders in Noord-Afrika het grondwaterpeil vele tientallen meters gezakt is. Dat moet op den duur spaak lopen.

Scribent herinnert zich enkele jaren geleden een artikel gelezen te hebben waarin verhaald wordt dat studenten van de Hamburgse Universiteit in de zo kurkdrege Danakil-woestijn in Eritrea ochtenddauw opvingen met behulp van absorberende kristallen. Later op de dag verhitten ze die kristallen door middel van een parabolische zonnespiegel en met een destilleerapparaat werd water verkregen. Nu zijn er planten die op hun eigen speciale wijze dit kunststukje uithalen! Niet alleen een halt toeroepen aan, maar zelfs ook een terugdringen van bodemerosie is mogelijk door middel van zulke speciale planten.

Het is de grote verdienste van wijlen de heer G.F. van der Meulen, indertijd in Wageningen afgestudeerd in

⁴ dhr. Bergsma, Koggenrandweg 1, 1775 RG Middenmeer

land- en bosbouwkunde, dat hij planten op het spoor is gekomen die vocht uit de atmosfeer kunnen opnemen om dat in de bodem af te zetten. Dit is in volkomen tegenstelling tot wat gebruikelijk is bij planten, struiken en bomen.

Het geheim van dit vocht opnemen en afzetten is gelegen in de dichte beharing aan de onderzijde van de bladeren van deze planten. De ochtenddauw, die immers ook optreedt in zeer droge gebieden, vormt druppeltjes aan deze beharing waardoor een omgekeerde transpiratiestroom ontstaat. Dit gebeurt als het waterpotentiaal in de bladweefselcellen lager is dan de dampspanning in de lucht. De huidmondjes (stomata) openen zich en via het osmoseproces ontstaat er dan een vochtstroom naar de extreem droge bodem door de plant heen. Wordt het warmer, dan sluiten de huidmondjes zich. De plant vormt zodoende een vochtreserve in de omgeving van het wortelgestel, om het tijdens langere droogteperiodes uit te kunnen houden. Ook zulke planten doen van alles om zich te handhaven.

Deze planten behoren tot de familie van de *Xerophyten* (vochtopnemers). Indien deze planten bovendien nog stikstof uit de lucht opnemen en in symbiose (samenleving) met speciale bacteriën (*Rhizobium*) in gebonden vorm in wortelknolletjes opslaan (de zogeheten leguminosen die wij als peulendragers kennen), dan hebben wij te maken met *xerophytische leguminosen*. Deze planten hebben nog meer voortreffelijke eigenschappen die heilzaam voor de bodem zijn, vooral als daarmee, na afmaaïen, de bodem bedekt wordt (het zogenaamde 'mulchen').

De bodem wordt door deze planten zodanig geregeneerd dat daarop cultuurgewassen gekweekt kunnen worden en kunnen struiken en bomen er ook goed op gedijen. Heeft men zodoende bossen gevormd (ook produktiebossen voor houtvoorziening! Dus geselecteerd kappen mag, mits) dan verbetert het klimaat in die gebieden aanzienlijk. Bomen verdampen weliswaar water, maar die damp verenigt zich met het, door de wind aangevoerde, atmosferische vocht, waardoor de kans op regen stijgt, dus ... bossen trekken regen aan. Er valt dan meer en veel regelmatigere regen; de doorwortelde bodem neemt het regenwater als een spons op en distribueert dit naar tijd en behoefte. Er is dan geen sprake meer van de zo catastrofale afspoeling, vooral op hellingen.

Deze methode is met succes toegepast op een semiwoestijngebied ten Zuiden van Madras (aan de Oostkust van Zuid-India) in het Gloria Centre van Auroville, 15 km ten Noorden van de Ashram van Sri Aurobindo in Pondyerry. Ongelovige Thomassen kunnen daar aanschouwen hoe woestijn in 6 à 7 jaren 80.000 ha is omgetoverd in een gebied met sappige groene gewassen, boomgaarden en fraai bosgebied waar het aangenaam toeven is. Wilt U, geachte lezer, meer weten over de spirituele achtergronden en internationale sponsors waaruit dit Auroville-project is voortgekomen, dan kunt U het een en ander vinden in het blad *Jonas*, jaargang 17, nr.7, 28 nov.'86 en een fraai artikel *De ecologische oplossing voor de Derde Wereld* in *Jonas*, jaargang 17, nr.12, 6 febr.'87.

Maar ... de zo te verkrijgen onafhankelijkheid van de kleine boer mag echter helemaal niet. Stel je voor! Dat zou een ramp zijn voor grote concerns! Het bij uitstek op verhoging van de landbouw gerichte gangbare landbouw-offensief, de *Groene Revolutie* werkte met zorgvuldig geselecteerde gewasvariëteiten (High Yielding Varieties: HYV) en vooral met veel kunstmest. Een reuze succes echter op korte termijn en gebaseerd op rooibouw onder volslagen voorbijzien van de eeuwige wetten van de natuur en met minachting voor de eeuwenlange ervaringen van de lokale boer. Toen de zeer ongunstige bijverschijnselen aan het licht traden daalde het enthousiasme aanmerkelijk en werd een puinhoop nagelaten. Zoals ook hierbij komen hebzucht en machtshonger, concurrentie en jaloezie meer en meer in de plaats van eerbied, idealisme en samenwerking. Zo dreigt ook in toenemende mate rechtvaardigheid en billijkheid in de wet- en regelgeving alsmede de rechtspraak verdrongen te worden door louter formaliteit en bureaucratie.

Praktijkcursussen in deze *ecologische methoden* van G.F. van der Meulen worden al jarenlang gegeven in India, Filippijnen, Brazilië enz. door de ecoleog tot in de vingerspitsen, de heer Alrik N. Copijn. Dit heeft al navolging gevonden bij zijn cursisten. Deze ecologische methoden hebben zich allang bewezen en het is alleen maar een kwestie van morele wilskracht om deze wereldwijd toe te passen. Dit is werkelijke en praktische hulp aan het armste deel van de wereldbevolking.

de heer ir. A. van't Hooft is voorzitter van de Wereldbond tot Behoud van Mens en Milieu.

Ecologische duurzaamheid

A.J.M. van den Biggelaar

Met het uitbrengen van het geruchtmakende rapport 'Zorgen voor Morgen'⁵ in december 1988 werd in één klap duidelijk dat de kwaliteit van natuur en milieu een bedenkelijk niveau had bereikt. Vermesting en vergiftiging van bodem en oppervlaktewateren, verzuring en verdroging van natuurgebieden, verspreiding van allerlei gevaarlijke stoffen, geluidhinder en verspilling van schaarse grondstoffen vormden de kern van die naargeestige balans. Om nog maar niet te spreken van de wereldomvattende bedreigingen van een aftakelende ozonlaag en de risico's van klimaatverandering door sterke toename van broeikasgassen in de atmosfeer.

Op zowel nationaal als internationaal niveau zijn er politieke antwoorden op die zorgwekkende ontwikkeling gekomen in de vorm van beleidsplannen en maatregelen. Zo zijn er wereldwijde afspraken gemaakt over beëindiging van het gebruik van chloorhoudende koolwaterstoffen om de beschermende ozonlaag voor complete aftakeling te behoeden en zijn in Nederland milieubeleidsplannen in uitvoering genomen. Wij scheiden ons afval, er wordt steeds meer gerecycled, energiebesparingsprogramma's worden uitgevoerd en in veel bedrijven is milieuzorg een vanzelfsprekend begrip. De vraag is echter of al die inspanningen nu ook daadwerkelijk leiden tot oplossing van de gesignaleerde problemen.

Die vraag moet helaas ontkennend worden beantwoord. Natuurlijk treden hier en daar wel enige verbeteringen op zoals een verminderde uitstoot van schadelijke stoffen uit de chemie en minder stikstofdioxide uit elektriciteitscentrales. Daar moeten wij dus vooral mee doorgaan.

Maar over het geheel genomen zijn al die plannen en maatregelen ontoereikend om een goede kwaliteit van natuur en milieu voor de lange termijn te waarborgen. Uit CBS-statistieken blijkt dat het energieverbruik blijft groeien, dat - ondanks de katalysator op auto's - door het groeiend autogebruik de uitstoot van stikstofdioxide niet afneemt, de hoeveelheid chemisch afval toeneemt, terwijl de mestoverschotten onverminderd groot blijven.⁶

Deze ontwikkeling geldt niet alleen voor Nederland, maar is wereldwijd. Elke dag verdwijnen minstens 140 plante- en diersoorten, elk jaar verdwijnt zo'n 17 mln hectare bos en na het ongeluk met de kerncentrale van Tsjernobyl lijden 300.000 mensen in de voormalige Sovjet-Unie aan stralingsziekte.⁷

Dit is zo maar een greep uit de vele publikaties die ons van de natuur- en milieuontwikkelingen op de hoogte houden.

Er zijn een paar belangrijke oorzaken te noemen die een effectieve aanpak van de natuur- en milieuproblemen in de weg staan.

In de eerste plaats worden veel problemen niet bij de bron aangepakt, maar worden de gevolgen bestreden. Nog erger is dat vaak een goede analyse van de oorzaak-gevolgrelaties ontbreekt. Ter illustratie een voorbeeld.

Het mest- en ammoniakbeleid van de overheid is gericht op het terugdringen van de verzuring en overbemesting. Daar wordt een hele trits van maatregelen voor genomen: ammoniak-arme (groen-label-) stallen worden voorgeschreven, de mest moet met mestinjecteurs direct worden ondergewerkt, er worden systemen van mineralenboekhouding en evenwichtsbestemming ontwikkeld en als alles dan goed loopt moet een mestoverschot van 6 tot 9 mln ton per jaar worden verwerkt in mestfabrieken. Het is een miljardenverslindende operatie, die echter het kernprobleem niet oplost. Het kernprobleem is namelijk dat Nederland per jaar zo'n 18 mln ton diervoeders uit landen als Thailand en Brazilië importeert voor zijn enorme vee-stapel ('In Nederland zijn bijna net zoveel varkens als mensen'). In die exporterende landen ontstaan enorme mineralentekorten, waardoor de boeren aldaar genoodzaakt zijn om de paar jaar nieuw bouwland te ontginnen; en dat betekent vaak afbranden van tropisch regenwoud. En in Nederland zitten wij opgescheept met een groeiend mineralenoverschot (mest) dat hier de natuur verziekt. Drie tot vijf maal het Nederlandse oppervlak is elders in de wereld in gebruik om de Nederlandse veestapel te voederen. Dit probleem kan alleen maar worden opgelost door de verstoorde mineralenkringloop te herstellen en dat betekent een aanmerkelijke inkrimping van de veestapel.

Het tweede probleem, dat ook nu weer in de rijksbegroting opduikt, zou ik willen aanduiden met 'groeidwang'. Wij vinden economische groei nodig voor nog meer materiële welvaart, nodig om onze concurrentiepositie in stand te houden, nodig voor de werkgelegenheid en ga zo maar door. Het merkwaardige is dat onze economie sedert de jaren zestig wel enorm is gegroeid, maar dat de werkgelegenheid gemeten in arbeidsuren helemaal niet is meegegroeid.

⁵ *Zorgen voor morgen; Nationale Milieuverkenning 1985-2010*, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne; Samsom H.D. Tjeenk Willink BV, Alphen aan de Rijn 1988

⁶ *Milieumodule bij de Nationale Rekeningen 1989-1991*, Centraal Bureau voor de Statistiek, juli 1994

⁷ *State of the World 1992*, Worldwatch Institute; W.W. Norton & Company, New York-London 1992

Pas voor 1996 wordt reële groei van de werkgelegenheid voorspeld. Voor de noodzaak van economische groei worden dus verkeerde argumenten gebruikt. Toch is die groei dwang niet te ontkennen; hij moet worden toegeschreven aan het economisch systeem dat wij kennen. De filosoof en econoom Etienne Vermeersch heeft hierover een indrukwekkend essay geschreven.⁸ Hij beschrijft daarin hoe in ons georiënteerde marktsysteem de wetenschap, de technologie en de economie elkaar wederzijds beïnvloeden zonder dat mensen of overheden dat proces sturen; het heeft zijn eigen dynamiek. Zo prikkelt de wetenschap (fundamenteel onderzoek) de technologie waaruit weer marktkansen voor nieuwe producten en processen voortkomen; recente voorbeelden daarvan zijn de micro-elektronica en genetische modificatie. Andersom kunnen marktvragen de technologie prikkelen die vervolgens vragen deponeert bij het wetenschappelijk onderzoek.

Ons marktsysteem heeft dus een eigen groeidynamiek die - en daar zitten voor natuur en milieu de knelpunten - leidt tot een steeds maar groeiende consumptie en het daarmee gepaard gaande beslag op nog meer ruimte en schaarse grondstoffen. En terwijl wij beweren - bevestigd door de statistieken - dat wij alsmaar economisch groeien, moeten wij constateren dat wij tegelijkertijd enorm verarmen. Verlies van natuur en biologische diversiteit, jaarlijks tien procent oogstverlies door ozonvorming, wellicht meer dan honderd-duizend vervuilde bodemlokaties in Nederland, kostbare waterzuivering om alle kwalijke stoffen er weer uit te halen die wij er bovenstrooms in hebben gedumpt, overstromingen doordat wij rivieren hebben gekanaliseerd en grote delen van het landoppervlak hebben verhard. En *als* wij al kosten maken om die schade te herstellen, dan trekken wij deze niet van ons Bruto Binnenlands Produkt af maar tellen wij dat erbij op en rekenen onszelf dus 'driedubbel rijk'. Meestal herstellen wij die zaken echter niet maar laten die liggen voor een volgende generatie.

Kijken wij nu wat verder over de grenzen dan zien wij dat 25% van de wereldbevolking beslag legt op 75 tot 80% van de aardse hulpbronnen om hun welvarende economieën in stand te houden. Het mag dan niet verbazen dat ontwikkelingslanden steeds luider roepen om een eerlijker verdeling tussen 'Noord en Zuid'. Landen als China, India en Brazilië zijn dan ook bezig aan een spectaculaire inhaalrace met jaarlijkse groei cijfers van 15% of meer. Die groei verloopt 'naar Westers model' en gaat dus gepaard met enorme stijging van het energie- en grondstoffengebruik en dramatische overexploitatie van de beschikbare natuurlijke hulpbronnen en de natuur zelf. Deze ontwikkeling dreigt de draagkracht van het ecosysteem aarde te boven te gaan. Maar tegelijkertijd zouden wij wel heel ongeloofwaardig worden als wij kritiek op die ontwikkelingslanden zouden hebben. Zij doen immers niet anders dan wij in het verleden hebben gedaan.

Voor deze omvangrijke en complexe problemen is geen eenvoudige oplossing denkbaar. Wel zijn maatregelen denkbaar die een koersverandering in een meer duurzame richting kunnen uitlokken. Ik noem er enkele.

- Het beslag dat de mens legt op ruimte, natuur en hulpbronnen zal eerlijker moeten worden verdeeld en zelfs in absolute zin moeten worden teruggedrongen. Dit kan worden uitgelokt door in de prijzen van produkten de zogenaamde externe effecten - zoals lange-termijnschaarste en milieueffecten - tot uitdrukking te brengen. Die effecten hoeven niet precies berekend te worden, maar kunnen indicatief worden vastgesteld. Als de opbrengsten hiervan via verlaging van werkgeverslasten op arbeid en de loonbelasting worden teruggegeven is zo'n operatie fiscaal neutraal. Het effect is dat milieuvriendelijke produkten en diensten en ook arbeid goedkoper worden, terwijl milieubelastende goederen en diensten (veel) duurder worden. Daardoor worden niet alleen milieuvriendelijker consumptiepatronen uitgelokt, maar wordt het bovendien aantrekkelijk om milieuvriendelijke technieken en processen te ontwikkelen. De kleinverbruikersheffing op energie, die in 1996 wordt ingevoerd, is een eerste - zeer bescheiden - stapje in die richting. De uitdaging is om bijvoorbeeld op Europese Unieschaal grotere stappen te zetten.
- In de industrielanden is veel technologische kennis beschikbaar; ook kennis op het gebied van 'milieuvriendelijke' technologie. Door technologie-overdracht kunnen ontwikkelingslanden geholpen worden aan een stukje welvaartsverbetering zonder dat dit ten koste van natuur en milieu gaat. Doen wij dat niet dan volgen die landen het 'traditionele ontwikkelingspad' met alle gevolgen van dien. Een voorbeeld: toepassing van zonnecellen in tropische ontwikkelingslanden voor elektriciteitsvoorziening is nu al voor die landen rendabel. Als die landen tijdig over deze energievorm beschikken, zullen zij hun infrastructuur en economische ontwikkeling daar mede op afstemmen. Het voordeel voor ons is de kennisexport en daarmee ook innovatie-impulsen en wij dragen bij aan een beetje eerlijker welvaartsverdeling. Doen wij dit niet (China) dan wordt in die landen de infrastructuur gebouwd op basis van grote kolen- en oliecentrales met vernietigende gevolgen voor natuur en milieu aldaar. Nederland zou samen met Benin, Butan en Costa Rica - waarmee duurzame ontwikkelingscontracten zijn afgesloten - hierin een voorbeeld kunnen stellen.
- Onze economische structuur is het resultaat van een aantal geografische kenmerken - zoals ligging en bodemgesteldheid - en keuzen die in een reeks van jaren zijn gemaakt.

⁸ *De ogen van de panda, een milieufilosofisch essay*,
E. Vermeersch; Van de Wiele, Brugge 1988

Zo wordt de Nederlandse economie nu aangedreven door enkele 'motoren' - bulkprodukten, land- en tuinbouw, transportfunctie - die zeer energie-intensief en bovendien milieubelastend zijn. De kunst is nu die economische structuur om te buigen in een andere richting, die energie-extensief en minder milieubelastend is en tegelijk toch interessante economische potenties bevat. Daarbij kun je denken aan een agrarische sector die niet op kwantiteit, maar op kwaliteit concurreert met biologische landbouwprodukten; op de teelt van 'nieuwe' gewassen die interessante grondstoffen kunnen leveren voor de fijn-chemie; aan duurzaam en energiezuinig bouwen, waardoor het gezinsenergiegebruik met 70 tot 80% kan verminderen; aan geavanceerde recyclingtechnieken, waarmee afvalstromen 'slim' kunnen worden opgewerkt tot hoogwaardige grondstoffen, enz.

Er liggen wat dit betreft allerlei kansen, maar die moeten wel worden opgepakt. Nederland heeft - zeker voor een klein land - een prima technologische infrastructuur. Die zou veel beter kunnen worden benut. Maar daarvoor moet de overheid haar technologiebeleid - en dus ook de daarbij behorende financiële middelen - veel meer gaan richten op die 'nieuwe kansrijke technieken'. Nu is dat technologiebeleid nog veel te veel gericht op de traditionele economische sectoren, en die zijn juist zo milieubelastend.

De zojuist gepresenteerde Miljoenennota voor 1996 ademt weer precies die traditionele benadering uit, waarmee wij moeten breken. Letterlijk staat daarin: 'Er zijn drie hoofdpunten van het regeringsbeleid die tijdens de gunstige conjunctuur extra kunnen worden verbeterd: de overheidsfinanciën, de arbeidsdeelname en het concurrentievermogen van de Nederlandse economie'. Nu zijn dit alledrie heel belangrijke kwesties, maar voor de lange termijn zijn er ook andere zaken van belang, zelfs van veel groter belang. Het gaat dan om een omgeving, waarin het plezierig wonen, werken en recreëren is; om een natuur die een blijvende solide basis vormt voor onze voedselproductie en tegelijkertijd een eigen waarde behoudt; om een economische situatie die 'in Noord en Zuid' toereikend is; een beetje eerlijker delen dus.

Zo'n koersverandering gaat niet van de ene dag op de andere, maar als wij er vandaag niet aan durven beginnen 'dan wordt het in ieder geval morgen nooit wat'. Van een regering wordt niet gevraagd om de blauwdruk van een 'nieuwe maatschappij' te ontwerpen. Wel mag van een regering worden gevraagd dat zij regeert op basis van een economisch/maatschappelijke visie, waarin sociale rechtvaardigheid en ecologische duurzaamheid verankerd zijn.

A.J.M. van den Biggelaar is algemeen directeur over milieu van de Stichting Natuur en Milieu

Wonen in een duurzame gemeente

Jan Juffermans

Als je milieubewust wilt leven, is het prettig als je daarbij niet alleen staat. Dat geldt ook voor thuis, bijvoorbeeld als je minder vlees wilt eten maar ook in je omgeving en vooral voor de gemeente waar je woont. Want met name gemeenten kunnen zorgen voor de voorwaarden die een duurzame levensstijl kunnen stimuleren. Denk maar aan veilige en prettige fietspaden, gescheiden verzameling van 'afvalstoffen' voor hergebruik, een gifvrij (groen)beheer en het ecologisch bouwen en renoveren van de huizen. Gemeenten kregen niet voor niets van de Verenigde Naties in 1992 een sleutelrol toebedeeld bij de ontwikkeling van een duurzame samenleving. Denk Mondiaal, Handel Lokaal is nu wereldwijd de slogan voor het werken aan duurzame dorpen en ecosteden.

Eco-stad campagne

Zoals de Kleine Aarde biologische land promoot als alternatief voor de chemische landbouw, zo is de eco-stad of duurzame stad het aantrekkelijke perspectief voor de huidige, ongezonde, gevaarlijke en vaak ook lawaaierige woonplaatsen. De Kleine Aarde werkt, samen met andere organisaties, aan een internationale eco-stad campagne.

De veranderingen zijn al eerder op gang gekomen, maar vaak was het nog het werk van gemotiveerde eenlingen. De laatste tijd is echter een positieve competitie merkbaar tussen gemeenten om zich te profileren als duurzame, milieuvriendelijke of gezonde stad. In samenwerking met lokale groepen en middelen zoals de Lokale Duurzaamheidsmeter (waarover straks meer), kan die tendens tot een interessante beweging uitgroeien.

Want wie zou niet in zo'n interessante eco-stad willen wonen?

Uit rapporten en boeken, maar ook steeds meer uit voorbeeldprojecten, blijkt dat we veel milieu- en ontwikkelingsproblemen kunnen oplossen maar dat we in de praktijk nog steeds verder afdrijven van de noodzakelijke duurzame ontwikkeling. Voor de meeste mensen is de problematiek ingewikkeld en maakt deze ze alles behalve vrolijk gestemd. De uitdaging is een groot deel van de zware problematiek te gieten in de vorm van een enthousiasmerende campagne, waaraan iedereen een steentje kan bijdragen en bovendien de positieve resultaten binnen een redelijke termijn kan waarnemen.

De Kleine Aarde is sinds 1994 in de landelijke Stuurgroep Lokale Agenda 21 van het Platform voor Duurzame Ontwikkeling die de ontwikkeling van duurzame gemeenten in Nederland wil stimuleren.

klimaatverbond

De positieve competitie op het gebied van milieu en (duurzame) ontwikkeling tussen gemeenten is in Europa de laatste jaren sterk gegroeid. We zien bijvoorbeeld de 345 Europese gemeenten die het klimaatverbond hebben getekend. In Nederland tekenden reeds 135 gemeenten en provincies. Dat is een overeenkomst met de overkoepelende organisatie COICA van indianen in het Amazone-gebied. Zij zullen alles doen om de tropische regenwouden te redden, terwijl de Europese gemeenten beloven een reductie van CO₂-uitstoot van 50 % (t.o.v. 1990) na te streven in het jaar 2010 en de toepassing van tropisch hout tegen te gaan. Het is een prachtig voorbeeld van mondiaal denken en lokaal handelen. En tegelijk zien we dat er door het Klimaatverbond een goede samenwerking is gegroeid tussen gemeenten en diverse lokale groepen, vaak verenigd in een Overleg of Platform Duurzame Ontwikkeling of onder een andere fraaie naam. Gemeenten die het Klimaatverbond tekenden zouden wel eens de trendsetters kunnen worden in de ontwikkeling naar duurzame steden. In Nederland is het mondiaal denken ook op andere terreinen al redelijk ontwikkeld. We kennen de kernwapenvrije gemeenten, de gemeenten tegen apartheid en er wordt bewust Max Havelaar koffie gedronken. Dat laatste gebeurt al in 314 van de 636 gemeenten, dus bijna de helft. In 414 gemeenten is er sprake van de een of andere vorm van internationaal beleid. 157 gemeenten hebben een relatie of koppeling met een project in een Zuidelijk land. Deze cijfers komen uit een onderzoek dat in 1994 werd gehouden. Toen bleek ook dat het aantal relaties met Oosteuropese gemeenten sterk groeit. Dergelijke mondiale relaties passen goed bij een duurzame stad of eco-stad.

Curitiba en Davis

Overigens zijn er al steden op aarde die de naam eco-stad verdienen. Het zijn het universiteitsstadje Davis in Californië en de miljoenenstad Curitiba in Brazilië. De videobanden van deze reeds bekende eco-steden geven duidelijk aan hoe aantrekkelijk het lokale klimaat verandert door maatregelen die ook het mondiale klimaat ten goede komen.

In Davis gaat het om zaken als gescheiden afvalinzameling, toepassing van zonne-energie in de huizen, bevordering fietsgebruik, schaduwboomen in plaats van airconditioning, gifvrij tuinieren, een biologische boerenmarkt, een hergebruikmarkt en op het gemeentehuis wordt (kringloop)papier aan twee zijden gebruikt.

Curitiba is in 1992 door de VN uitgeroepen tot eco-stad. Het uitermate efficiënte openbaar vervoer met bussen op vrije banen en moderne opstapbussen is het meest bekend; de kosten blijken slechts een-vijfhonderdste te zijn per kilometer vergeleken met onze metrosystemen. Er is ook een actief beleid voor afvalscheiding, groenbeheer, bevordering fietsgebruik en recreatie in de open lucht. Voorbeelden die we ook steeds meer in Europa en Nederland kunnen waarnemen.

Het boekje over het duurzame gemeente-beleid in Nederland (*Duurzame Ontwikkeling op de Lokale Agenda 21*, een uitgave van het Platform voor Duurzame Ontwikkeling (PDO), 1993) laat een aantal inspirerende voorbeelden zien van gerealiseerde projecten. Er gebeurt veel maar nog erg gespreid. Als alle in Nederland gerealiseerde projecten echter in één stad samenbracht zouden worden, zouden we ook een heuse eco-stad rijk zijn! De campagne is dus duidelijk al begonnen. Besproken wordt nu hoe we dit proces kunnen versnellen. Als voor meer mensen duidelijk wordt hoe aantrekkelijk het kan zijn in een eco-stad te wonen, dan zal de (duurzame) ontwikkeling zeker in een versnelling komen.

Agenda 21 van Rio

Aan het eind van de eeuw zal ongeveer 80% van de Europese bevolking in steden en dorpen wonen. Op andere continenten zien we een vergelijkbare ontwikkeling. Daarom kregen de gemeenten in 1992, tijdens de grote conferentie van de Verenigde Naties over milieu en ontwikkeling (UNCED) in Rio de Janeiro, zo'n grote rol toebedeeld. Duurzame ontwikkeling is het devies om uit de (mondiale) crises van armoede, bewapening en milieudegradatie te komen. Als actieplan werd in Rio de Agenda 21 gepresenteerd; een document zo dik als in telefoonboek met 2500 actiepunten. Twee-derde daarvan speelt zich op lokaal niveau af.

Duurzame ontwikkeling moet leiden tot andere productie- en consumptiepatronen, zodat kan worden voorzien in de behoeften van de huidige ruim vijf miljard bewoners van de aarde, zonder daarmee de mogelijkheden van de toekomstige generaties om ook in hun behoeften te kunnen voorzien, te beschadigen of te vernietigen. Gezien het feit dat nog een verdere groei van de wereldbevolking tot 12 à 14 miljard mensen wordt verwacht en de constatering dat de huidige productie-methoden en -niveau al grote schade aan eco-systemen toebrengen, maakt dat de opdracht duurzame ontwikkeling geen eenvoudige is. Het gaat namelijk niet alleen om allerlei milieu-problemen, maar ook om de verdelingskwestie; het feit dat nu 80 tot 85 % van de jaarlijks verhandelde grondstoffen en energie (olie, gas, kolen) wordt verbruikt door de rijke landen met slechts één kwart van de totale wereldbevolking. Gezien het grote grondstoffenverbruik, maar ook de schadelijkheid van de westerse levensstijl, zou navolging ervan door het andere drie-kwart van de wereldbevolking tot een regelrechte ramp leiden. Daarom wordt de druk vanuit de zuidelijke landen steeds sterker onze claims op grondstoffen en energie, maar ook op grondgebruik, aanzienlijk te verminderen. Ruimte maken voor ontwikkeling in het zuiden wordt dat wel genoemd.

ecologische voetafdruk

In dit verband duikt steeds vaker de term milieugebruiksruimte op. Daarmee wordt de theoretische hoeveelheid milieu - bijvoorbeeld water, grond en energie - bedoeld die iedere wereldbewoner tot zijn of haar beschikking heeft, als die eerlijk verdeeld zou zijn. De vereniging Milieudefensie heeft in het rapport *Nederland Duurzaam* een aantal voorbeelden uitgewerkt, zoals het gebruik van water, grond, vlees en (fossiele) energie. Ook buiten Nederland wordt die discussie

gevoerd. In Canada werkt prof. W. Rees met de *Ecological Footprint* van mensen, steden en landen. In dit verband is zijn illustratie van de stad interessant; wonen op een klein oppervlak (de enkel), maakt het plaatje duidelijk dat die stad van een veel groter gebied afhankelijk is en dus ook verantwoordelijk voor de eventuele schadelijke effecten daarvan. De ecologische voetafdruk is tegelijk een kwantitatief en een kwalitatief verhaal; bijvoorbeeld de gifstoffen die worden toegepast op bananenplantages en de schade van vliegtuigen die verse boontjes uit Afrika aanslepen. Het gaat dus om alle connecties van de stad met milieu- en ontwikkelingsvraagstukken. Na inventarisatie van die verbanden kan een lokaal duurzaamheidsplan gemaakt worden; een Lokale Agenda 21 noemen we dat sinds Rio.

de Lokale Agenda 21

De Agenda 21 is, zoals we reeds vermeldde, voor een groot deel op het bordje van de gemeenten terecht gekomen. Hoofdstuk 23 van Agenda 21 gaat over die belangrijke rol van gemeenten bij de ontwikkeling naar mondiale duurzaamheid. Alle gemeenten worden in dit hoofdstuk opgeroepen voor 1996 een Lokale Agenda 21 op te stellen, nadrukkelijk *in dialoog* met de bevolking. Daarbij worden vrouwen, jongeren en bedrijven met name genoemd.

Voor jongeren is al op twee fronten hard gewerkt aan de voorbereiding van die dialoog. De Nederlandse Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling (NJMO) heeft een actieboek gemaakt en stimuleert jongerengroepen bij het voorbereiden van hun inbreng voor de Lokale Agenda 21. Door de NOVIB is bovendien een boek uitgebracht met de titel *Operatie Red de Aarde; de Lokale 21 voor jongeren*.

Door velen in de milieubeweging wordt al geruime tijd onderkend dat het werken op lokaal niveau bijzonder effectief kan zijn. Vooral als er een vruchtbare samenwerking is gegroeid tussen bestuurders en bewoners(-organisaties). In het landelijke en internationale beleid t.a.v. duurzame ontwikkeling wordt de rol van de gemeenten ook cruciaal geacht omdat ze het dichtst staan bij de burgers. Voor een belangrijk deel gaat het bij duurzaam beleid namelijk om verandering van productie- en consumptiepatronen. Die worden voor een groot deel door plaatselijke omstandigheden bepaald. Het feit dat twee-derde van de 2500 actiepunten uit Agenda 21 op lokaal niveau speelt bevestigt dit.

Europese en mondiale campagne

Aanvankelijk was er na Rio een grote stilte. Alleen in Engeland en Zweden waren activiteiten gaande met de Lokale Agenda 21. Eind 1994 waren zelfs 200 van de 260 Zweedse gemeenten ermee bezig. Nederland liep in ieder geval niet voorop.

In mei 1994 werd in Aalborg (Denemarken) de eerste Europese conferentie gehouden die geheel aan de ontwikkeling van duurzame eco-steden was gewijd. Ook het belang van het gebruik van de Lokale Agenda 21 en het werken met duurzaamheidsmeting kwam daar aan de orde. Dus binnen Europa zal de positieve competitie om een eco-stad te worden gaan toenemen; het is een Europese campagne, waarvoor een speciaal bureau in Brussel is geopend. Er is ook al sprake van

een wereldwijde eco-stad campagne; er was een wereldconferentie over *Sustainable cities* in Manchester: *Global Forum '94*. Met 50 geselecteerde steden uit de hele wereld (Den Haag vertegenwoordigde Nederland) werd daar gewerkt aan plannen voor het ontwikkelen van een duurzaam lokaal beleid.

Intussen is nu ook in Nederland het begrip Lokale Agenda 21 bekend geworden. Een nieuw boekje van het Platform voor Duurzame Ontwikkeling heeft daar een rol in gespeeld: *Lokale Agenda 21; zo werkt dat*. Een financiële regeling van het Ministerie van VROM en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft ervoor gezorgd dat zo'n 125 gemeenten in 1995 een start gemaakt hebben met de beschreven dialoog en het opstellen van een eigen Lokale Agenda 21. De belangstelling voor dit proces is opmerkelijk snel gegroeid.

Lokale Duurzaamheidsmeter

Voor het bereiken van een duurzame samenleving zullen verschillende verbruiks- en uitstootgetallen drastisch moeten gaan wijzigen. Het is dan geen overbodige luxe te gaan meten of we zo de goede kant op gaan. Dat wordt duurzaamheidsmeting genoemd. En zo is er nu sprake van de Lokale Duurzaamheidsmeting. In de Amerikaanse stad Seattle heeft men zo'n systeem al in gebruik genomen; in 1993 werden de eerste 20 metingen gepubliceerd. In Nederland is Den Haag het verst gevorderd; daar heeft men een start gemaakt met een achttal indicatoren. De landelijke Stuurgroep wil bevorderen dat er een meetsysteem komt dat voor alle Nederlandse, en liefst ook Europese, steden kan worden gebruikt. Zodat niet iedere gemeente opnieuw het wiel hoeft uit te vinden. Maar ook om een systeem te krijgen waarbij vergelijkingen mogelijk worden. Daardoor kan er een versnelling ontstaan in het van elkaars successen leren. Als een gemeente een opmerkelijke verandering bereikt, zal het de moeite waard zijn er eens te gaan kijken. Cijfers geven in dat opzicht een betere indicatie van een goed beleid dan de vaak mooie verhalen over indrukwekkende plannen en goede bedoelingen.

Een ander nieuw fenomeen is de Duurzaamheidstoets waarmee in principe alle besluiten van het gemeentebestuur doorgelicht kunnen worden. Bureau SME uit Nijmegen heeft een toets ontwikkeld, die in Groningen, Moergestel en Oisterwijk in gebruik is genomen. Door middel van een duurzaamheidscirkel wordt een indicatie verkregen in hoeverre een besluit bijdraagt aan een duurzamer samenleving.

Eco-city Award

Zodra in meer gemeenten en landen aan duurzaamheidsmeting wordt gedaan, kan het plan uitgevoerd worden om jaarlijks in elk deelnemend land een Eco-stad te kiezen, op basis van een objectieve vergelijking met de lokale duurzaamheidsmeter.

De uitreiking van de Eco-city Award kan een groots gebeuren worden, ook op radio en tv, waar bij de betreffende gemeente borden krijgt voor plaatsing bij het station en de toegangswegen. Vooral de wijze waarop men tot de opmerkelijke resultaten kwam en de aantrekkelijke effecten ervan, worden onder de aandacht van het publiek en collega-steden gebracht.

Uit de nationale winnaars kan vervolgens door de VN Commissie voor Duurzame Ontwikkeling jaarlijks een *Global Eco-city* gekozen worden. Die uitverkiezing wordt natuurlijk ook optimaal via de media bekend gemaakt, zodat een zeer zinvol spel zonder grenzen ontstaat, dat elk jaar de gemoederen bezig zal houden.

Op die manier wordt het werken aan duurzaamheid een mondiale competitie met vele winnaars.

Jan Juffermans is werkzaam bij de Kleine Aarde.

Milieu: uit of besef

Antoine Teurlings

inleiding

Is het milieu uit? Deze vraag klinkt de laatste tijd steeds vaker in diverse media en op verschillende bijeenkomsten. Regelmatig wordt het paarse kabinet ervan verweten het milieu niet meer hoog op de agenda te plaatsen. Maar als men aan de andere kant ziet dat de publieke opinie ervoor gezorgd heeft dat een groot bedrijf zijn afgedankte produktiemiddelen niet in de oceaan dumpst, kan men zich afvragen of wel terecht gezegd wordt dat het milieu uit is.

De milieuproblematiek heeft een gelijk proces doorgemaakt dan in het algemeen met problemen gebeurd. In de jaren 80 kwam het milieu door allerlei oorzaken sterk naar voren in diverse media. Men kwam erachter dat op verschillende terreinen in het verleden maar wat gerotzood had. Daarnaast bleek, door nieuwe inzichten, dat vele produkten en produktiemethoden meer milieuverontreiniging bleken op te leveren dan men altijd had aangenomen. Door de media en de publieke opinie ontstond bij de politiek het besef dat er iets aan milieupolitiek gedaan moest worden. Hoog op de agenda kwamen allerlei politieke items en men ging door wetgeving allerlei zaken aanpakken. Maar vaak sloeg men hierbij soms door en maakte men te strenge wetgeving. Door deze regelgeving ging het bedrijfsleven aan de slag om het milieuprobleem op te lossen.

En in deze laatste fase zijn we nu beland: het bedrijfsleven brengt allerlei maatregelen tot uitvoering terwijl de burgers allang weer andere problemen (werkeloosheid, criminaliteit) aan hun hoofd hebben. Het komt er dus uiteindelijk op neer dat wat betreft de consument het milieu alweer uit is, maar bij bedrijven duidelijk een milieubesef aanwezig is. Daarbij is voor bedrijven het motief van continuïteit uiteraard belangrijk. Een bedrijf is er altijd op gericht om te kunnen blijven produceren en daarvoor te investeren. Als dus om milieuwetgeving een investering gewenst is, zal dit, mits economisch verantwoord, ook gebeuren. Het kunnen verkrijgen van milieusubsidies speelt daarbij een belangrijke rol.

milieupolitiek

En de politiek? Die is wat betreft de wetgeving eigenlijk een beetje in de begintijd van de erkenning van de milieuproblematiek blijven hangen. En daardoor blijkt in de praktijk dat diverse wetgeving niet hanteerbaar is. Neem bijvoorbeeld de bodemwetgeving. Na het bekend worden van de Lekkerkerk-affaire ging men (als een gek) aan de gang met het onderzoeken van de bodem in Nederland.

Daaruit bleek dat de bodem lang niet zo schoon was als men altijd dacht. De ene urgentie om te saneren rolde over de andere urgentie heen. En bij die saneringsurgentie vergeleek men de aanwezige situatie met die van de gewenste, schone situatie. Maar de vraag die nu rijst is: Wat is schoon? In de wetgeving worden voor het begrip 'schoon' concentratiewaarden gegeven van milieuonvriendelijke stoffen (zoals zware metalen, aromaten, enzovoort). Ligt de concentratie van een bepaalde stof onder de genoemde streefwaarde (S-waarde) dan is de bodem schoon. Ligt de concentratie daarentegen boven de interventiewaarde (I-waarde), dan is de bodem zwaar verontreinigd. Maar die S- en I-waarden gelden voor de gehele Nederlandse bodem (uitgezonderd het feit dat ze wel van de grondsoort afhankelijk zijn). Met andere woorden: de bodem van een bedrijventerrein moet net zo schoon zijn als die van een natuurgebied. Dus van een industrieterrein moet men, volgens de wetgeving, ook een sla-plantje kunnen eten.

En hier is nu juist de hiaat in de wetgeving. Bedrijventerreinen of stedelijke gebieden kunnen door de activiteiten die er plaatsvinden nooit even schoon zijn als natuurgebieden. Daarnaast is het een probleem dat binnen Nederland gebieden vaak in de loop der tijd een andere bestemming krijgen. In Engeland kent men het motto: "a dump was a dump and stays a dump". Maar in ons land is er, vooral in het verleden, maar al te vaak gebouwd op vroegere (legale) stortplaatsen.

Gemeente Utrecht

Inmiddels is, op bodemgebied, ook bij de politiek het milieubesef doorgedrongen. In de Gemeente Utrecht is hier een mooi voorbeeld van aan te wijzen. Omdat de Gemeente Utrecht bij de vier grote gemeenten behoort, is de *afdeling Milieu* het bevoegd gezag bij vele bodemzaken. Dit in tegenstelling tot de andere gemeenten, waarbij zaken aangaande de bodemverontreiniging *de provincies* het bevoegd gezag zijn. Daarom is het voor een gemeente als Utrecht ook mogelijk zichzelf bij bodemsaneringen minder verstrekkende normen op te leggen. Dit betekent dat er niet multifunctioneel meer gesaneerd hoeft te worden. Als na een sanering de gesaneerde plek past binnen de omgeving dan is dit ook voldoende. Dus men gaat zo niet witte, schone vlekken creëren in grijze, licht verontreinigde gebieden. Men past dit beleid zelfs nog verder toe. Op het moment dat bij een project binnen de stad grond nodig is en dit project is gelegen in een gebied waar een lichte verhoging van een aantal concentraties aan chemische stoffen is

waar te nemen, dan is het niet noodzakelijk om hiervoor brandschone grond te gebruiken.

Dit is ook vaak onlogisch omdat, indien schone grond is toegepast, deze door het aanwezige verkeer en stedelijke activiteiten toch snel weer licht verontreinigd is. Het is dus ook toegestaan licht verontreinigde grond hiervoor in te zetten. Dit betekent dus dat grond, die bij een ander project binnen de stad vrijkomt, hiervoor gebruikt kan worden. Die vrijkomende grond is dus ook licht verontreinigd en had anders naar een stortplaats afgevoerd moeten worden.

Het voordeel wat men met deze grondtransactie behaald is tweërlei. Ten eerste milieuhygiënisch gezien: aan de ene zijde vindt geen gebruik van stortcapaciteit, dus schaarse ruimte plaats. Daarnaast hoeft men geen primaire, dus uitputtende bouwstoffen toe te passen. Ten tweede financieel gezien: men hoeft geen grond tegen hoge storkosten te storten en geen grond aan te kopen. Zo probeert Utrecht met de Geotheek (het logistiek centrum dat de grondstromen binnen de gemeente coördineert) een zo positief mogelijke afstemming te behalen.

afsluitend

Het voorbeeld dat hier is aangehaald, is er één waarbij een eerste stap naar milieubesef door de politiek is gezet. Het is namelijk een taak van de politiek om ervoor te zorgen dat wetgeving die wordt gemaakt ook praktisch uitvoerbaar is.

Geen theoretisch verhaal, gemaakt vanachter een bureau, maar toepassing van wetgeving in de praktijk mogelijk maken.

Het is dus een streven om te zorgen voor wetgeving op maat. Het maken van een maatpak in plaats van een confectiepak is als iets wat naar voren komt in de vergunningsverlening. Men probeert ernaar te streven om in de vergunning voor een bepaald bedrijf zoveel mogelijk de vergunningsvoorwaarden af te stemmen op het desbetreffende bedrijf. Een onderdeel daarin is het opleggen van een bedrijfs-intern-milieu-zorgsysteem. Een bedrijf dient in zijn totale produktie en besluitvorming het milieu als één van de uitgangspunten mee te nemen. En dat kan het totale streven zijn: op naar een maatschappij waar zorgen en denken aan een beter milieu een standaardgedachte wordt.

Antoine Teurlings is, na het volgen van een milieuopleiding aan de Universiteit Twente, werkzaam bij de Gemeente Utrecht. In zijn werkzaamheden heeft hij veel te maken met toepassing van milieuwetgeving in de praktijk.

Hij is tevens lid van de Jonge Democraten, maar deze bijdrage is geschreven op persoonlijke titel.

Enkele aanknopingspunten voor een degelijk milieubeleid

Stavros Zouridis

Inleiding

Aan het begin van de jaren negentig stond het milieu hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Sindsdien is de aandacht grotendeels verslapt, hoewel een groot aantal burgers en bedrijven regelmatig wordt geconfronteerd met de gevolgen van verontreiniging en gebrekkige milieubescherming. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de vervuilde grond, een probleem dat grote groepen mensen raakt. Ook de hoogte van de afvalstoffenheffing verhit de gemeederen bij verjaardagen nog steeds regelmatig.

Hoewel de maatschappelijke en politieke aandacht voor het milieuprobleem verslapt, ontplooit het openbaar bestuur een scala aan activiteiten. Daarbij gaat het vaak fout, maar regelmatig werd en wordt succes geboekt met milieubeleid. De ambitieuze, maar vaak niet helemaal realistische doelstellingen van het Nationaal Milieubeleidsplan (en de vervolgnota's) zijn nog niet gehaald. Is dat een teken van falend beleid? En zo ja, moeten we de doelstellingen dan ook maar opgeven?

In deze bijdrage wordt een verkennende analyse gegeven van het milieuprobleem en de mogelijkheden om daar iets aan te doen. Daarbij wordt eerst kort ingegaan op 'het verleden': de milieuproblemen en het gevoerde milieubeleid.

Geconcludeerd wordt dat met het gevoerde milieubeleid nadrukkelijk succes is geboekt, maar dat een deel van de problemen nog steeds om maatschappelijk en politiek commitment vraagt. Vervolgens wordt de betekenis van de keuze voor een 'degelijk' (althans, in mijn optiek) milieubeleid geschetst voor burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheid. Mijn analyse pretendeert overigens noch volledig, noch wetenschappelijk onderbouwd te zijn. De analyse is meer gebaseerd op indrukken dan op grondig onderzoek.

Voor de volledigheid wordt aangetekend dat in deze bijdrage de veronderstelling wordt gehanteerd dat sprake is van verschillende milieuproblemen (zoals lucht-, water- en bodemverontreiniging en uitputting van schaarse grondstoffen). Tevens wordt ervan uitgegaan dat een aanzienlijk aantal 'verstoringen' in de natuurlijke leefomgeving zichzelf niet 'natuurlijk' herstelt. Wanneer één van deze veronderstellingen wordt weggelaten of fundamenteel betwist (zoals regelmatig gebeurt met de 'gaten in de ozonlaag'), is er geen sprake meer van een milieuprobleem dat om maatschappelijke en politieke aandacht vraagt.

Zijn de problemen nu nog steeds niet opgelost?

Problemen waar burgers dagelijks last van hebben houden het langer vol op de maatschappelijke agenda dan 'abstracte' problemen.

Verschillende milieuproblemen behoren tot de categorie 'abstracte' problemen. 'Natuurlijke evenwichten' worden vaak langzaam verstoord, en de meestal desastreuze gevolgen manifesteren zich niet in een zeer nabije toekomst. Bovendien leidt een 'strengere' aanpak niet zonder meer tot een zichtbaar resultaat. Wanneer de lucht bijvoorbeeld schoner wordt, is dat niet meteen zichtbaar of voelbaar. Met allerlei ingewikkelde meetapparatuur en berekeningen is wel over te brengen dat er iets is veranderd, maar de vluchtigheid van dit type successen is groot.

Hoewel aan het begin van de jaren negentig het milieuprobleem hoog op de maatschappelijke en politieke agenda stond, is het sindsdien verdrongen door allerlei andere problemen. Betekent dit dat er geen verontreiniging, uitputting, verdroging, verzuring, etcetera meer is? Betekent het misschien dat de aanpak van milieuproblemen inmiddels zodanig goed is geregeld en geïnstitutionaliseerd dat er geen maatschappelijke en politieke discussie meer noodzakelijk is? Beide vragen verdienen een genuanceerde benadering.

Het antwoord op de eerste vraag (is er wat verbeterd in de kwaliteit van het milieu?) lijkt mij in beginsel negatief. Voor de meeste milieuproblemen die in het (nabije) verleden zijn gedefinieerd is feitelijk niet of nauwelijks iets veranderd. Ik denk daarbij aan de lucht-, water- en bodemverontreiniging, de uitputting van schaarse grondstoffen en enorme hoeveelheden afval die ter verwerking worden aangeboden. Daar waar de situatie is verbeterd, is eerder sprake van een marginale dan een substantiele verbetering. Toch zijn er ook wel substantiële verbeteringen geweest, zoals in de kwaliteit van het oppervlaktewater in Nederland.

Het antwoord op de tweede vraag (is het milieubesef en -beleid geïnstitutionaliseerd?) luidt volgens mij aanzienlijk positiever. De meeste burgers en bedrijven houden in verschillende opzichten rekening met de consequenties van hun gedrag voor het milieu. Ten dele wordt dit veroorzaakt door het milieubeleid. Milieuvriendelijk gedrag wordt steeds vaker (financieel) beloond en verontreinigend gedrag wordt in toenemende mate -zichtbaar- bestraft. Voor een ander deel heeft het milieuvriendelijke gedrag te maken met een groeiende bewustwording bij burgers, bedrijven en overheidsorganisaties. Veel bedrijven zijn min of meer vrijwillig begonnen met het ontwikkelen van interne milieuzorgsystemen en richten hun productieprocessen zodanig in dat de schade voor het milieu wordt beperkt.

Voor het gedrag van burgers zijn vooral de omstandigheden van belang. De bereidheid om rekening te houden met het milieu is bij de meeste burgers wel aanwezig. Wanneer milieuvriendelijk gedrag op een creatieve manier wordt gefaciliteerd, zien we dat onverwachte successen kunnen worden geboekt (denk bijvoorbeeld aan een zogenaamd 'haalsysteem' bij de inzameling van afval, dat aanzienlijk succesvoller is dan de 'brengsystemen'). Nog te vaak bemoeilijken de omstandigheden echter milieuvriendelijk gedrag. Hierbij kan worden gedacht aan het nog steeds ontbreken van voldoende mogelijkheden om gebruik te maken van

milieuvriendelijke energiebronnen. Een ander voorbeeld is het duurzaam bouwen, slopen en renoveren van woningen. Veel burgers zijn onbekend met de mogelijkheden hiervan. Overigens geldt dat helaas ook nog steeds voor veel overheidsorganisaties en bedrijven die betrokken zijn bij bouw-, sloop- en renovatiewerkzaamheden.

Gesteld kan worden dat de plaats van de milieuproblemen op de maatschappelijke en politieke agenda niet veel te maken heeft met het feit dat de milieuproblemen inmiddels 'uit de wereld zijn'. Immers, ten aanzien van de meeste milieuproblemen is niet veel veranderd. Wel zijn inmiddels de eerste stappen in de richting van een 'duurzame' samenleving gezet. In veel organisaties en maatschappelijke sectoren is de aandacht voor het milieu min of meer geïnstitutionaliseerd, bijvoorbeeld in de vorm van functionarissen, afdelingen of organisaties die constante aandacht voor milieuproblemen waarborgen. Dat betekent echter niet dat we nu 'klaar' zijn. Gezien het feit dat de meeste milieuproblemen -helaas- nog steeds bestaan is een voortdurende uitvoering en verdere ontwikkeling van het milieubeleid nodig.

Kunnen de problemen wel worden aangepakt?

Wanneer een korte periode in acht wordt genomen, kan de vraag worden gesteld of er wel een effectieve aanpak van milieuproblemen mogelijk is. Immers, wordt er niet al jaren aan gewerkt? En wat is er in die tijd eigenlijk bereikt? Vooral bestuurskundigen hebben de neiging om de effectiviteit van beleid te snel te beoordelen. Als beleidsdoelstellingen (en zeker de bijzonder ambitieuze doelstellingen uit het NMP en NMP+) niet binnen de daarvoor gestelde termijn worden bereikt, wordt al snel geconcludeerd dat het beleid ineffectief is. De positieve resultaten zijn vooral institutioneel van karakter en daarom slechts met diepgaande analyses te traceren. Bij oppervlakkige bestudering worden deze daarom al snel uit het oog verloren. Bovendien wordt even snel geconcludeerd dat de betreffende 'maatschappelijke problemen' (waarvoor het beleid is ontwikkeld) überhaupt niet 'oplosbaar' zijn of te complex zijn voor overheidsbeleid.

Toch is de vraag of we eigenlijk wel iets aan het milieu kunnen doen in beginsel legitiem. En voor een deel kan deze vraag ook met 'nee' worden beantwoord. Een aantal natuurlijke systemen en ecologische evenwichten zijn inmiddels onherstelbaar beschadigd. Waarvoorheen sprake was van natuurgebied, zijn inmiddels woningen of bedrijven gebouwd; de bebouwing weghalen levert niet het oorspronkelijke natuurgebied op. Het uitgeputte arsenaal schaarse grondstoffen komt, ongeacht mogelijke maatschappelijke veranderingen, voorlopig niet meer terug. Zeker wanneer alleen de schaal van Nederland in acht wordt genomen, geldt dat in een aantal gevallen sprake is van onherstelbare beschadigingen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het niet meer voorkomen van bepaalde diersoorten. Ook de Noordzee zal voorlopig zeker niet zo schoon worden als die ooit was.

Naast onherstelbare verstoringen is een aantal maatschappelijke ontwikkelingen niet meer (of niet meer op tijd) om te buigen. Van mobiliteit, en vooral de

automobiliteit en het aantal vlieguren, heb ik regelmatig het idee dat ombuigingen onmogelijk zijn. Het vrijwel niet incorporeren van de milieuconsequenties in economisch en politiek gedrag heeft wellicht alles te maken met de maatschappelijke ordening (en die is door mensen geconstrueerd), maar fundamentele veranderingen daarin zijn vaak moeilijker tot stand te brengen dan technische veranderingen in bijvoorbeeld productieprocessen.

Wat kan er wel worden gedaan?

Al met al lijkt mij dat een aantal natuurlijke evenwichten en sociale instituties niet meer te herstellen is om een duurzame samenleving te realiseren. Toch zijn er enorm veel mogelijkheden om de schade aan het milieu in de nabije en verre toekomst aanzienlijk te verminderen en in sommige gevallen zelfs te herstellen. Het gaat daarbij om een tweetal typen noodzakelijke veranderingen in de richting van een duurzame samenleving.

In de eerste plaats zou de technologische ontwikkeling meer dan nu benut kunnen worden om productie- en consumptieprocessen milieuvriendelijker te maken. De verontreiniging van de 'omgeving' in het algemeen kan hiermee worden beperkt. Op langere termijn kunnen de verbeteringen zelfs aanzienlijk zijn. Bovendien kan de hoeveelheid afval worden beperkt (met de bijbehorende neveneffecten, zoals minder bodem- en luchtverontreiniging als gevolg van storten of verbranden). Tenslotte kunnen schaarse grondstoffen beter worden benut en kan meer dan nu gebruik worden gemaakt van duurzame energiebronnen. Wanneer nadrukkelijk voor deze optie wordt gekozen, draagt de technologische ontwikkeling zowel bij aan het 'duurzamer' maken van de samenleving als aan de welvaart (in financiële zin).

Toch zal een gerichte technologische ontwikkeling op zichzelf niet automatisch leiden tot een duurzame samenleving. Naast het feit dat technologische ontwikkeling tenminste voor een deel gestuurd wordt door maatschappelijke ontwikkelingen (teneinde te investeren in milieuvriendelijke technologie zal eerst de bereidheid moeten ontstaan om daarin te investeren), zal milieuvriendelijke technologie aangevuld moeten worden met 'duurzaam' gedrag van mensen. Het milieubelang dient daartoe verder geïncorporeerd te worden in individuele, maatschappelijke en collectieve besluitvormingsprocessen. Daartoe zullen de sociale, politieke, economische en juridische instituties die deze besluitvormingsprocessen structureel conditioneren hierop ingericht moeten worden.

Wat betekent de keuze voor een degelijk milieubeleid?

De vraag is welke activiteiten ondernomen moeten worden in de richting van een duurzame samenleving. Bij burgers gaat het primair om de inrichting van het dagelijks leven. Rekening houden met het milieu betekent op dit niveau dat zo min mogelijk afval wordt geproduceerd en dat daar waar mogelijk hergebruik plaatsvindt. Bovendien gaat het om het gebruik van milieuvriendelijke vervoermiddelen, zeker voor kortere afstanden. Daarnaast is energiebesparend gedrag noodzakelijk, alsmede het gebruik van duurzame

energiebronnen. De technische hulpmiddelen daarvoor zijn reeds voorhanden. Tenslotte kunnen burgers in hun koopgedrag rekening houden met 'duurzame' of 'milieuvriendelijke' alternatieven, zowel als het gaat om levensmiddelen (waarvoor inmiddels al enige mate van certificering bestaat) als duurzame gebruiksartikelen (denk bijvoorbeeld aan het aanschaffen van een katalysator voor de auto).

Ook van bedrijven wordt het een en ander verwacht. Op korte termijn kunnen bedrijven werken aan een zogenaamd intern milieuzorgsysteem. De activiteiten van het bedrijf kunnen ten behoeve van de ontwikkeling van zo'n systeem worden doorgelicht. Tevens kunnen dan 'duurzame' alternatieven voor bestaande gedragspatronen in de organisatie worden ontwikkeld. In bedrijven in de dienstensector (inclusief non-profit organisaties) lijken momenteel niet veel andere mogelijkheden te bestaan. Enkele bijzondere categorieën bedrijven kunnen wel aanvullende maatregelen treffen. Bij deze categorieën valt te denken aan bedrijven in de landbouwsector (met name de veeteelt), de energiesector en natuurlijk de industriële sector. Deze bedrijven kunnen volgens mij twee typen aanvullende maatregelen nemen. In de eerste plaats gaat het dan om de zogenaamde 'end-of-pipe' maatregelen. Aan het eind van het productieproces wordt met dit type maatregelen getracht de 'uitstoot' te beperken, bijvoorbeeld door filters aan te brengen. Ten tweede kan worden gedacht aan meer structurele maatregelen. Deze maatregelen zijn gericht op het 'duurzamer' maken van het productieproces zelf. De technologische ontwikkeling, en de investeringen daarin, spelen hierbij een belangrijke rol. Primair gaat het hier om technische veranderingen waarmee het energieverbruik kan worden beperkt en/of de (lucht-, water- en bodem) verontreiniging kan worden teruggebracht.

Tenslotte ligt er voor de overheid (het conglomeraat van organisaties in het openbaar bestuur) een aantal taken. Immers, de maatschappelijke ordening conditioneert het ('vervuilende' of 'duurzame') gedrag van burgers en bedrijven. Ten dele wordt deze ordening gecreëerd en gereproduceerd door de overheid. Volgens mij heeft de overheid een drietal mogelijke aanknopingspunten voor beleid.

In de eerste plaats dragen overheidsorganisaties de verantwoordelijkheid voor hun eigen organisatie. Om de geloofwaardigheid op dit punt te behouden, zullen overheidsorganisaties dan ook zo snel mogelijk een intern milieuzorgsysteem moeten opzetten. Overheidsorganisaties worden momenteel met de ontwikkeling van dit soort systemen regelmatig voorbij gestreefd door bedrijven. Dat draagt niet bij aan de geloofwaardigheid van het beleid, noch aan de doorwerking van het milieubeleid op langere termijn.

Ten tweede kan de overheid het 'beleid' als aanknopingspunt gebruiken. Met name in de sfeer van de ruimtelijke ordening (het instandhouden van natuurgebieden), de volkshuisvesting (duurzaam bouwen, renoveren en slopen) en het mobiliteitsbeleid (de ontwikkeling van de automobiliteit en het vliegverkeer) is rekening houden met het milieu van groot belang. Door doelstellingen te ontwikkelen in het eigen beleid (en die niet meteen af te schaffen als ze op korte termijn maar ten dele worden gehaald) kan de overheid

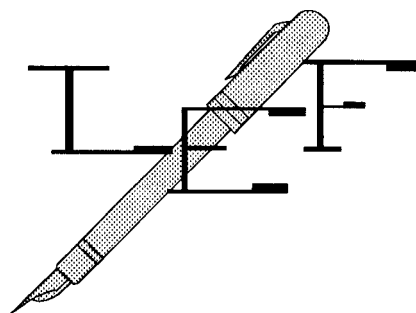
richtinggevend kaders stellen en het gedrag van burgers en bedrijven direct beïnvloeden. Een voorbeeld uit de sfeer in de vergunningverlening kan dit illustreren. De overheid kan bijvoorbeeld een maximum bepalen voor de verontreiniging van lucht met bepaalde stoffen. Door deze doelstelling te 'individualiseren' naar bedrijven, kan een maximum (dat periodiek wordt aangepast) in de vergunning op grond van de Wet milieubeheer worden opgenomen. Hoe bedrijven dit maximum realiseren, is een zaak van de ondernemingsleiding. De overheid beperkt zich dan slechts tot het bepalen (en handhaven) van maxima. Het feit dat de overheid vaak te weinig inzicht heeft in bedrijfsprocessen, gecombineerd met het feit dat de creativiteit van ondernemers en bedrijven optimaal wordt benut voor het bedenken van middelen om binnen de maxima te blijven, draagt bij aan het succes van een dergelijke aanpak. De variëteit van de maatregelen die op deze wijze wordt bereikt, draagt bovendien bij aan de mogelijkheden om van elkaar (bedrijven, burgers en overheid) te leren.

Ten derde kunnen fiscale, juridische en economische instituties waarop de overheid (al dan niet op lange termijn) invloed uitoefent worden omgebogen in de richting van 'duurzaamheid'. Met deze instituties wordt individueel gedrag geconditioneerd, en deze kunnen zodanig worden ingericht dat 'duurzaam' gedrag wordt gestimuleerd en 'vervuilend' gedrag wordt bestraft. Op fiscaal gebied wordt hier overigens reeds gebruik van gemaakt; het economisch beleid blijft volgens mij nog sterk achter. Ten aanzien van het economisch beleid kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het meer nadrukkelijk stimuleren van investeringen in milieuvriendelijke technologie.

voeren, dat mede gericht is op het duurzaam beheer van het milieu en de natuurlijke hulpbronnen. Er dient een economische groei te worden nagestreefd die is gebaseerd op een gematigde ontwikkeling die de leefbaarheid van de wereld als geheel ten goede dient te komen Slot

Hoewel het milieubeleid pas zeer recent substantieel van de grond is gekomen, werpt het reeds, zij het beperkt, vruchten af. Dat betekent niet dat dit beleid nu 'op de helling' kan, omdat de doelstellingen van het beleid niet volledig zijn gehaald. Niet alleen is het milieubeleid volgens mij broodnodig, ook zijn er nog steeds verschillende mogelijkheden om de doelstellingen van het milieubeleid dichterbij te brengen. Ik heb geconcludeerd dat met name in de maatschappelijke en technologische arrangementen aanknopingspunten besloten liggen voor overheidsinterventie. Deze interventies zijn slechts op lange termijn effectief, maar wel noodzakelijk. Pas wanneer deze arrangementen zijn omgebogen, kan een duurzame samenleving worden gerealiseerd.

Stavros Zouridis is lid van de gemeenteraad van Waalwijk voor GroenLinks.

Milieu-investeringen nationaal of internationaal?

Bernard Fransen

In het milieubeleid van de Nederlandse overheid staan maatregelen gericht op de bron van vervuiling centraal. Brongerichte van maatregelen zijn maatregelen waarbij de vervuiling tot een minimum gereduceert wordt.

Waar dat minimum ligt, is de vraag. Een steeds verdere reductie van emissies betekent een onevenredige verhoging van de kosten om deze emissies te reduceren. Kunnen we dan niet beter onze technologische kennis uitwisselen aan landen waar de (milieuschadelijke) emissies van bedrijven veel hoger liggen? Kunnen we dan niet beter onze te investeren milieuguldens besteden aan milieu-onvriendelijke bedrijven in het buitenland? Op deze vragen probeer ik in dit artikel een antwoord te geven. Door eerst in te gaan op het milieubeleid van de nationale overheid en vervolgens op het milieubeleid van bedrijven wordt inzicht gegeven rond milieu-investeringkosten. Vervolgens trek ik daaruit mijn conclusies.

Het milieubeleid van de Nederlandse overheid. Onze westerse maatschappij bevindt zich op dit moment in een fase die gekenmerkt wordt door confrontatie tussen de maatschappelijke ontwikkeling en de eisen die het milieu stelt om tot een duurzame ontwikkeling te komen. Het begrip *duurzame ontwikkeling* werd voor het eerst gebruikt in 1987, door de commissie Brundtland in het rapport "Our Common Future". In dit rapport staat de relatie tussen de milieusituatie en de economische ontwikkeling centraal. Deze relatie wordt afgezet tegen een aantal maatschappelijke aandachtsgebieden, te weten de landbouw, de industrie en de bevolkingsgroei. De conclusie uit het rapport luidt dat het noodzakelijk is een economisch beleid te

(Van Ast, Geerlings, 1993). Dat betekent dat er een vorm van ontwikkeling moet plaats vinden die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de mogelijkheden van de toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien, in gevaar te brengen (Erasmus Studiecentrum voor Milieukunde, 1991; Commissie Brundtland, 1987).

Ook in het huidige Nederlandse milieubeleid wordt duurzame ontwikkeling, zoals omschreven in het rapport van de commissie Brundtland, nagestreefd. In de Nationale Milieubeleidsplannen (NMP's) vormt duurzame ontwikkeling het centrale begrip (VROM, 1989; VROM, 1993). De maatregelen in de

milieubeleidsplannen zijn gekoppeld aan thema's en doelgroepen en zijn hoofdzakelijk gericht op brongerichte maatregelen. Deze brongerichte maatregelen worden onderverdeeld in:

- * emissiegerichte maatregelen: toegevoegde technologie waarmee emissies en afvalstromen worden gereduceerd zonder de processen van produktie en consumptie te wijzigen;
- * volumegerichte maatregelen: juridische en organisatorische maatregelen, waarmee de volumes van grondstoffen en produkten worden gereduceerd zonder de processen van produktie en consumptie als zodanig te wijzigen;
- * structuurgerichte maatregelen: structurele wijzigingen van technologische aard of anderszins die de produktie en consumptie wijzigen.

De effectgerichte maatregelen krijgen een aanvullende rol toegewezen. Zij worden genomen, indien:

- * door ontwikkelingen in het verleden of bij calamiteiten de milieukwaliteit al is aangetast, maar de effecten daarvan nog kunnen verzacht;
- * er zicht is op structuurgerichte maatregelen die echter op korte termijn niet kunnen worden toegepast;
- * effectgerichte maatregelen maatschappelijk in belangrijke mate goedkoper zijn en indien deze structuurgerichte maatregelen voor andere milieuproblemen niet in de weg staan.

Deze bron- en effectgerichte maatregelen hebben betrekking op doelgroepen. Het voert nu te ver om in te gaan op de effectuering van deze maatregelen door alle doelgroepen. Enigszins scherp door de bocht heb ik mij beperkt tot een meer algemene doelgroep: het bedrijfsleven.

Het milieubeleid van bedrijven gevestigd in Nederland.

Eind vorige eeuw en in deze eeuw maakten technische doorbraken een scala aan vaak zeer uiteenlopende toepassingen mogelijk, zoals kunststoffen, pesticiden, gemechaniseerde landbouw, tal van huishoudelijke apparaten, auto's en vliegtuigen. "Gegeven dergelijke doorbraken verliep de technologische ontwikkeling als een geleidelijk proces van vele kleine modificaties van processen en produkten die in essentie op een bekend ontwerp of principe berustten" (Van Driel, 1989). Bij procesinnovaties ging de aandacht vele decennia lang vooral uit naar mogelijkheden om op arbeidskosten te besparen.

Intussen konden schadelijke stoffen tot ver na de Tweede Wereldoorlog vrijwel gratis in de natuur worden gedumpt in de vorm van afval, uitstoot en lozingen.

Door gebreken in het prijsmechanisme en het marktmechanisme werden en worden uitputting van energie en grondstoffen en ook schade aan het milieu niet of te laat opgemerkt (Dietz e.a., 1994; De Geus, 1993; Van Driel, 1989). De enorme toename van de industriële produktie en een vergaande verwaarlozing van milieuaspecten in industriële technieken maakten sinds de jaren zestig een steeds kostbaarder milieubeleid door de overheid noodzakelijk. Het is tot nu toe vooral deze overheid geweest die geïnvesteerd heeft in specifieke voorzieningen ter bescherming van de volksgezondheid, natuur en milieu, zoals collectieve waterzuivering, riolering, afvalinzameling en -verwerking en bodemsanering. Het gaat daarbij vooral om vrij gespecialiseerde schoonmaaktechnieken; de zogenaamde effectgerichte technieken. Daarnaast werd de industrie vooral door middel van vergunningverlening gedwongen en in mindere mate via heffingen en subsidies geprikkeld tot milieubeheer en milieu-investeringen. De industrie beschouwde de eerder geïnstalleerde procestecnologie als een gegeven en reageerde daarom met een schoonmaakstrategie (reactief beleid). Deze strategie is gericht op de vermindering van de milieugevolgen door schadelijke stoffen zoveel mogelijk te isoleren en zo goed en zo kwaad als het kan onschadelijk te maken. Daarbij wordt vooral gebruik gemaakt van zuiveringsapparatuur die aan het proces wordt toegevoegd ("end of pipe"-technologie) en van afvalverwerkingstechnologie. Op die manier kan in de meeste gevallen aan milieueisen worden voldaan zonder de bestaande produktie-technologie te wijzigen, zodat de continuïteit van het bestaande produktie proces zo min mogelijk in gevaar komt. In toenemende mate stuit men echter op de grenzen van deze wijze van milieubeheer in de industrie. Vaak brengt de toepassing van deze technologieën andere milieuproblemen met zich mee.

Veel individuele ondernemingen lijkt het nog steeds rationeel om alleen in reactie op overheidsmaatregelen milieuvoorzieningen aan te brengen. Door verder het natuurlijk milieu als een gratis goed te blijven behandelen kunnen de overige kosten nog steeds op de samenleving en latere generaties worden afgewenteld. De meeste bedrijven hebben de indruk dat op deze wijze de kosten voor het bedrijf zo laag mogelijk worden gehouden. Steeds meer bedrijven in bepaalde sectoren en regio's ondervinden echter in toenemende mate financiële schade van de afgewentelde milieukosten van zichzelf en van anderen.

Doordat de industriële produktie de komende decennia aanzienlijk zal groeien door een aantal mechanismen, zoals het rentemechanisme, waarbij het rentesysteem geldleners dwingt om extra produktiegroei te verwezenlijken (De Geus, 1993), zal de druk op de overheid en het bedrijfsleven vanuit de sociale omgeving, om maatregelen te nemen, toenemen.

Vakbonden, ondernemingsraden en consumenten willen zich nadrukkelijker bemoeien met milieubeleid. "De meerderheid van de bevolking vindt tegenwoordig, zelfs ten tijde van stagnatie, het behoud van de kwaliteit van het natuurlijk milieu belangrijker dan economische groei" (Van Driel, 1989). Het is dus noodzaak voor de bedrijven hun imago hoog te houden om hun marktaandeel niet te verliezen. Consumenten kunnen namelijk bij alternatieve goederen overstappen naar de concurrent. Een voorbeeld daarvan is het marktaandeelverlies van Unilever met betrekking tot het welbekende wasmiddel OMO-Power.

Deze ontwikkelingen (produktiegroei en toenemende sociale druk) dwingen de bedrijven tot verbetering van milieubeheer om de totale hoeveelheid emissie te handhaven of, omdat deze hoeveelheid nu al te hoog is, te verminderen. "Echter bij een gegeven stand van techniek leiden meer stringente eisen tot hogere maatschappelijke kosten:

- * bij een beperkte reductie van de emissie van een bepaalde stof kan men in principe volstaan met bestrijding waar dat het goedkoopst is. Indien er meer moet gebeuren wordt het onvermijdelijk om ook daar emissies te reduceren waar dat duurder is, aangezien de kosten per eenheid bestreden emissie per bedrijfstak en stof sterk uiteen lopen;
- * een verdere emissiereductie per bedrijf vereist vaak milieuvorzieningen die meer op maat van het bedrijf moeten worden gemaakt. Dit belemmert de kostenreductie door schaalvergroting. Restemissies moeten afhankelijk van de gestelde eisen met relatief dure technieken worden gezuiverd;
- * doordat ook het aantal gereguleerde stoffen voorlopig nog wel verder zal worden uitgebreid, zullen meer milieu-investeringen per bedrijf vereist zijn" (Van Driel, 1989).

De milieugulden elders investeren!?

De Nederlandse overheid geeft in haar milieubeleid al aan dat effectgerichte maatregelen niet meer het gewenste resultaat opleveren ten opzichte van de investeringen. Bij brongerichte maatregelen zal dit ook gaan gebeuren. Dit wordt aangetoond in de voorgaande paragraaf. De consument en de overheid stellen steeds hogere eisen aan de milieukwaliteit. De vraag is of dit wel zo gerechtvaardigd is. Wanneer in andere landen de industrie niet of nauwelijks aandacht besteedt aan het milieu, omdat dat de continuïteit van het bedrijf in gevaar brengt, moeten wij dan onze milieumaatregelen dan zo ver doorvoeren?

Daarom pleit ik er voor om die milieu-maatregelen elders te nemen: daar waar het rendement van de te investeren milieugulden hoger, zoniet het hoogst, is. De milieumaatregelen die genomen kunnen worden in bijvoorbeeld de voormalige Oostblok, Afrika, Zuid-Amerika en Zuid-oost Azië resorteren veel meer effect. Het investeren in het bedrijfsleven aldaar kan tevens gezien worden als ontwikkelingshulp, want er wordt door het geven van kennis en financiële middelen een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van het land.

Dit neemt niet weg dat er doorgegaan moet worden met research rond schonere technologieën in eigen land. Deze research betekent technologische vooruitgang. Vooruitgang is nodig om een duurzame maatschappij op te bouwen, niet alleen in Nederland, maar op mondiaal niveau, waarbij ieder individu niet wordt ingeperkt op zijn recht op een leefbaar milieu!!

Bernard Fransen is lid van de milieu-commissie van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).

referenties:

- * Van Ast, J.A. & Geerlings, H.; *Milieukunde & milieubeleid; een introductie*; Alphen aan den Rijn, 1993.
- * Driel, P. van; *Technologische ontwikkeling, preventief milieubeheer en economische groei*; in Milieu en innovatie; Vollenbergh (red.); Groningen, 1989.
- * Erasmus Studiecentrum voor Milieukunde; *Hoofdpunten "Our Common Future"*; Rotterdam, 1991.
- * Dietz, F. e.a.; *Basisboek milieu-economie*; Tilburg, 1994.
- * Geus, M. de; *Politiek, milieu en vrijheid*; Utrecht, 1993.
- * VROM; *Nationaal Milieubeleidsplan*; Den Haag, 1989.
- * VROM; *Nationaal Milieubeleidsplan*; Den Haag, 1993.
- * World Commission on Environment and Development, Cie. Brundtland; *Our Common Future*; Oxford, 1987.

'De ideologiestructuur van vroeger is achterhaald'

interview met D66-fractieleider Wolffensperger

Marten Gerssen

Waar ligt D66 in het politieke landschap?

D66 is onmiskenbaar in de afgelopen 30 jaar gegroeid van een beweging naar een volwaardige politieke partij. Maar de oude tweedeling links-rechts is aan het veranderen. Beter is het om te spreken van een tweedeling tussen progressief en conservatief. In dat spectrum hoort D66 aan de progressieve kant.

In hoeverre is D66 liberaal te noemen?

D66 stamt af van de vrijzinnig-democratische beweging. We zijn sociaal-liberaal. D66 put zowel uit het gedachtegoed van de sociaal-democratie als uit het liberalisme. Uit het liberalisme stamt vooral onze opvatting over zelfontplooiing. Het sociaal-democratische denken is vooral de bron van onze opvatting over solidariteit. Vooral onze manier van denken over solidariteit is fundamenteel verschillend met zowel de VVD als de PvdA. De PvdA richt zich vooral op de mensen *met wie* we solidair moeten zijn. D66 is meer een partij waar diegenen zitten die solidair zijn. Solidair moet daarbij niet in een te beperkt kader worden gezien. Het gaat niet om de solidariteit tussen arm en rijk in Nederland, maar veel meer om de solidariteit tussen het rijke Noorden en het arme Zuiden of tussen degenen die wel en niet werken. Het milieuvraagstuk is in mijn ogen ook een vraagstuk van solidariteit tussen ons en onze kinderen.

Maar dat zal dus altijd een beperkte elite zijn, die groep die solidair is?

Waarom zou dat moeten? Het enige wat telt is solidair zijn vanuit een maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. Dat hoeft niet beperkt te zijn tot een kleine maatschappelijke bovenlaag. Maar dat verantwoordelijkheidsgevoel kenmerkt wel de D66-achterban. Het zijn de mensen die netjes afval scheiden en hun flessen naar de glasbak brengen. Dat is een duidelijke D66-identiteit: een zeker idealisme terug in de strijd.

Toch heeft D66 behoorlijk verloren bij de Statenverkiezingen.

Daar wordt ook enorm over gediscussieerd. De ideeën van D66 moeten blijkbaar toch beter worden gecommuniceerd.

Waar ligt de ideologie van D66?

Ik maak bezwaar tegen het begrip 'ideologie'. Het beginsel van partijen met een strakke ideologie is achterhaald. D66 is altijd een partij geweest met standpunten. Er is echter wel behoefte aan duidelijkheid over de achterliggende gedachte, de gemeenschappelijke noemer, de identiteit.

Maar waarin verschilt het begrip "identiteit" dan van het begrip "ideologie"?

"Ideologie is één idee, één grondidee, waaraan alle andere ideeën per definitie ondergeschikt zijn. Het begrip identiteit is minder hard. De verschillende belangen van idealen moeten constant tegen elkaar worden afgewogen. Schiphol is daar een goed voorbeeld van. Het economische belang van werkgelegenheid stond daar tegenover het solidariteitsvraagstuk van het milieu. Daar heeft D66 een duidelijke afweging over gemaakt. Geen ideaal is heilig. Ze kunnen botsen. D66 is niet gewicht voor de VVD maar heeft een bewuste keuze gemaakt uit botsende ideologieën.

En hoe wilt u die identiteit naar buiten toe vergroten?

Daarvoor bepleit ik een drie stappen plan: Eerst praten hoe we die verandering gaan uitvoeren. Dan die redenering volgen en doorzetten en tot slot die dingen implementeren in de praktijk. Maar D66 brengt geen klinkklare oplossingen. Wij profileren ons binnen ideologie. Dat is onze koers. De PvdA is zoekende naar deze koers, maar ze heeft daarbij ook het probleem dat ze twee achterbannen heeft. D66 heeft er maar één. Bij de VVD ontbreekt dit idealisme. De VVD brengt duidelijkheid, maar wel een makkelijke duidelijkheid. De VVD is in mijn ogen een puur conservatieve partij. De VVD speelt in op het gevoel van: "De wereld verandert snel, u bent daar bang voor, laten we houden wat we hebben." D66 is daarentegen progressief. Ik geloof serieus dat de Nederlandse politiek steeds meer de indeling links-rechts achter zich zal laten, en dat die vervangen wordt door conservatieve partijen als CDA en VVD en progressieve partijen als PvdA en D66. De tijd is op dit moment rijp voor D66. Vanuit modern progressief denken merk je dat andere partijen zich meer en meer zich gaan gedragen zoals D66.

Wat is de plaats van D66 in dit paarse kabinet? Cement, ballast of bewuste tussenschakel?

In het huidige kabinet zit een geweldige dynamiek. Op dit moment heeft D66 een brugpositie tussen PvdA en VVD. Het regeerakkoord heeft ook een hoog D66-gehalte.

Maar zit het kabinet de rit uit?

Ik beweer met grote stelligheid dat dit kabinet blijft. Er zullen zeker verschuivingen zijn, en alle partijen zullen er in 1998 anders uitzien dan nu. Er is een duidelijke reden voor dit kabinet: een nog nooit eerder vertoond pakket aan veranderingen in de sociale zekerheid, 18 miljard aan ombuigingen en 9 miljard aan bezuinigingen.

LEF

Dit kan nu beter dan ooit tevoren omdat dit kabinet niet midden-links of midden-rechts georiënteerd is. Het was ook niet de wens om het CDA uit de regering te houden, maar om in gezamenlijkheid moeilijke punten aan te pakken. Wat veel mensen niet weten is, dat D66 in het verkiezingsprogramma de hardste aanpak had over bezuinigingen.

Dat brengt ons bij het meest D66-achtige punt uit het regeerakkoord: het referendum. Wat is uw commentaar op de gang van zaken in Amsterdam?

De ontwikkeling van een stadsprovincie is onvermijdbaar en onafwendbaar. Het gaat alleen over de vorm. Samen met Walter Etty ben ik destijds een van de instellers van de deelraden in Amsterdam geweest. (Wolfensperger was van 1978 tot 1986 wethouder in Amsterdam, red.) En om dan te zien dat het zo afloopt... Feitelijk zijn we vijftien jaar teruggezet.

Maar is een referendum niet een heel raar instrument, als je bedenkt dat ons politieke stelsel nou juist zo goed het recht van amendement heeft beperkt tot alleen de gemeenteraad, provinciale staten en Tweede Kamer? Komt bij een referendum niet de legitimatie van de politici in het geding, omdat de burger zelf altijd het laatste woord houdt?

Op zich lijkt een referendum inderdaad niet goed te passen in de huidige manier van doen. Maar realiseer je: er is grote onvrede en afname van participatie onder de burgers. Een referendum kan helpen om die tendens te keren. Ik ben bereid om onorthodoxe stappen te nemen, omdat ik hierdoor wel grotere betrokkenheid en participatie verwacht.

Neem voorsprong door kennis
Neem LEF

Liberté Egalité Fraternité
onafhankelijk politiek kaderblad

Ja, ik neem een abonnement op LEF

Naam/instelling

adres:

postcode:

plaats:

handtekening:

stichting

COLLECTIEF

.....
DRUKKERIJ

**Uzelf duidelijk en met stijl presenteren?
Daarbij kunnen wij u een handje helpen, tegen zeer concurrerende prijzen.**

**BRIEFPAPIER ENVELOPPEN
VISITEKAARTJES FOLDERS
DOORSCHRIJFPAPIER TIJDSCHRIFTEN
BROCHURES BOEKEN**

VOLLEDIGE AFWERKING !

**Prof. Minckelersweg 4b 5144 NZ Waalwijk
Tel. 0416 - 341984 Fax 0416 - 340624**